Беларуская мова

Вучэбны дапаможнік для 10 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі
навучання

Дапушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь

2-е выданне, перапрацаванае і дапоўненае

МІНСК
НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ
2016

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)
ББК 81.2Беи-922
Б43

А ў т а р ы:

Г. М. Валочка (§ 15—19, 24, 26, 46—48);
Г. М. Валочка, В. У. Зелянко (§ 11, 12, 20—23, 25, 27, 33, 35, 37, 39—41, 43—45, 49);
Л. С. Васюковіч (§ 13, 14);
У. П. Саўко (§ 1—10, 28—32, 34, 36, 38, 42)

Р э ц э н з е н т ы:

кафедра сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (кандыдат педагагічных навук, дацэнт *С. М. Якуба*); настаўнік беларускай мовы і літаратуры вышэйшай катэгорыі дзяржаўнай установы адукацыі «Сярэдняя школа № 98 г. Мінска» *З. П. Бацькова*

Умоўныя абазначэнні:

 — тэарэтычны матэрыял;

 — тэарэтычны матэрыял у практыкаванні;

 — дадатковыя заданні;

 — лексічнае значэнне слова тлумачыцца ў слоўніку;

ясны[ф] — фанетычны разбор слова;
высока[сл] — словаўтваральны разбор;
льецца[с] — разбор слова па саставе;
пайшоў[м] — марфалагічны разбор слова;
Дзень цёплы.[сн] — сінтаксічны разбор сказа.

ISBN 978-985-559-579-4

§ 1. Роля мовы ў жыцці чалавека і грамадства

1. Прачытайце тэкст. Сфармулюйце і запішыце яго асноўныя палажэнні. Абапіраючыся на іх, раскажыце пра ролю роднай мовы ў жыцці чалавека і грамадства.

Мова — гэта сацыяльная з'ява, якая дзейнічае на працягу ўсяго існавання чалавечага грамадства. Гісторыя не ведае ніводнай супольнасці людзей, ні аднаго народа, які б не карыстаўся мовай. І гэта зразумела, таму што чалавек у грамадстве звязаны з іншымі людзьмі, а асноўным сродкам, пры дапамозе якога адбываюцца зносіны ўнутры грамадства, з'яўляецца мова.

Мова ўзнікла ў глыбокай старажытнасці ў працэсе калектыўнай працы людзей, дапамагла ім развіць сваё мысленне, весці барацьбу з сіламі прыроды. Пры дапамозе мовы людзі замацоўваюць набыты вопыт, перадаюць яго ў спадчыну з пакалення ў пакаленне, што садзейнічае ўдасканаленню сродкаў і працэсу вытворчасці, а значыць, і павышэнню матэрыяльнага ўзроўню жыцця чалавека, прагрэсу ў навуцы, тэхніцы.

Надзвычай важную ролю ў духоўным жыцці грамадства адыгрывае родная мова. Дасягненні кожнага народа ў культуры магчымыя толькі пры непасрэдным удзеле роднай мовы. З яе дапамогай чалавек знаёміцца з гісторыяй і традыцыямі свайго народа, далучаецца да яго маральных і эстэтычных каштоўнасцей. У прыватнасці, на беларускай мове створаны шматлікія творы мастацкай літаратуры, а таксама найбагацейшы скарб нашага народа — фальклор. Прычым у беларусаў ён настолькі адметны, што па рашэнні ЮНЕСКА ўключаны ў лік сусветных культурных здабыткаў чалавецтва. Мова з'яўляецца тым сродкам, які яднае пакаленні, звязвае мінулае з сучасным і будучым.[сн]

Асабліва вялікае значэнне мае мова ў выхаваўчай і асветніцкай дзейнасці людзей. «З усіх сродкаў выхавання, якія ёсць у нас, людзей, самым выпрабаваным і надзейным было і будзе слова», — пісаў Васіль Вітка. Менавіта з дапамогай мовы перадаюцца веды, якія з'яўляюцца асновай інтэлектуальнага развіцця асобы. Працэс навучання амаль немагчымы без выкарыстання мовы, якая служыць галоўным сродкам атрымання, узбагачэння і ўдакладнення ведаў.

Кожны народ мае сваю мову. Родную мову часта называюць душой народа, таму што менавіта мова, асабліва ў сучасным свеце, з'яўляецца першаснай і найбольш яскравай прыметай нацыі. У мове і праз мову выяўляюцца такія важныя асаблівасці і рысы народа, як нацыянальная псіхалогія, характар, склад мы́слення, маральны стан і духоўнасць, самабытнасць і непаўторнасць мастацкай творчасці і інш. Прычым нацыянальная адметнасць праяўляецца на ўсіх моўных узроўнях — ад гука да сказа. Беларуса можна пазнаць па цвёрдым вымаўленні асобных зычных *(час, шчодры, дажджы)*, наяўнасці падоўжаных зычных *(жыццё, калоссе)*, прыстаўных зычных і галосных *(вуліца, аржаны)* і інш. А ўласцівыя беларусам «дзеканне» і «цеканне» надаюць выказванням мілагучнасць, звонкасць; поўнагалоссе — напеўнасць і мяккасць маўлення. Адметнасць беларусаў як этнасу праяўляецца і ў лексічным складзе мовы. Напрыклад, для назваў ляснога масіву ўжываецца каля дзесяці слоў (*пушча, бор, гай, бярэзнік* і інш.), балота — амаль дваццаць (*дрыгва, багна, імшара, твань* і інш.). Яскравай нацыянальна-культурнай прыметай беларускага народа з'яўляюца і шматлікія маўленча-этыкетныя выразы: *вітаю вас, дзень добры, калі ласка* і інш.

Адносіны грамадства да нацыянальнай мовы могуць быць розныя, што абумоўлена палітычнымі, эканамічнымі і іншымі фактарамі. У розныя гістарычныя перыяды змянялася нацыянальная свядомасць народа, сфера выкарыстання роднай мовы. У сувязі з гэтым ўзнікала неабходнасць у заканадаўчым рэгуляванні моўнай сітуацыі. У нашай

краіне такім рэгулятарам з'яўляецца Закон «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь», у адпаведнасці з якім беларуская мова — адна з дзяржаўных моў Рэспублікі Беларусь.

Мова ў пэўнай ступені — гэта сімвал нацыі, сродак аб'яднання, кансалідацыі народа. Народ як нацыя існуе, пакуль існуе нацыянальная мова. Менавіта таму і сёння для нас, беларусаў, актуальнымі з'яўляюцца словы Ф. Багушэвіча: «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі».

2. Выразна прачытайце тэкст. Чаму аўтар надае слову такое вялікае значэнне?

Страціў слова, страціў спадчыннае[ф] слова —
Штосьці страціў у душы абавязкова!
Можа — годнасці хоць кропельку малую?
Можа — мудрасці хоць дробачку якую?
Можа — памяці хоць зернетка-іскрынку?
Можа — праўды хоць пылінку-парушынку?
Я не ведаю дакладна, што ты страціў.
Запытайся — ці не скажа табе маці...

Н. Гілевіч.

● З якой мэтай паэт ужывае аўтарскія знакі прыпынку, замяняючы коску пры пабочных словах на працяжнік?

3. Прачытайце выказванні аб роднай мове, якія належаць майстрам слова розных пакаленняў. Што аб'ядноўвае гэтыя выказванні?

1. Не мілей хіба нам наша родная мова, дзе падкрэслена слава народа праз слова? *(В. Дунін-Марцінкевіч)*. 2. Роднае слова — гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет. Пагэтаму нам неабходна так старанна вывучаць сваю родную мову, ведаць і любіць лепшыя творы беларускай літаратуры *(Якуб Колас)*. 3. Беларуская мова мілагучная, ласкавая, як песня... *(І. Мележ)*. 4. Хто забыў сваіх продкаў — сябе губляе. Хто забыў сваю мову — усё згубіў *(У. Караткевіч)*. 5. Той-сёй гаворыць: аджывае ўжо мова родная мая. А я крычу: яна жывая, пакуль жывём і ты, і я! *(В. Шымук)*.

4. Прачытайце ўрывак са Статута Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны. Ці з’яўляецца, на ваш погляд, мэта, якую ставіла гэта грамадскае аб’яднанне ў 1989 годзе, актуальнай і зараз? Абгрунтуйце свой адказ.

Нацыянальная мова — неацэнны духоўны скарб, які жывою повяззю яднае пакаленні і навекі назапашваецца і адлюстроўваецца ва ўдзячнай памяці, свядомасці і нацыянальнай годнасці нашчадкаў. Страта нацыянальнай мовы народам ідзе поруч з заняпадам нацыянальнай культуры і вядзе за сабой паступовае знікненне народа як самабытнай этнасупольнасці. Узровень развіцця нацыянальнай мовы і яе становішча ў грамадстве сведчаць аб агульным стане яго культуры, дэмакратычных традыцый і народаўладдзя...

Аднаўленне ў грамадстве стаўлення да роднай мовы як бацькоўскага дару і матчынай святыні, як да незаменнай, аднойчы і навекі падараванай жыццём, з’яўляецца найвышэйшай мэтай стварэння і сэнсам існавання Таварыства беларускай мовы.

Мінск, 1989 г.

МАЎЛЕННЕ

§ 2. Маўленне як працэс маўленчых зносін. Умовы маўленчых зносін

Адной з неабходных умоў фарміравання і развіцця асобы чалавека і грамадства з'яўляюцца зносіны, у час якіх адбываецца абмен інфармацыяй, вопытам, уменнямі і г. д. Найбольш распаўсюджанай формай зносін з'яўляецца славесная форма ў выглядзе вуснага ці пісьмовага маўлення.

Маўленне — гэта арганізаваны па законах мовы працэс выкарыстання моўных адзінак (слоў, сказаў і інш.) з мэтай перадачы пэўнага зместу. Маўленнем называюць таксама і вынік маўленчай дзейнасці чалавека — тэкст (паведамленне, выступленне і г. д.).

Мова — гэта сістэма знакаў, правіл, якія дазваляюць пабудаваць маўленне. Каб карыстацца пэўнай мовай, неабходна ведаць яе слоўнік, фанетыку, граматыку.

Мова і маўленне ўзаемазвязаныя, уяўляюць сабой адзінства, якое выражаецца ў тым, што гістарычна мова любога народа стваралася і развівалася ў працэсе маўленчых зносін людзей. Сувязь паміж мовай і маўленнем выражаецца і ў тым, што мова як сродак зносін існуе да таго часу, пакуль на ёй гавораць. Як толькі ў грамадстве перастаюць карыстацца мовай як сродкам зносін, яна становіцца мёртвай. Так адбылося, напрыклад, з лацінскай мовай.

Асноўная прымета маўлення — яго індывідуальнасць. Маўленне заўсёды належыць канкрэтнаму чалавеку, які перадае ў ім свае думкі, разважанні, назіранні і інш.

Найбольш значнымі ўмовамі эфектыўнасці маўленчых зносін з'яўляюцца наступныя: неабходнасць у камунікацыі; добрае веданне фактычнага матэрыялу па той тэме, якая абмяркоўваецца; веданне правіл маўленчых зносін, маўленчага этыкету.

5. Прачытайце тэкст. Вусна перакажыце яго змест.

Працэс перадачы інфармацыі сродкамі мовы атрымаў назву камунікацыя (ад лац. *communikatio* — перадача), а сукупнасць усіх сродкаў, прызначаных для зносін, называецца сродкамі, або сістэмамі, камунікацыі.

Усе сродкі (сістэмы) камунікацыі ўмоўна можна падзяліць на дзве групы: сродкі масавай камунікацыі (радыё, тэлебачанне, друк і інш.) і сродкі камунікацыі паміж асобамі (тэлефон, тэлеграф, перапіска, гутарка і інш.).

Працэс перадачы інфармацыі і моўныя зносіны людзей адбываюцца праз асноўныя віды маўленчай дзейнасці: гаварэнне, слуханне, чытанне, пісьмо. Тэхнічныя сродкі абмену інфармацыяй з'яўляюццаᶲ дапаможнымі да асноўных, бо служаць толькі дзеля павелічэння і пашырэння зоны дзеяння славесных форм інфармацыі.

Працэсам і вынікам маўленчай дзейнасці людзей з'яўляюцца выказванні і тэксты. Увогуле ж задача камунікацыі заключаецца ў тым, каб у свядомасці слухача або чытача ўзнікла тая ж інфармацыя, якую перадае той, хто гаворыць ці піша.

Практычна выходзіць так, што паміж інфармацыяй перададзенай (выражанай) і інфармацыяй, якая ўзнікла ў свядомасці слухача ці чытача, усталёўваецца большае ці меншае падабенства. І чым яно большае, тым лепш выражаюцца камунікатыўныя задачы, тым большыя дасягненні нават пры элементарным камунікатыўным акце, які схематычна перадаецца так: аўтар (адрасант) — тэкст — адрасат. Пры адсутнасці любога з **названых** кампанентаў камунікацыя не адбудзецца *(Паводле М. Абабуркі)*.

- Да якіх сродкаў камунікацыі (масавых, паміж асобамі) адносіцца інтэрнэт? Абгрунтуйце сваю думку.
- Растлумачце лексічнае значэнне слоў *адрасант, адрасат*.
- Пастаўце націск у выдзеленым слове.
- Выпішыце з тэксту па тры словы, у якіх:
  гукаў менш, чым літар;
  гукаў больш, чым літар;
  больш чым адзін склад, але якія нельга падзяліць для пераносу.

6. Карыстаючыся схемай, успомніце і раскажыце, што такое сітуацыя маўлення.

7. Разгледзьце табліцу і зрабіце вывад, якія задачы камунікацыі вырашаюцца ў розных стылях маўлення.

Стылі	**Задачы камунікацыі**		
	зносіны	**паведамленне**	**уздзеянне**
Гутарковы	+	(+)	(+)
Навуковы		+	
Публіцыстычны		+	+
Афіцыйны		+	(+)
Мастацкі		(+)	+

\+ — асноўныя задачы
(+) — дадатковыя задачы

8. Прачытайце тэксты. Ахарактарызуйце сітуацыю маўлення, у якой можа быць выкарыстаны кожны з тэкстаў.

I. Кірыліца — адна з дзвюх[м] старажытных славянскіх азбук. Сваю назву атрымала ад імя славянскага асветніка Кірылы (свецкае імя Канстанцін) Філосафа. Створана ў IX стагоддзі[с] на аснове грэка-візантыйскага ўстаўнога пісьма. Адрознівалася ад другой славянскай азбукі — глаголіцы — іншым тыпам і больш простай формай літар.

Мела 43 літары: 24 візантыйскага паходжання, 19 створаны ўпершыню. 27 літар выкарыстоўваліся для абазначэння лічбаў. Літарны склад кірыліцы адпавядаў гукавой сістэме стараславянскай мовы *(А. Булыка)*.

II. У гісторыі развi*(ц/цц)*я чалавецтва сусветнай цывілізацыі вельмі в..лікая роля належыць славянству...

Ця*(ж/ш)*ка пер..ацаніць ролю славянскіх народаў у бара*(дз/ц)*ьбе за мір і сацыяльны прагрэс у супрацьстая*(н/нн)*і сілам зла і ц..мрашальства. Успомнім *(Г/г)*рунвальд успомнім трагічнае поле *(К/к)*осава і пераможнае поле *(К/к)*улікова. Успомнім гады *(Д/д)*ругой сусветнай вайны ў якой на плечы славян выпаў асноўны ц..жар перамогі над фашызмам і самы.. вялікі.. ахвяры ў якой панеслі славянскія народы рускія беларусы *(у/ў)*краінцы палякі югаславы і ўсе астатнія. І пра гэта ў*(дз/д)*ячнае чалавецтва помніць да сё*(н/нн)*яшняга дня *(так)*сама *(Н. Гілевіч)*.

III. Мілы мой, дарагі, першы і апошні, добры мой суддзя, адзіна каханы!

Не глядзі на канверт, ён табе нічога не скажа, ён кінуты далёка ад маіх мясцін. Даруй мне за маю бязлітаснасць[сл], за тое, што я так учыніла з табой, мой добры.

Сэрца абрываецца[м] пры думцы, як ты павінен быў мучыцца гэтыя два месяцы, нічога не ведаючы, не разумеючы, кінуты, нібы прададзены, мною. І ў мяне за гэты час нічога не было, акрамя слёз. Але як я магла пісаць табе? Пісаць — гэта ўсё адно, што глядзець у вочы... *(У. Караткевіч)*.

- Спішыце тэкст II, афармляючы яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі.
- Знайдзіце ў тэксце III займеннікі, вызначце іх разрад.
- Выпішыце з тэксту III дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі, вызначце, ад якіх дзеяслоўных асноў і з дапамогай якіх суфіксаў яны ўтварыліся.

9. Вы паслухалі даклад, з якім выступіў ваш аднакласнік. Даклад быў павярхоўны, нелагічны, неаргументаваны. Як бы вы выказалі сваю думку: а) у класе падчас абмеркавання даклада; б) асабіста дакладчыку пасля ўрока; в) сваім сябрам?

10. Стварыце выказванні з улікам наступных сітуацый маўлення:

1) адзін чалавек звяртаецца да другога ў афіцыйных абставінах з асноўнай мэтай: а) паведамлення; б) уздзеяння;

2) адзін чалавек размаўляе з другім у неафіцыйных абставінах з асноўнай мэтай: а) паведамлення; б) уздзеяння;

3) адзін чалавек звяртаецца да многіх у афіцыйных абставінах з асноўнай мэтай: а) паведамлення; б) уздзеяння.

§ 3. Віды маўленчай дзейнасці

Існуюць наступныя віды маўленчай дзейнасці: слуханне, гаварэнне, чытанне, пісьмо.

Слуханне і **чытанне** ўяўляюць сабой рэцэптыўныя (ад лац. *recipio* — успрымаю) віды маўленчай дзейнасці, таму што служаць для прыняцця інфармацыі.

Гаварэнне і **пісьмо** з'яўляюцца прадуктыўнымі відамі маўленчай дзейнасці, паколькі выкарыстоўваюцца для выражэння думак у вуснай і пісьмовай формах, для паведамлення інфармацыі.

Слуханне і гаварэнне служаць для зносін у вуснай форме, чытанне і пісьмо забяспечваюць пісьмовы кантакт.

Усе віды маўленчай дзейнасці цесна ўзаемазвязаны: гаварэнне патрабуе наяўнасці слухача, слуханне немагчыма без гаварэння, пісьмовае маўленне разлічана на наступнае чытанне. Размеркаванне відаў маўленчай дзейнасці ў штодзённым жыцці нераўнамернае: менш за ўсё мы пішам, больш за ўсё слухаем і гаворым.

11. Прачытайце тэкст. Раскажыце, якія віды слухання існуюць. Прывядзіце свае прыклады пэўных сітуацый, калі патрабуецца той ці іншы від слухання.

Слуханне (**аўдзіраванне** — ад лац. *audire* — слухаць) — гэта асэнсаванае ўспрыманне вуснага маўлення. Слуханне — адзін з самых важных шляхоў атрымання інфармацыі. Выдзяляюцца наступныя віды ўспрымання: глабальнае, дэталёвае і крытычнае.

Глабальнае ўспрыманне патрабуе разумення агульнага сэнсу паведамлення. Гэта значыць, што той, хто

слухае, павінен, напрыклад, вызначыць тэму, асноўную думку выказвання і г. д.

Дэталёвае ўспрыманне патрабуе поўнага і дакладнага разумення сэнсу ўсяго выказвання. Напрыклад, вучні павінны дэталёва ўспрымаць тлумачэнне новага матэрыялу на ўроку, тэкст для падрабязнага пераказу і г. д.

Крытычнае ўспрыманне патрабуе і глабальнага, і дэталёвага ўспрымання, а таксама крытычнага асэнсавання пачутага. Таму, хто ўдзельнічае ў дыспуце, неабходна крытычнае ўспрыманне, каб потым ён мог матываванa згадзіцца з іншымі ўдзельнікамі дыспуту, выказаць свой пункт гледжання па пэўным пытанні.

12. Прачытайце прыказкі. Ці згодныя вы з парадамі, заключанымі ў гэтых народных выслоўях? Абгрунтуйце свой адказ.

1. Хочаш быць добрым суразмоўцам — будзь уважлівым слухачом. 2. Менш гавары, больш слухай. 3. Менш гавары, больш ведаць будзеш. 4. Будзь спачатку слухачом, а потым апаведачом.

13. Прачытайце тэкст, складзіце яго план. Перакажыце тэкст па плане.

Чытанне — гэта працэс дэкадзіравання (расшыфроўкі) інфармацыі, якая змешчана ў тэксце.

У працэсе чытання вырашаюцца розныя камунікатыўныя задачы. У сувязі з гэтым існуюць наступныя **віды чытання:** вывучальнае, азнаямляльнае і праглядальнае.

Вывучальнае чытанне прымяняецца тады, калі патрабуецца максімальна поўна і дакладна зразумець змест тэксту, адэкватна ўзнавіць прачытаную інфармацыю. Пры гэтым чытанні неабходна як мага паўней ахапіць увесь змест тэксту, удумацца ў сэнс кожнага з яго элементаў.

Азнаямляльнае чытанне выкарыстоўваецца тады, калі той, хто чытае, павінен ці толькі знайсці галоўнае ў тэксце, ці выявіць, што гаворыцца па пэўным пытанні, ці ахапіць змест кожнай часткі тэксту ў агульным выглядзе.

Праглядальнае чытанне — гэта такое чытанне, пры якім той, хто чытае, атрымлівае толькі самае агульнае ўяўленне пра змест тэксту.

Пэўны від чытання выбіраецца ў залежнасці ад мэты і задач, якія ставіць перад сабой той, хто чытае.

● Які від чытання неабходны для выканання наступных заданняў: а) вызначыць стыль тэксту; б) вызначыць тэму і асноўную думку тэксту; в) прачытаць тэкст і расказаць пра асноўныя віды чытання.

14. Прачытайце тэкст. Прывядзіце прыклады сітуацый, калі гаварэнне з'яўляецца: а) прадуктыўным, падрыхтаваным; б) прадуктыўным, непадрыхтаваным; в) рэпрадуктыўным, падрыхтаваным.

Гаварэнне як від маўленчай дзейнасці ўяўляе сабой працэс выражэння сваіх і чужых думак у гукавой форме пры дапамозе моўных сродкаў. У рэальнай камунікацыі асноўнымі функцыямі гаварэння з'яўляюцца перадача інфармацыі, уздзеянне на субяседніка словам, пабуджэнне яго да паведамлення неабходнай інфармацыі і г. д.

Гаварэнне можа быць рознай ступені складанасці, пачынаючы ад выражэння афектыўнага стану пры дапамозе выклічнікаў і заканчваючы самастойным разгорнутым выказваннем.

Гаварэнне бывае прадуктыўным (ствараецца тым, хто гаворыць) і рэпрадуктыўным (уяўляе сабой перадачу слоў, сказаў, тэкстаў без змянення), падрыхтаваным (змест і моўны матэрыял выказвання папярэдне рыхтуюцца) і непадрыхтаваным (выказванні фарміруюцца і фармулююцца як непасрэдная рэакцыя на маўленчую сітуацыю).

15. Прачытайце прыказкі. Якіх правіл раіць прытрымлівацца ў час гутаркі народная мудрасць?

1. Спачатку думай, затым гавары. 2. Усё знай, ды не ўсё бай. 3. Трэба знаць, што казаць. 4. Многа ведай, ды мала гавары.

16. Зрабіце пісьмовы пераклад тэксту на беларускую мову, расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку.

Письмо является не только отражением звуковой речи но и вторым воплощением информации, параллельно с нею существующей формой речевого общения. Передача информации при помощи письма расширяет рамки возможностей речевого общения. Во-первых письмо может быть послано на большое расстояние. Во-вторых послание может существовать не только просто долго но даже после того как перестанет существовать его автор. В-третьих сама по себе фиксация сообщения может служить для чёткого и непререкаемого воспроизведения некоторого установления (закона, договора и т. д.). Наконец в-четвёртых письменное сообщение может быть рассчитано на гораздо большее число принимающих соответствующую информацию. Последнее конечно было особенно актуальным до изобретения средств механической и электронной звукозаписи. Называемые преимущества письменной речи перед устной определили её чрезвычайно важное место в развитии человеческого общения *(А. Супрун)*.

- Дакажыце, што гэты тэкст уяўляе сабой разважанне.

17. Прачытайце тэкст, пісьмова складзіце яго план. Карыстаючыся планам, вусна перакажыце тэкст.

У аснове сучаснага беларускага пісьма ляжыць кірыліца — старажытная славянская азбука.

На Русі кірыліца пачала пашырацца ў X—XI стагоддзях у сувязі з прыняццем хрысціянства і з'яўленнем богаслужэбных кніг на стараславянскай мове. З XIII—XIV стагоддзяў кірыліца выкарыстоўваецца і ў беларускім пісьменстве.

Да XVI стагоддзя кірылаўскае пісьмо ў Беларусі было толькі рукапісным. Эпоха кнігадрукавання ва ўсходніх славян пачалася з 1517 года. Вядомы вучоны-асветнік, усходнеславянскі першадрукар Ф. Скарына стварыў на аснове кірыліцы шрыфт і з 1517 па 1519 год пераклаў на беларускую мову і надрукаваў 23 кнігі «Бібліі рускай». Так з XVI ста-

годдзя ў беларускім пісьменстве сталі ўжывацца і рукапісныя, і друкаваныя літары.

Кірылаўскім пісьмом карысталіся ў Беларусі да канца XVII стагоддзя. У 1696 годзе сейм Рэчы Паспалітай прыняў пастанову, паводле якой у справаводстве Вялікага Княства Літоўскага павінна была выкарыстоўвацца толькі польская мова. З гэтага часу пісаць па-беларуску пачалі лацінскімі літарамі (лацінкай).

Пісалі па-беларуску і арабскімі літарамі. Першыя беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, з'явіліся ў сярэдзіне XVI стагоддзя. Ствараліся яны татарамі, якія ў XVI—XVII стагоддзях пасяліліся ў Беларусі і Літве.

У 1708 годзе па загадзе Пятра I была праведзена рэформа рускай графікі. Рэфармаваная кірыліца атрымала назву «грамадзянская азбука» («грамадзянка»). Узоры літар грамадзянскага алфавіта стварыў беларус Ілья Капіевіч.

Пасля падзелу Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII стагоддзя беларускія землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. З гэтага часу і аж да пачатку XX стагоддзя[ф] беларускі народ карыстаўся дзвюма графічнымі сістэмамі: лацінкай і кірыліцай. У прыватнасці, на кірыліцы былі выдадзены вершы Янкі Лучыны, некаторыя ананімныя творы. Лацінскімі літарамі пісалі свае творы В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч. Лацінкай друкаваліся вершы Цёткі і Янкі Купалы, напрыклад:

Pole majo, pole!
Ty mnie daram božym, —
Lublu ciabie ščyra,
Absiejano zbožžem.

Янка Купала. Урывак з верша «Поле».

Існаванне дзвюх графічных сістэм стварала пэўныя цяжкасці, таму пачынаючы з 1913 года дзякуючы намаганням супрацоўнікаў газеты «Наша ніва» большасць беларускіх выдавецтваў перайшла на грамадзянскі шрыфт. А ў 1926 годзе на Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і графікі было вырашана выкарыстоўваць у якасці графічнага сродку беларускай літаратурнай мовы толькі кірыліцу.

Але гэта не значыць, што лацінскія літары зусім зніклі з ужытку ў нашым грамадстве. Напрыклад, у спецыяльных тэкстах, у навуковай літаратуры можна сустрэць словы, напісаныя лацінкай. А ў 2007 годзе на Дзявятай канферэнцыі ААН, дзе вырашаліся пытанні па стандартызацыі геаграфічных назваў, была зацверджана «Інструкцыя па транслітарацыі геаграфічных назваў Рэспублікі Беларусь літарамі лацінскага алфавіта».

У адпаведнасці з Інструкцыяй геаграфічныя назвы запісваюцца наступным чынам: Dobruš (Добруш), Lagojsk (Лагойск), Niasviž (Нясвіж), Čavusy (Чавусы), Žodzina (Жодзіна), Mahilioŭ (Магілёў).

18. Паразважайце, якую ролю ў фарміраванні асобы адыгрываюць розныя віды маўленчай дзейнасці: слуханне, чытанне, гаварэнне, пісьмо. Падрыхтуйце выказванне на гэтую тэму.

19. Запішыце кірыліцай назвы станцый мінскага метро, прыведзеныя лацінскімі літарамі.

Niamiga, Park Čaliyskincaŭ, Plošča Pieramogi, Yshod, Maskoŭskaja, Frunzenskaja, Malinaŭka, Grušaŭka, Kastryčnickaja.

§ 4. Вуснае і пісьмовае маўленне

Маўленне як спосаб рэалізацыі мовы існуе ў дзвюх формах: вуснай і пісьмовай.

Вуснае маўленне мы ўспрымаем на слых. Вусная форма — гэта гукавая форма маўлення, якой карыстаюцца людзі ў непасрэдных зносінах паміж сабой.

Пісьмовае маўленне ўспрымаецца зрокава. У параўнанні з вуснай формай гэта больш позняя форма маўлення, якая дазваляе фіксаваць з дапамогай графічных знакаў вынікі навуковай, эканамічнай, культурнай і іншай дзейнасці чалавека.

Асноўныя адрозненні паміж вусным і пісьмовым маўленнем абумоўлены мэтай зносін і маўленчай сітуацыяй, якая можа быць афіцыйнай і неафіцыйнай.

Вуснае маўленне можа быць размоўна-бытавым (размовы з роднымі, сябрамі, знаёмымі дома, на вуліцы і г. д.), публічным і інш. Публічнае вуснае маўленне набліжаецца да пісьмовага, а часта і адлюстроўвае яго, таму што большасць вусных прамоў, выступленняў, дакладаў з'яўляюцца ўзнаўленнем загадзя напісаных тэкстаў.

Вуснае маўленне звычайна характарызуецца папярэдняй непадрыхтаванасцю, незваротнасцю. Аўтары ж пісьмовых тэкстаў маюць магчымасць больш асэнсавана, прадумана ствараць свае выказванні, а таксама вяртацца да напісанага, удасканальваць яго.

Вуснае маўленне разлічана на наяўнасць суразмоўцы, слухача. З дапамогай пісьмовага маўлення людзі кантактуюць апасродкавана, іх зносіны разарваныя ў прасторы і часе.

Для вуснага маўлення характэрныя багацце інтанацый, лагічны націск, наяўнасць паўз. Значную ролю ў ім адыгрываюць жэсты, міміка.

Вусная і пісьмовая формы маўлення адрозніваюцца і моўнымі асаблівасцямі. Напрыклад, у вусным маўленні часта ўжываюцца эмацыянальна-экспрэсіўная лексіка, займеннікі, выклічнікі, простыя, няпоўныя сказы і інш., для пісьмовага маўлення характэрныя ўскладненыя і складаныя сказы, больш багаты, чым у вусным маўленні, слоўнік і інш.

20. Прачытайце прыказкі, растлумачце іх сэнс. Пра якія асаблівасці вуснага і пісьмовага маўлення гаворыцца ў прыказках?

1. Слова не верабей, вылеціць — не зловіш.
2. Што напісана пяром, не вычашаш і тапаром.

21. Прачытайце ўрывак з кнігі І. Л. Андронікава «Слова напісанае і сказанае». Ці згодныя вы з разважаннямі аўтара пра асаблівасці вуснага і пісьмовага маўлення? Абгрунтуйце свой адказ.

Перакладзіце тэкст на беларускую мову, запішыце. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах.

Если человек выйдет на любовное свидание и прочтёт своей любимой объяснение на бумажке, она его засмеёт.

Между тем та же записка, посланная по почте, может её растрогать. Если агитатор пользуется всё время шпаргалкой, можете заранее знать: такой никого не сагитирует. Если человек в суде начнёт давать показания по бумажке, этим показаниям никто не поверит. Плохим лектором считается тот, кто читает, уткнувшись носом в принесённую из дому рукопись. Но если напечатать текст этой лекции, она может оказаться интересной. И выяснится, что она скучна не потому, что бессодержательна, а потому, что письменная речь заменила на кафедре устную.

В чём тут дело? Дело, мне кажется, в том, что написанный текст является посредником между людьми, когда между ними невозможно живое общение. В таких случаях текст выступает как представитель автора. Но если автор здесь и может говорить сам, написанный текст становится при общении помехой.

22. Спачатку выразна прачытайце сказы, затым паўтарыце іх, суправаджаючы кожнае выказванне адпаведнымі жэстамі і мімікай.

Якую ролю, на ваш погляд, адыгрываюць жэсты і міміка ў вусным маўленні?

1. Не, прабачце, я гэтага ніколі не рабіў. 2. І адкуль ён узяўся? Яго ж ніхто не запрашаў! 3. А, было не было! 4. Няхай гэта застанецца паміж намі. 5. Няхай, няхай гаворыць. Не перабівайце яго. 6. Мяне гэта не датычыцца.

23. Прачытайце рэкамендацыі, якія даюць вядомы рускі юрыст А. Ф. Коні і амерыканскі спецыяліст па аратарскім майстэрстве Д. Карнегі, наконт выкарыстання жэстаў. Ці згодныя вы з гэтымі меркаваннямі? Якія яшчэ парады наконт выкарыстання жэстаў вы можаце даць?

На аснове гэтых тэкстаў, вашых меркаванняў, а таксама іншых матэрыялаў складзіце і запішыце па-беларуску рэкамендацыі па выкарыстанні жэстаў пры вусным маўленні.

I. Жесты оживляют речь, но ими следует пользоваться осторожно. Выразительный жест (поднятая рука, сжатый кулак, резкое и быстрое движение и т. п.) должен соответствовать значению данной фразы или отдельного слова (здесь жест действует заодно с тоном, удваивает силу речи).

Слишком частые, однообразные, суетливые, резкие движения рук неприятны, приедаются, надоедают и раздражают *(А. Кони)*.

II. Не повторяйте одного и того же жеста, чтобы он не стал монотонным. Не делайте порывистых, резких движений локтями...

Не прерывайте своих жестов слишком быстро. Если вы делаете движение указательным пальцем, чтобы подчеркнуть свою мысль, не бойтесь сохранить этот жест до конца предложения...

Делайте только те жесты, которые выглядят естественно *(Д. Карнеги)*.

24. Прачытайце тэкст, вусна перакажыце яго змест.

Неабходна лічыцца з тым, што выкарыстанне пісьма магчымае толькі ў выніку спецыяльнага навучання носьбітаў вуснага маўлення пісьму і чытанню...

Пісьменнасць адкрывае перад чалавекам цэлы шэраг новых магчымасцей зносін. Яна дазваляе зрабіць маўленчы акт бясшумным, разарваным у прасторы і часе (адрасат і адрасант могуць знаходзіцца ў розных месцах, пісаць і чытаць у розны час), робіць магчымай фіксацыю выказвання. Паколькі пісьмо фіксуе тэкст, ствараюцца ўмовы для вяртання да таго, што ўжо было сказана.

Пісьмовыя паведамленні і тэксты параўнальна лёгка тыражуюцца: здаўна[сл] яны перапісваліся, а таксама друкаваліся...

Бясспрэчна і тое, што пісьмовыя паведамленні маюць і шэраг недахопаў. Адзін з іх — параўнальная маруднасць пісання (хаця чытанне абганяе ўспрыманне вуснага маўлення) *(А. Супрун)*.

● Выпішыце з тэксту: а) пяць слоў, у якіх дзве літары абазначаюць адзін гук; б) два словы, у якіх ёсць літары, што гукаў не абазначаюць; в) дзве пары слоў, у якіх адзін і той жа гук абазначаны рознымі літарамі.

25. Падрыхтуйце пісьмовае паведамленне на тэму «Вуснае і пісьмовае маўленне» і выступіце з ім перад аднакласнікамі.

§ 5. Дыялагічнае і маналагічнае маўленне

Дыялог (ад грэч. *dialogos*) — маўленне, у час якога адбываецца непасрэдны абмен выказваннямі паміж некалькімі (дзвюма і больш) асобамі.

Па структуры дыялог уяўляе сабой паслядоўнасць узаемазвязаных, адносна кароткіх рэплік, адны з якіх могуць выражаць зварот да асобы, пытанне, паведамленне, пабуджэнне і г. д., другія — змяшчаць адказ, сустрэчнае пытанне, удакладненне, пярэчанне і інш.

У пісьмовым маўленні пры дыялогу могуць знаходзіцца словы аўтара (асобы, якая каменціруе дыялог).

Дыялагічнае маўленне характарызуецца непасрэднасцю зносін, сітуацыйнасцю, адначасовасцю мыслення і гаварэння. У сувязі з гэтым існуюць і моўныя асаблівасці дыялогу, напрыклад частае ўжыванне пытальных, пабуджальных і клічных сказаў, няпоўных і незакончаных сказаў, зваротkaў, пабочных слоў, выклічнікаў і інш.

Маналог (ад грэч. *monologos*) — разгорнутае, працяглае маўленне, звернутае да самога сябе ці да іншых і не разлічанае на слоўную рэакцыю другіх асоб. Маналог можа быць звернуты да суразмоўцы, аддаленага часам, прасторай ці нават уяўнага.

Маналог уяўляе сабой разгорнутае выказванне пэўнага тыпу і стылю. Выбар тыпу і стылю маналагічнага маўлення абумоўлены сітуацыяй зносін. Маналагічнаму маўленню ўласцівыя даволі складаная сінтаксічная будова, большая сэнсавая глыбіня, жанравая разгалінаванасць.

26. Прачытайце дыялог. Вызначце сітуацыю маўлення і моўныя сродкі, характэрныя для яе.

Сярожка ідзе побач са мною і гаворыць безупынку:

— А верыце, улетку я дома толькі начую. Мама карову падоіць, дык нахапаюся сырадою з хлебам і як шасну на ўвесь дзень...

— Не абедаючы?

— Я самапасам. Летам усяго поўна: яблыкаў, гуркоў, ягад. Напяку рыбы за рэчкай. Яе аб травічку патрэш, пачысціш, яна тады ой смачная!..

— Ты, відаць, любіш пушчу? — пытаюся я.

— Няўжо не люблю, — прызнаецца ён. — Я б усе дні сядзеў у лесе. Ці ля вальераў, дзе алені жывуць і зубры. У нас добра, калі турыстаў мала. А панаедуць з гарадоў, тады спачатку бывае цікава, а пасля — хоць ты куды ўцякай... *(Паводле В. Карамазава).*

27. Вызначце, што выражаюць рэплікі ўдзельнікаў дыялогу ў гэтым і папярэднім практыкаваннях. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў тэксце.

— Аўсееў,— глухаватым, але рашучым голасам сказаў Карпенка, — бяры вінтоўку і — на варту.

Аўсееў крута павярнуўся[с] на падлозе.

— А чаго я? Што я, горшы за ўсіх?

— Без размоў.

— Давай, давай, паніч, — загаварыў Svіст. — Не бойся, кашы не празяваеш. Пакінем... *(В. Быкаў).*

28. Прачытайце гумарыстычныя творы Н. Гілевіча і паразважайце, чаму ў іх ужываецца дыялог, а не ўскосная мова.

ДЗВЕ ВАРОНЫ

Глядзелі з дрэва дзве вароны
На рэактыўны самалёт.
— Ты бачыш? Вецер не дагоніць!
Вось гэта птушка! Ну і лёт!
— А што ты дзівішся[ф], суседка?
За ёй вунь дым на паўнябёс!
Ты паляціш яшчэ не гэтак,
Калі табе падпаляць хвост!

ПЫТАННЕ Ў АДКАЗ

Бацька ўшчувае вучня-сына:
— Знаеш, ад чаго ссівеў я так?

Што сваруся на цябе няспынна
За ляноту за тваю, лайдак!
Сын унурыўся, зірнуў спадлоб'я
І спытаў, не ўзняўшы[c] галавы:
— Калі гэта праз мяне — дык добра:
Ад чаго тады мой дзед сівы?

29. Прачытайце маналогі, ахарактарызуйце сітуацыю маўлення для кожнага з іх.

Спішыце тэкст I, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку.

I. Нашы продкі не знікалі б..сследна. Перадаючы эстафету наступным пакале*(н/нн)*ям, у тым ліку і нам, яны пакідалі скарбы створаныя іх працавітымі рукамі. Мен*(?)*ш за ўсё — у золаце і срэбры. Больш — у камені і мармуры на тканіне і дрэве. І пераважна — на паперы. Помнікі дойлі*(дс/ц)*тва і жывапіс.. рукапісы і старадаўнія кнігі народныя песні і ка*(з/с)*кі вось тая «машына часу» якая дазваляе нам а*(д/т)*правіцца ў мінулае каб ведаць як жылі і што думалі нашы продкі і дзякуючы гэтаму глыбей усв..доміць саміх с..бе.

Мы абавязаны зберагчы і перадаць нашым нашчадкам матэрыяльныя і духоўныя каштоўнас*(?)*ці нашых продкаў. Не дзеля пустой цікавасці а таму што судакрана*(н/нн)*е з прадметамі гісторыі ўзбуджае ў чалавека а*(д/т)*чуванне гістарычнасці яго быцця. Ён пачынае а*(т/д)*чуваць с..бе звяном у ланцугу пакаленняў. А гэта фарміруе пачуццё адказнасці за справу якую мы робім дзеля сябе дзеля грама*(ц/дс)*тва і дзеля будучых пакаленняў. Фарміруе чалавека *(А. Мальдзіс)*.

II. У многіх гаворках Гродзенскай вобласці, паўднёвых раёнаў Мінскай вобласці назоўнікі мужчынскага роду ў назоўным склоне множнага ліку пад націскам маюць канчатак ***-э (-е)***: *вузлэ, зубрэ*. Гэта — рэшткі старажытнага скланення пэўных груп назоўнікаў, якія ў назоўным і віна-

вальным склонах множнага ліку мелі форму *землѣ, душѣ*. У працэсе развіцця мовы канчатак *-э* стаў ужывацца і ў назоўніках з цвёрдай асновай: *дубэ, дажджэ (Паводле Е. Мяцельскай, Э. Блінавай).*

III. Быў у нас кот Цімох.[сн] Здаравенны, як конь. У тое лета ўсё былі дажджэ, дажджэ, пшаніца ў мэндлях парасла, і булкі пякліся адразу салодкія і вельмі ж ляпіліся ў роце, ніяк не глынеш. Цімох наш злодзей быў, злодзей! Недзе ашварак той булкі ўрваў, ідзе і толькі «во-оў!». Прысеў і лапаю з рота дзярэ. Ледзьве я памог... А хітры быў, як вуж! Збанке з малаком стаялі ў нас пад прыпекам так, што ён галавы туды не ўсадзіць. Пячорка такая, што як збанам толькі ўлезці. Дык ён возьме ды лапу туды прасадзіць, абмочыць у малако ці смятану і аблізвае, абмочыць і аблізвае... *(Я. Брыль).*

● Знайдзіце ў тэксце I назоўнікі, якія адрозніваюцца родавай прыналежнасцю ў беларускай і рускай мовах.

● Ад слова *камень* утварыце форму множнага ліку назоўнага склону, а таксама зборны назоўнік.

30. Вызначце, вусная ці пісьмовая форма маўлення, дыялог ці маналог (дыялог з элементамі маналогу, маналог з элементамі дыялогу) выкарыстоўваюцца ў наступных сітуацыях:

1) выступленне на сходзе;
2) гутарка некалькіх асоб;
3) дыспут па нейкім пытанні;
4) лекцыя па навуковай тэматыцы;
5) спрэчка дзвюх асоб;
6) справаздача аб выкананні задання;
7) апавяданне пра асабістае жыццё;
8) напісанне водгуку ці рэцэнзіі на прачытаную кнігу.

31. Уявіце такую сітуацыю: вы выхавацель у дзіцячым садку і вам неабходна растлумачыць дзецям, чаму існуюць дзень і ноч (зіма, вясна, лета, восень). Стварыце вуснае выказванне з улікам прапанаванай сітуацыі.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Што называецца маўленнем? мовай?

2. У чым выражаецца сувязь паміж мовай і маўленнем?

3. Што неабходна ўлічваць пры стварэнні выказвання? Пералічыце прыметы маўленчай сітуацыі.

4. Назавіце асноўныя віды маўленчай дзейнасці.

5. Якія віды слухання (аўдзіравання) вы ведаеце? У чым іх сутнасць?

6. Якія ёсць віды чытання? З якой мэтай выкарыстоўваецца той ці іншы від?

7. Што ўяўляе сабой гаварэнне як від маўленчай дзейнасці?

8. Ахарактарызуйце пісьмо як від маўленчай дзейнасці.

9. Якія графічныя сістэмы выкарыстоўваліся ў беларускім пісьме?

10. У чым заключаецца адрозненне вуснай формы маўлення ад пісьмовай?

11. Што ўяўляе сабой маналог? Ахарактарызуйце дыялагічнае маўленне.

ТЭКСТ

§ 6. Тэкст як адзінка мовы і маўлення. Сэнсавая цэласнасць і тэматычнае адзінства тэксту

Тэкст (ад лац. *textum* — сувязь, злучэнне) — звязнае і адносна завершанае выказванне на пэўную тэму, якое характарызуецца камунікатыўнай прызначанасцю і звычайна складаецца з групы сказаў, аб'яднаных сэнсам і граматычна. Тэкст з'яўляецца вынікам разумовай і маўленчай дзейнасці чалавека.

Тэкст як элемент моўнай сістэмы — гэта найбольшая адзінка сінтаксічнага ўзроўню, якая аб'ядноўвае адзінкі ўсіх узроўняў мовы агульнасцю задумы, мэт і ўмоў камунікацыі. Менавіта ў тэксце рэалізуюцца значэнні ўсіх моўных адзінак.

Пры пабудове тэксту неабходна ўлічваць, з якой мэтай ён ствараецца, хто яго адрасат, якую сферу дзейнасці абслугоўвае, у якой сітуацыі будзе ўспрымацца, у якім стылі будзе напісаны і інш.

Тэкст характарызуецца наступнымі прыметамі: сэнсавай цэласнасцю, тэматычным адзінствам, звязнасцю, разгорнутасцю, паслядоўнасцю і завершанасцю.

32. Карыстаючыся тлумачальным слоўнікам беларускай мовы, вызначце лексічнае значэнне слова *тэкст* у наступных словазлучэннях. Адназначнае гэта слова ці мнагазначнае?

Тэкст песні, тэкст рукапісу, пераклад тэксту, тэкст рамана, тэкст выступлення, тэксты Якуба Коласа, тэкст пагаднення.

Асноўная мэта любога тэксту — данесці да адрасата (слухача ці чытача) пэўную інфармацыю, пэўны сэнс. Аўтар тэксту зацікаўлены ў тым, каб гэта інфармацыя

была зразумелая. Абавязковая ўмова зразумеласці, паспяховага ўспрымання тэксту — яго **сэнсавая цэласнасць**, якая дасягаецца, калі ўсе сказы ў тэксце звязаны паміж сабой па сэнсе.

Калі сэнсавая цэласнасць парушаецца, тэкст, правільны з фармальнага боку, «распадаецца» і ў выніку пазбаўляецца сэнсу. Напрыклад: *Нахадзіўшыся па лесе, я сеў адпачыць, паслухаць, як шумяць сосны. Сасна расце пераважна на пясчаных глебах. А глебы тут былі ўрадлівыя. Яны далі добры ўраджай.*

Тэматычнае адзінства — прымета тэксту, якая праяўляецца ў тым, што ўсе сказы і часткі тэксту накіраваны на раскрыццё яго тэмы і асноўнай думкі.

Т э м а т э к с т у — гэта прадмет маўлення, тое, пра што гаворыцца ў тэксце.

А с н о ў н а я д у м к а (ідэя) тэксту — гэта тое галоўнае, што хоча сказаць аўтар аб прадмеце маўлення, гэта аўтарскі погляд на падзеі, вобразы, характары і г. д., аўтарская іх ацэнка. Напрыклад:

ВЫХАВАННЕ СЛОВАМ

З усіх сродкаў выхавання, якія ёсць у нас, людзей, самым выпрабаваным і надзённым было і будзе слова.

Эстэтычнае выхаванне словам пачынаецца з развіцця, з узбагачэння пачуццяў. Чым шырэйшы набытак уражанняў, тым болей дзіця бачыць і чуе ў навакольным свеце сувязей і ўзаемадачыненняў. І тут слова, яго ўнутранае багацце, яго разнастайныя сэнсавыя і эмацыянальныя магчымасці, бадай, адзіны сродак і спосаб выхавання духоўнай культуры чалавека.

Далікатнасць, сардэчнасць адносін, найтанчэйшыя перажыванні, чарадзейная сіла кахання, захапленне прыгажосцю прыроды, пачуцці адданасці і любові да Радзімы — усё, што на першы погляд немагчыма вызначыць і выказаць словамі, аднак жа ўсё, літаральна ўсё знайшло і знаходзіць сваё выяўленне ў слове, у вобразе, у

паэзіі, у мастацтве. Людзі, якім пашчасціла змалку, са школы сустрэць выхавацеляў і настаўнікаў, чуйных да хараства слова, праз усё жыццё будуць удзячныя ім за душэўнае святло, за чысціню пачуццяў, якія якраз і робяць чалавека шчаслівым (Паводле В. Віткі).

У гэтым тэксце тэма названа ў загалоўку, асноўная думка адлюстравана ў першым сказе.

Аднак дастаткова часта асноўная думка не афармляецца славесна. Чытач ці слухач павінен вызначыць яе сам, удумаўшыся ў змест тэксту.

У кожным тэксце ёсць апорныя (ключавыя) словы, якія перадаюць асноўны змест тэксту і дапамагаюць узнавіць яго пры пераказе. Апорныя словы нясуць у сказах асноўную сэнсавую нагрузку і, як правіла, у вусным маўленні выдзяляюцца лагічным націскам. Звычайна пры чытанні толькі гэтых слоў можна вызначыць тэму тэксту.

33. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Ці адлюстроўвае назва тэксту яго тэму? Назавіце апорныя словы ў першым — трэцім абзацах.

НА АРБІТУ ЖЫЦЦЯ

Кажуць, што, якім будзе чалавек, залежыць ад таго, якім вы яго **зробіце** да **пятага года жыцця**. Калі вы да **пяці** гадоў не **выхавалі** яго як трэба, потым прыйдзецца **перавыхоўваць**.

Перавыхоўваць неймаверна цяжка. Але, як ні дзіўна, **найбольшыя нашы** сілы і найбольшыя нашы сродкі трацяцца на перавыхаванне. Мы толькі тым і займаемся, што перавыхоўваем, як бы загадзя **разлічваючы**, што ўпушчанае намі, не дарobленае намі, а то і злачынна сапсаванае намі павінен выправіць нехта наступны, хто падымае чалавека на **чарговую** ступень.

Колькі ступеняў у ракеты, што кожнага з нас выводзіць у свой **жыццёвы** космас: маленства, малалецтва, юнацтва,

сталасць... Але, бывае, **падняўшыся** нават на самую высокую, чалавек так і не ўбачыць, дзеля чаго ён падымаўся — ні радасці адчування прасторы для думкі, для творчасці, ні хараства жыцця, таму што бачанню, адчуванню ўсяго гэтага яго не навучылі на першай, на самай галоўнай ступені — у тыя пяць — сем гадоў, калі яго істота была здольная ўзбагаціцца на **ўсё** жыццё.

Першая ступень жыцця, у адрозненне ад касмічнай ракеты, не адпадае, а прырастае навек. І калі яна была ўдалая — чалавек, як правіла, шчаслівы, лёгка і радасна яго душы, калі няўдалая — звычайна ўсё жыццё адчувае яе пакутны цяжáр *(Паводле В. Віткі)*.

● Успомніце, якія марфемы з'яўляюцца формаўтваральнымі. Назавіце ў выдзеленых словах формаўтваральныя марфемы.

34. Прачытайце тэкст. Дакажыце, што яму ўласцівыя такія прыметы, як сэнсавая цэласнасць і тэматычнае адзінства. Падбярыце загаловак так, каб ён адлюстроўваў тэму.

Спішыце тэкст, афармляючы яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі.

Нахадзіўшыся па лесе я сеў а*(д/т)*пачыць на сасну якую з карэ*(н/нн)*..м выв..рнула навальніца. Раптам над галавою трэснула галінка. Я глянуў *(у)*гору. На галіне сасны трымаючы *(ў/у)* лапках з..лёную шышку прытоена с..дзела вавёрка.

Нашы позіркі сустрэліся. Зв..рок адразу кінуў шышку прабег па галіне і скокнуў на суседн..е дрэва *(ў/у)* паветры прамільгнула вогн..*(н/нн)*ая паласа. Вавёрка забралася на самую в..ршаліну сасны і а*(д/т)*туль пачала назіраць за мною. Пераканаўшыся што ёй н..што н.. пагражае яна в..рнулася на галіну дзе толькі што с..дзела адарвала шышку зручней уладкавалася і пачала в..чэраць. Кінутыя ёю лускавінкі кружачыся ў паветры павольна ападалі на дол. Вавёрка назірала за мною. Выгляд яе н..быта гаварыў Ну, паглядзі, паглядзі як я в..чэраю *(Паводле З. Бяспалага)*.

● Падкрэсліце ў тэксце словы (самастойныя часціны мовы і іх формы), якія не маюць канчаткаў. Калі ў гэтых словах ёсць формаўтваральныя суфіксы, абазначце іх.

35. Прачытайце тэксты. Ці можна сказаць, што яны напісаны на адну тэму, але маюць розныя асноўныя думкі? Абгрунтуйце сваё меркаванне. Падбярыце да кожнага тэксту загаловак так, каб ён адлюстроўваў асноўную думку.

I. У парку — залатая восень.[сн] Яна вельмі багатая на маляўнічыя фарбы. Усё навокал гарыць каляровай лістотай. Тут і золата, і яркая чырвань, і лімонна-жоўтыя колеры, шмат барвовых фарбаў. Ёсць нават фіялетава-чорныя, і амаль не відаць звыклых зялёных. Гарыць і ззяе ў сонечны дзень нават маленькая былінка! *(Паводле В. Ціхановіча)*.

II. У парку — восень. Шэры туман павіс над зямлёй. Нерухомыя елкі ўткнулі ў неба свае доўгія пікі-верхавіны. А ўнізе пад іх шырокімі лапамі — змрок. Дрэвы стаяць маўклівыя, сонныя, з іх не-не ды і злятаюць пажоўклыя лісты: настаў час. Абарвецца ліст, зашамаціць лагодна, мякка, нібы развітваючыся з тымі, што засталіся вісець. І апускаецца павольна, хапаючыся за малюсенькія расінкі туману. Слухаеш шоргат лісця — і становіцца сумна: шкада лета, цяпла... *(Паводле М. Дзелянкоўскага)*.

● Выпішыце з тэксту II словы з нулявым канчаткам.
● Падбярыце да назоўніка *восень* аднакаранёвыя словы.

§ 7. Разгорнутасць як прымета тэксту

Разгорнутасць як прымета тэксту азначае, што развіццё тэмы, рэалізацыя асноўнай думкі адбываюцца з дапамогай падтэм і мікратэм.

Падтэмы забяспечваюць шырыню ахопу тэмы, а мікратэмы — глыбіню яе раскрыцця. Назвы падтэм звычайна суадносяцца з простым планам тэксту, дабаўленне ў просты план назваў мікратэмператварае яго ў складаны.

Мікратэма ў тэксце, як правіла, раскрываецца ў некалькіх сказах. Частка тэксту, якая складаецца з аднаго або некалькіх сказаў, аб'яднаных мікратэмай, характарызуецца адзінствам і адноснай закончанасцю зместу, называецца **абзацам** (ад ням. *Absatz* — уступ).

Традыцыйная структура абзаца наступная: пачатак (зачын), развіццё думкі, заканчэнне. Напрыклад: *Фёдар быў рыбак адмысловы. Я яшчэ не паспеў разблытаць леску і закінуць сваю вудачку, а ён ужо цягнуў вялікага паласатага акуня. Хутка за першым шалёна заплёскаў хвастом, затрапятаўся і другі. Не прайшло і гадзіны, а ў нас ужо над вогнішчам вісела вядзерца, пах з якога прыемна казытаў нашы насы* (Паводле С. Шуртакова).

Першы сказ у гэтым абзацы — пачатак, зачын. Другі і трэці развіваюць думку, выказаную ў зачыне. Апошні сказ сведчыць пра тое, што мікратэма вычарпана.

Аднак у тэкстах, асабліва вялікіх па памеры, дастаткова часта сустракаюцца абзацы, якія маюць іншую будову: без зачыну ці заканчэння, без зачыну і заканчэння. Гэта назіраецца тады, калі мікратэма раскрываецца ў некалькіх абзацах.

36. Прачытайце абзац тэксту. Вызначце, які сказ з'яўляецца зачынам, у якіх адбываецца развіццё думкі, які сведчыць пра тое, што мікратэма вычарпана.

Спішыце, расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку.

Ветру не было цэлы дзень. Ён мусіць недзе **заблудзіўся** ці **нагуляўшыся ўчора** стомлена заснуў **дзе-небудзь** у Налібоцкай пушчы. А пад вечар стала яшчэ **цішэй**. Здалося што нехта **накрыў гарадок** цёмным купалам неба ды яшчэ прыціснуў купал да зямлі каб ніводзін гук не парушыў глыбокага **асенняга спакою**. Магчыма такой празрыстай цішыні больш ніколі не надарыцца[ф] і я цешуся гэтай цішынёй *(М. Дзелянкоўскі)*.

● Абазначце ў выдзеленых словах аснову і (калі ёсць) формаўтваральныя марфемы.

37. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак. Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы, назавіце падтэмы і мікратэмы. Пісьмова складзіце план тэксту.

Кожная цывілізаваная краіна мае майстроў слова. Яны не толькі дораць ёй шырокую вядомасць[сл], але і паказваюць у сваіх творах характар роднага народа, яго гістарычны лёс.

Наша родная Беларусь таксама мела і мае летапісцаў і пракокаў. Хто такія Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Максім Гарэцкі, Алесь Гарун, Кузьма Чорны? Толькі паэты і празаікі? Не, гэта яшчэ і ўніклівыя празарліўцы, і самаадданыя абаронцы інтарэсаў роднага краю.

Сярод майстроў слова па праве заняў пачэснае месца і Васіль Быкаў, пісьменнік з сусветным[сл] прызнаннем. Што забяспечыла яму абсалютны аўтарытэт і ўстойлівы давер не толькі інтэлектуалаў з далёкіх і блізкіх дзяржаў, але і мільёнаў чытачоў усіх кантынентаў?

Перш за ўсё, безумоўна, выключны талент, той «божы дар», які даецца нячаста і здольны ператрываць усё. Васіль Быкаў не адкідаў пагардліва традыцыі класікаў. Ён ашаламляў сваіх прыхільнікаў праўдаю і глыбінёй спасціжэння паводзін чалавека ў так званых экстрэмальных абставінах. Яго героі — радавыя Вялікай Айчыннай вайны. Яны зусім звычайныя людзі. Сітуацыя на мяжы жыцця і смерці вымушала іх рабіць выбар на карысць дабра ці зла. Кожны з гэтых людзей, такі падобны да іншых у будзённых умовах, раптам раскрываецца[сл] для нас нечакана і непаўторна. Васіль Быкаў бязлітасна праўдзіва выпісвае чалавека: у праяўленні то дабрыні, працавітасці, мужнасці, а то і пакорлівасці ды хістання.

Пісьменнік ваеннай тэмы, Васіль Быкаў сам прайшоў і прапоўз горкае поле вайны пад грукат снарадаў і лязг танкаў, удосталь наглытаўся парахавога дыму і горкіх слёз, пахаваў многіх сяброў і загаіў не адну рану. Ён мае і асабістае, асаблівае права «судзіць» вайну і смела спавядацца перад чыстай памяццю загінуўшых. Можа, адсюль той стрыманы, схаваны недзе ў дальніх куточках свядомасці

крык у абарону чалавечнасці і жыцця, які чуецца амаль на кожнай старонцы быкаўскай прозы.

Гэта вялікае шчасце — жыць у адным часе, на адной зямлі з такімі асобамі, з такімі выдатнымі майстрамі! Ёсць каму верыць, ёсць кім захапляцца *(Паводле Г. Бураўкіна)*.

38. Прачытайце часткі тэксту. Ці дазваляе такое іх размяшчэнне развіваць тэму ў патрэбным кірунку?

Запішыце часткі ў такой паслядоўнасці, каб атрымаўся тэкст. Устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары і раскрыйце дужкі.

ДАЛЬВА

Я а..хіліўф *(у)*бок пру..кую галіну — і вачам а..крыўся *(не)*забыўны малюнак: з..мля св..цілася, з..мля гаварыла. Дз..сяткі тонкіх, як сонечны.. промні, струмен*(?)*чыкаў ускідвалі пад сонца залаты.. пя*(с/ш)*чынкі, падалі разам з імі на бл..скучыя камен*(?)*чыкі, што ўслалі з..млю трохі ніжэй, пра нешта напеўна і згодна апав..далі.

Ціха ступаючы паміж кам..нёў, я спусціўся *(у)*ніз. Тут раслі, нахіліўшыся, некалькі алешын, а над імі *(у/ў)*звышалася кучаравая чаромха.

Дальва... Дык вось дзе была яна, в..домая сё*(н/нн)*я н.. аднаму чалавеку на свеце вёска, закатаваная чужынцамі. Пра яе жахлівую трагедыю я чуў многа. Пад званамі *(Х/х)*атыні на чорных плітах выс..чана побач з імёнамі іншых ахвяр нашай *(З/з)*ямлі і яе пакутнае імя.

Захопл..ны і *(у/ў)*схвал..ваны, я наблізіўся да крынічкі і апусціўся перад ёй на калені, прыпаў вуснамі да празрыстай с*(т/ц)*юдзё*(н/нн)*ай вады. Падняўшыся, убачыў на *(не)*далёкім пагорку абгароджаны высокі камень і пры ім аб..ліск.

Я стаяў перад жалобным помнікам і нібы сам па́даў пад кул..мі ка́таў. Здавалася, я пачынаў разумець, пра што гаворыць крынічка. Прагу жы*(ц/цц)*я нельга знішчыць н..якімі катава*(нн/н)*ямі.

Помнік быў у гл..біні лесу, на шырокай паляне. Сціплы і просты, ён све..чыў пра тое, што тут каліс*(?)*ці была вёска Дальва і што яеф разам з усімі жыхарамі спалілі фашысты... *(Паводле К. Кірэенкі)*.

§ 8. Паслядоўнасць як прымета тэксту. Апавяданне, апісанне, разважанне

Паслядоўнасць — прымета тэксту, якая праяўляецца ў тым, што элементы зместу размяшчаюцца ў тэксце ў пэўным парадку, па пэўнай схеме, што складае кампазіцыю тэксту.

Кампазіцыя (будова) тэксту залежыць ад таго, які т ы п м а ў л е н н я ляжыць у яго аснове: апавяданне, апісанне ці разважанне.

Апавяданне — тып маўлення, у якім расказваецца пра падзеі, дзеянні, што адбываюцца ў часе ў пэўнай паслядоўнасці. Апавяданне — гэта адлюстраванне свету ў руху, у дынаміцы.

Звычайна с т р у к т у р а т э к с т у - а п а в я д а н н я наступная: 1) пачатак дзеянняў, падзей; 2) развіццё дзеянняў, падзей; 3) заканчэнне дзеянняў, падзей.

Апісанне — тып маўлення, у якім характарызуецца прадмет маўлення, пералічваюцца яго прыметы, уласцівасці. Звычайна ў апісанні гаворыцца пра такія прыметы, якія можна ўбачыць адразу, усе разам. Апісанне заўсёды статычнае. Прадмет апісання можа быць прадстаўлены, напрыклад, на адным фотаздымку, малюнку.

С т р у к т у р а т э к с т у - а п і с а н н я, як правіла, такая: 1) агульнае ўражанне аб прадмеце; 2) прыметы прадмета; 3) ацэнка прадмета.

Разважанне — тып маўлення, у якім раскрываюцца прычыны чаго-небудзь, абгрунтоўваецца пэўная думка, тлумачыцца што-небудзь і г. д. Разважанне патрабуе лагічнай, дакладнай сістэмы доказаў, аргументаў, якія павінны быць пераканаўчыя. Праз разважанне можна ўздзейнічаць не толькі на розум, але і на пачуцці адрасатаў.

С т р у к т у р а т э к с т у - р а з в а ж а н н я звычайна наступная: 1) тэзіс; 2) доказы; 3) вывады.

У маўленні, асабліва ў творах мастацкай літаратуры, структурныя часткі тэксту могуць мяняцца месцамі, некаторыя з іх могуць апускацца.

Тэксты, што ўяўляюць сабой адзін тып маўлення, сустракаюцца даволі рэдка. Як правіла, выкарыстоўваюцца

камбінаваныя тыпы маўлення: апавяданне з элементамі апісання, апавяданне з элементамі разважання, разважанне з элементамі апісання ці апавядання і інш.

39. Перачытайце тэкст «На арбіту жыцця» (практ. 33), вызначце тып маўлення, абгрунтуйце сваё меркаванне.

40. Прачытайце тэкст, вызначце тып маўлення, кампазіцыйную структуру тэксту. Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы, складзіце і запішыце план тэксту.

Наваселле[сл] ў народнай традыцыі было вялікім сямейным святам і несла ў сабе патаемны сімвалічны сэнс.

Першы раз гаспадар уваходзіў у новую хату, як у храм. Напярэдадні запрашалі святара, які асвячаў яе, акрапляючы свянцонай вадой, благаслаўляў жыхароў.[сн] Наваселле імкнуліся справіць у поўню: поўны месяц — поўны дастатак, поўныя засекі збожжа. На ноч перад засяленнем у хату пускалі пеўня ці кошку, якія нібыта павінны былі прыняць на сябе магчымае зло. Паводле язычніцкіх павер'яў славян, певень сваім спевам адводзіў нячыстую сілу і служыў абярэгам.

Пераход у новую хату адбываўся ў другой палове дня ці вечарам. Са старой хаты бралі агонь з ачага (гаршчочак з вуглямі) і цырымонна неслі яго ў новую хату. Гэты рытуал быў раней вядомы амаль на ўсёй Беларусі. Са старой хаты ў новую пры запаленай свечцы пераносілі абразы.

У ліку першых прадметаў у новы дом пераносілі дзяжу. Дзяжу з цестам урачыста ставілі на покуць. За ёй уносілі качаргу, вілкі, хлебную лапату.

Усе гэтыя звычаі і павер'і існавалі з глыбокай старажытнасці. Яны адлюстроўвалі і спалучалі славянскія язычніцкія культы і хрысціянскую абраднасць. Аблюбаваны і выбраны для жылля куток зямлі быў для гаспадара свяшчэнным. На ім ён збіраўся жыць доўга, а потым перадаць яго ў спадчыну сваім дзецям *(Паводле В. Цітова)*.

● Растлумачце лексічнае значэнне слоў *язычніцкі, славяне, дзяжа, покуць, качарга, вілкі, спадчына*.

41. Прачытайце тэкст, вызначце тып маўлення, абгрунтуйце сваё меркаванне. Дайце тэксту загаловак. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

Зойдзем у б..ларускую хату, якой яна была н..даўна, а часам сустракаецца і зараз.

Выгл..д яе для кожнай м..сцовас*(?)*ці быў розны. Але найбольш тыповы быў такі. Ля ўваход.., справа, — месца для мы*(ц/цц)*я посуд.. і іншых кухо*(н/нн)*ых рэчаў. Пасля — печ. За пе*(ч/чч)*у, па правай сцяне, — на́ры. Пад імі складалі розны.. рэчы. Часам замест нараў стаялі высокія ложкі. Уздоў*(ш/ж)* астатніх дзв..х сцен ішлі шырокі.. лавы, пакрыты.. тканымі налаўнікамі. На іх с..дзелі. Но*(ч/чч)*у на лавах маглі спаць, асабліва калі бывалі гос*(?)*ці.

Перад лаўкамі — стол. Стол і лаўкі часцей за ўсё былі з тоўстых дубовых дошак. Ля той сц..ны, дзе дзверы, стаялі куфры і гаспадыніны кросны.

Упрыгожвалі[с] хату тканы.. пос*(?)*цілкі і, в..дома ж, ручнікі. На іх звычайна п..раважала в..сёлка: жоўты, чырвоны, сіні, блакітны і іншыя кол..ры.

Прыгожа і ўтульна было! *(Паводле У. Караткевіча).*

● Растлумачце лексічнае значэнне слоў *нары, лава, налаўнік, куфар, кросны, ручнік.* Якія з іх з’яўляюцца ўстарэлымі?

42. Апішыце (на выбар): а) сучасную беларускую вясковую хату; б) свой пакой (кватэру); в) тыповую сучасную гарадскую кватэру.

43. Прачытайце ўрывак з паэмы Якуба Коласа «Новая зямля». Вызначце тып маўлення, дакажыце сваё меркаванне.

Як адносіцца аўтар да свайго героя? Знайдзіце і назавіце моўныя сродкі, з дапамогай якіх гэтыя адносіны выражаюцца.

Вось як жывога дзядзьку бачу,
Я тут партрэт яго зазначу.
Ён невысок[м], не надта ёмак,
Ды карчавіты і няўломак,
А волас мае цёмна-русы[сл],

І зухаўскія яго[ф] вусы
Умеру доўгі, густаваты,
Угору чуць канцы падняты[с];
А вочы шэры, невялічкі,
Глядзяць прыветна, як сунічкі,
Але раптоўна і адразу
Не расчытаеш іх выразу:
То смех, то хітрасць з іх бліскае,
То дабрата, але якая!
А нос... я глянуць мушу ў неба,
Бо не патраплю, як пачаць
І з чым нос дзядзькаў параўнаць,
Каб выйшаў ён такі, як трэба:
Ну, нос кароткі і таўсматы,
Ды досыць спрытны, хоць кірпаты.

44. Прачытайце фрагмент тэксту. Ці ўсе структурныя кампаненты, характэрныя для апавядання, прысутнічаюць у ім? Дапішыце гэты фрагмент так, каб атрымалася апавяданне.

Аднойчы пайшоў я ў лес з дубальтоўкай за плячыма. Іду, углядаюся па баках і раптам натыкаюся на воўчае логава. Прыглядзеўся і бачу, што маленькае ваўчаня зашылася ў куточак і спалоханымі вочкамі глядзіць мне ў твар. Так і просіцца: «Не бі, мяне, чалавеча, я ж маленькі...»

Шкада мне яго стала. Драпежнік-то драпежнік, але зла яшчэ ніякага не зрабіў і віны за сабою не мае. Дык за што ж яго біць? Пры мне была паляўнічая сетка, злавіў я гэтае ваўчаня і панёс дахаты.

Прынёс я ваўчаня ў хату, пусціў на падлогу, сабака адразу да яго. Панюхаў і заскуголіў, гледзячы мне ў вочы. «Не спадабаўся пах? — смяюся. — Нічога, прывыкай, будзеце разам жыць». І тут жа наліў ваўчаняці ў сподачак малака і тыцнуў малое мордачкай. Намачыла яно губы, аблізалася і таксама глядзіць мне ў твар. Я кажу: «На мяса не спадзявайся. Еш хлеб, малако...»

Мне яшчэ ў маладосці адзін чалавек гаварыў: «Калі ваўку не даваць мяса змалку, дык можна адвучыць яго ад

драпежніцтва». Тады мяне гэта зацікавіла, а як надарыўся выпадак праверыць, вырашыў я ўпэўніцца: праўду гаварыў той чалавек ці не? *(Паводле А. Пальчэўскага)*.

45. Прачытайце тэкст. Вызначце, якія тыпы маўлення ў ім сумяшчаюцца. Запішыце складаны план тэксту.

На аснове матэрыялу зыходнага тэксту пабудуйце невялікі тэкст — апісанне жураўля.

ЖУРАЎЛІ

З маленства я любіў жураўлёў. Іх урачыстыя гукі ў веснавым паветры выклікалі ў мяне радасны настрой. І мне вельмі хацелася ўбачыць гэтых птушак на зямлі, на балоце, на гняздзе...

І вось я ў Белавежскай пушчы. Цёмнай жнівеньскай ноччу разам з вопытным праваднікам мы накіроўваемся на балота. Ісці нялёгка, але мяне падтрымлівае тое, што здзяйсняецца даўняя мара.

Нарэшце мы з Дзямідам, пераскокваючы з купіны на купіну, дабраліся да вызначанага месца. Заляглі каля старой вярбы і, рассунуўшы зараснікі лазы, пачалі назіраць за лугавінай.

Неяк нечакана і непрыкметна з'явілася, быццам з-пад зямлі, круглае чырвонае сонца. Белы туман паступова развеяўся, і ўсё навокал пасвятлела, праяснілася.

Раптам пачуўся шум крылаў, і мы ўбачылі цудоўнае відовішча. На зялёную траву, упрыгожаную познімі кветкамі — жоўтымі, белымі і чырвонымі, прызямліўся шэры журавель з пышным султанам чорнага хваста. Ён агледзеўся, распасцёр крылы і, прытанцоўваючы, зрабіў некалькі крокаў.

Які гэта быў цудоўны птах! Рухі ў яго былі лёгкія і грацыёзныя, нібы ў элегантнага танцора. Усё, здаецца, было ў ім дасканалае. Ён спыніўся, агледзеўся, яшчэ раз адкінуў галаву — і нібы медны горн прарэзаў свежае паветра. І адразу адгукнуліся на гэты сігнал некалькі галасоў з розных бакоў.

На лугавіну пачалі прылятаць жураўлі. Неўзабаве іх стала каля трох дзясяткаў. На ўсю сілу igралі, звінелі дзівосныя сярэбраныя і медныя трубы, а можа, фанфары ці горны. Яны гучалі настолькі моцна, настолькі выразна, што іх, здавалася, можна было пачуць за некалькі кіламетраў. Я быў захоплены, узрушаны гэтай сімфоніяй, якой жураўлі віталі ўсход сонца.

Прыгожыя, зграбныя птахі бегалі ў розных напрамках па невысокай, але густой ярка-зялёнай траве, на якой дыяментамі зіхацелі буйныя кроплі расы. Старых жураўлёў няцяжка было адрозніць ад маладых. Дарослыя былі цямнейшыя з выгляду. У маладых афарбоўка крыху святлейшая, шаравата-дымчатая, і постаці ў іх не такога моцнага складу, не з такім гладкім і шчыльным апярэннем. Далікатныя і стройныя птахі падскоквалі, грацыёзна кланяліся адзін аднаму, закідвалі назад галовы, узмахвалі крыламі, рабілі нейкія смешныя, нібы жартаўлівыя, рухі.

Праз паўгадзіны спектакль на балоце закончыўся гэтак жа раптоўна, як і пачаўся. Усе жураўлі, нібы па камандзе, узляцелі. Над лугавінай запанавала цішыня... *(Паводле В. Вольскага)*.

§ 9. Звязнасць як прымета тэксту

Звязнасць — прымета тэксту, якая праяўляецца ў камунікатыўнай пераемнасці сказаў. Кожны наступны сказ, як правіла, змяшчае інфармацыю, закладзеную ў папярэдніх сказах, і такім чынам будуецца на іх аснове. Напрыклад: *Я плыў на імклівым кацеры ўздоўж марскога берага і ўсё глядзеў на зялёныя горы, вяршыні якіх ахутвала імгла, падобная на дым. За гэтым дымам-імглой былі недзе яшчэ вышэйшыя, ужо снегавыя вяршыні. I я глядзеў туды, прагны пазнаць іх, убачыць, шчаслівы ад думкі, што вось і я нарэшце на Каўказе.* (Я. Брыль).

Усе сказы ў гэтым фрагменце тэксту раскрываюць адну мікратэму, другі сказ па сэнсе звязаны з першым, трэці — з другім. Пры гэтым сэнсавая самастойнасць

сказаў адносная, а некаторыя з іх без кантэксту наогул не зразумелыя, напрыклад: *І я глядзеў туды* (к у д ы?), *прагны пазнаць іх* (к а г о? ш т о?), *убачыць...*

У тэксце сказы звязваюцца паміж сабой пры дапамозе двух асноўных в і д а ў с у в я з і: паслядоўнай і паралельнай.

Пры **паслядоўнай сувязі** думка развіваецца паступова, кожны наступны сказ будуецца на аснове папярэдняга. Моўнымі сродкамі сувязі сказаў найчасцей тут бываюць займеннікі і прыслоўі, якія замяняюць словы з папярэдняга сказа, а таксама лексічныя паўторы, сінонімы (у тым ліку кантэкстуальныя), злучнікі, форма часу дзеясловаў-выказнікаў і інш. Напрыклад, у прыведзеным фрагменце тэксту другі сказ звязаны з першым лексічнымі паўторамі *(вяршыні, дымам-імглой)*, указальным займеннікам *(за гэтым)*; трэці з другім — злучнікам ***і***, прыслоўем ***туды***, займеннікам ***іх***. Усе дзеясловы-выказнікі ўжываюцца ў сказах у форме прошлага часу.

У сказах, звязаных **паралельнай сувяззю**, даецца апісанне, пералічэнне ці супрацьпастаўленне падзей, якія адбываюцца адначасова ці змяняюць адна адну. Першы сказ звычайна змяшчае тэму, а ўсе наступныя канкрэтызуюць яго. Кожны са сказаў, звязаных паралельнай сувяззю, зразумелы асобна, без кантэксту. Напрыклад: *Дзень назаўтра выдаўся ясны і пагодлівы. Невялічкі марозік за ноч пакрыў інеем апаўшыя лісты, але іней знік, як толькі ўзнялося сонца. Халоднае паветра было празрыстым, як крышталь* (У. Краўчанка). Тут сказы аб'ядноўваюцца сэнсам, а моўным сродкам сувязі з'яўляецца форма часу дзеясловаў-выказнікаў.

У межах аднаго абзаца сувязь паміж сказамі можа быць і паслядоўнай, і паралельнай.

46. Прачытайце фрагменты тэкстаў і вызначце віды сувязі сказаў. Назавіце моўныя сродкі сувязі сказаў.

I. Як і штогод, вясна прыйшла ў магутным шуме паводак, у серабрыстым звоне ручаёў, у несціханых трэлях жа-

варанкаў, у шаўкавістым шапаценні першай зяляніны. Сонечнымі ключамі яна адамкнула дзверы цёплым вятрам з поўдня. І панеслі гэтыя вятры па прасторах неўгамонную яе сілу, перад якой скарылася зіма, паспешліва адступіла з лютымі маразамі, сіверам, завеямі ў паўночныя далі. Але, як і штогод, для кожнага чалавека вясна прынесла нешта новае, адметнае, непаўторнае *(Паводле Т. Хадкевіча)*.

II. Надвор'е было ціхае, цёплае. Веснавое сонца грэла ўжо як след. Зазелянелі дрэвы. Сяляне прыступілі да ворыва і сяўбы *(Паводле Я. Маўра)*.

47. Спішыце тэкст, ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце словы, якія з'яўляюцца сродкамі сувязі сказаў.

Сустракаючыся з Уладзімірам Мікалаевічам Дубоўкам я заўсёды дзівіўся які прыгожы чалавек! Якія ясныя разумныя і шчырыя вочы ў гэтага барадатага казачніка! Яны здаецца бачаць усё навылёт і праменяцца святлом шчодрай душы.

Дубоўка быў цудоўным чалавекам нястомным працаўніком выдатным паэтам перакладчыкам казачнікам знаўцам фальклору і сусветнай літаратуры батанікі і пчалярства чалавечых характараў і сакрэтаў будаўніцтва. Ён дасканала ведаў Беларусь і Закаўказзе Сібір і Крым Поўнач і Далёкі Усход. Слухаць яго можна было гадзінамі і бясконца чэрпаць новае і невядомае з гэтай жывой і шчодрай энцыклапедыі. Такі ён быў у жыцці такі і ў творчасці. Стрыманасць мудрасць шчырасць і мяккасць адзнакі яго паэтычнага і чалавечага таленту *(С. Грахоўскі)*.

● Выпішыце з тэксту: а) тры словы, якія не падлягаюць словаўтваральнаму разбору; б) тры словы, утвораныя суфіксальным спосабам; в) слова, якое мае наступную будову: прыстаўка + корань + суфікс.

48. Прачытайце тэкст. Вызначце віды і сродкі сувязі сказаў. Растлумачце, з якой мэтай аўтар выкарыстоўвае паўтор займенніка, чаму ўжыванне сказаў з паўторам тут з'яўляецца апраўданым.

Ён пражыў крыху больш як дваццаць пяць гадоў. Ён працаваў у літаратуры ўсяго толькі адно[с] дзесяцігоддзе. Ён выдаў толькі адзіную кніжку паэзіі, якая адначасова была і яго першым зборнікам...

Але, нягледзячы на ўсе гэтыя «толькі», у Максіма Багдановіча, у гэтага славутага юнака, вось ужо некалькі дзесяцігоддзяў не саромеюцца вучыцца і тыя, хто знаходзіцца ў добрай пары́ сталага і мудрага вопыту, і тыя, хто нясмела збірае[ф] ў далейшую дарогу першую кніжку паэзіі.

Бо Максім Багдановіч стаіць у нашай роднай літаратуры моцна і трывала, як глыба. Яго не ссунеш з дарогі. Яго не абмінеш абыякава. Каля яго не пройдзеш напышліва і пагардліва. Хочаш ці не хочаш, а мусіш абавязкова азірацца на яго вопыт, на яго асобу, на яго прасторавы паэтычны край[с] *(Паводле Я. Сіпакова)*.

● Выпішыце з тэксту ўсе складаныя словы, зрабіце іх марфемны разбор.

49. Знайдзіце ў тэксце «Жураўлі» (практ. 45) абзацы, у якіх сувязь паміж сказамі: а) паслядоўная; б) паралельная; в) паслядоўная і паралельная. Вызначце сродкі сувязі сказаў у гэтых абзацах.

§ 10. Завершанасць як прымета тэксту

Завершанасць — прымета тэксту, якая праяўляецца ў поўнай рэалізацыі задумы аўтара, яе поўным раскрыцці. Завершаным лічыцца тэкст, у якім раскрыта тэма выказвання, выражана яго асноўная думка.

У адрозненне ад іншых прымет, завершанасць не мае фармальных лексіка-граматычных паказчыкаў. Яна выяўляецца пры аналізе зместу тэксту, г. зн. на зместавым узроўні.

Завершанасць — паняцце ў пэўнай меры адноснае. Сустракаюцца выпадкі, калі аўтары мастацкіх або публіцыстычных твораў спецыяльна, з пэўнымі мэтамі пакідаюць тэкст незакончаным.

50. Перачытайце тэкст «Жураўлі» (практ. 45). Ці можна лічыць яго завершаным?

51. Прачытайце тэкст. Вызначце, завершаны ён ці не. Спішыце, расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку.

Люблю дарогі! Дарога не то абнаўляе мяне не то поўніць нечым[сл] вельмі патрэбным. Дарогамі апавіты ўвесь наш край і колькі б ні ездзіў па іх з кожным разам будзеш усё больш любіць яго. Там сустрэнуцца людзі пазнаўшы[сл] якіх сам станеш лепшы чысцейшы[с] *(Паводле Я. Скрыгана)*.

52. Прачытайце тэкст. Якія прыметы яму ўласцівыя? Абгрунтуйце свой адказ.

У кожнага чалавека свае жыццёвыя сцяжынкі, сцежкі, дарогі. Адзін пачынае іх ад ложка да стала, другі — ад стала да парога. Да чаго ж яна доўгая, тая першая сцяжынка! Пакуль асіліш[сл] яе, пакуль дойдзеш да канца, натомішся-натомішся ды і павалішся[с] не раз. А ў хаце старэйшыя[сл] падахвочваюць: «Адзін, адзін наш хлопчык ідзе». І ты горда сам, без чужой дапамогі, пракладаеш самастойную сцяжынку ў свет, абмежаваны[с] пакуль чатырма сценамі хаты. Дойдзеш да працягнутых табе рук — і радасці тваёй няма межаў.

Потым табе дазволяць хадзіць па двары, толькі пагрозліва паківаюць пальцам не вытыркацца на вуліцу, а ты ўсё роўна хоць на крок, хоць на хвілінку выйдзеш за вароты пацікавіцца забароненым. А як трошкі падрасцеш, разам са старэйшымі пойдзеш на поле, на луг, у лес, а то і ў суседнюю вёску або на іншую вуліцу, плошчу свайго любімага горада. Гэта ўжо залежыць ад таго, дзе хто нарадзіўся...

І чым далей ты будзеш адыходзіць ад той першай сцяжынкі, тым больш і больш будзе іх перад табой у блізкі і далёкі свет: вузкіх і шырокіх, кароткіх і доўгіх, пакручастых і роўных, крутых і гладкіх. Выбірай сам, на свой густ, якою ісці. Ад таго, якую выбераш, будзе многае залежаць потым у жыцці *(А. Пальчэўскі)*.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Што такое тэкст?

2. Чаму тэкст з'яўляецца найбольшай моўнай адзінкай?

3. Якія прыметы мае тэкст?

4. У чым праяўляецца сэнсавая цэласнасць тэксту?

5. Што такое: а) тэма тэксту; б) асноўная думка тэксту?

6. Як называюцца словы, якія нясуць у сказах асноўную сэнсавую нагрузку?

7. Ахарактарызуйце разгорнутасць як прымету тэксту.

8. Як суадносяцца паміж сабой падтэмы і мікратэмы?

9. Што называецца абзацам і якая яго традыцыйная будова?

10. Прааналізуйце будову першага абзаца тэксту практыкавання 52 і вызначце, ці з'яўляецца яна традыцыйнай.

11. Як вы разумееце паняцце «паслядоўнасць тэксту»?

12. Якія асноўныя тыпы маўлення вы ведаеце?

13. Ахарактарызуйце структурныя кампаненты: а) апавядання; б) апісання; в) разважання.

14. Што такое камбінаваны тып маўлення?

15. Раскрыйце паняцце «звязнасць тэксту».

16. Ахарактарызуйце віды сувязі сказаў у тэксце.

17. Пералічыце асноўныя моўныя сродкі, што выкарыстоўваюцца для сувязі сказаў у тэксце.

18. У чым праяўляецца завершанасць як прымета тэксту?

ФАНЕТЫКА І АРФАЭПІЯ. АРФАГРАФІЯ І КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ

§ 11. Гукавая абалонка слова

Гук — найменшая (непадзельная) адзінка вуснага маўлення, якая ўспрымаецца на слых. Гукі, узятыя паасобку і нават у складзе слова, самастойнага значэння не маюць (не абазначаюць ніякіх паняццяў), але яны ствараюць знешнюю гукавую абалонку слова.

У залежнасці ад якасці і характару вымаўлення гукі беларускай мовы падзяляюцца на галосныя і зычныя.

Галоснымі называюцца гукі, якія ўтвараюцца з дапамогай голасу. Пры іх вымаўленні паветра выходзіць з лёгкіх плаўна і спакойна, не сустракаючы ніякіх перашкод.

Зычнымі называюцца гукі, якія ўтвараюцца з дапамогай голасу і шуму або толькі шуму. Пры іх вымаўленні ў поласці рота ўзнікаюць перашкоды, у выніку чаго і ўтвараюцца шумы.

У сучаснай беларускай мове 6 галосных гукаў: [а], [о], [у], [ы], [і], [э]. Для іх абазначэння на пісьме выкарыстоўваецца 10 літар: ***а, о, у, ы, і, э, е, ё, ю, я***.

Літары ***а, о, у, ы, э*** **нятаваыя**. У пачатку слова і пасля цвёрдых зычных яны абазначаюць гукі [а], [о], [у], [ы], [э] і цвёрдасць папярэдняга зычнага: *арэх, вугал, эшалон, чырвоны, формула*.

Літары ***е, ё, ю, я, і*** **ётавыя**. Пасля зычных яны абазначаюць галосныя гукі [э], [о], [у], [а], [і] і мяккасць папярэдняга зычнага: *левы* [л'эвы], *лес* [л'эс], *мёд* [м'от], *сюжэт* [с'ужэт], *бяроза* [б'ароза], *ліпа* [л'іпа].

Літары ***е, ё, ю, я, і*** ў становішчы пасля галоснага, у пачатку слова, пасля ***ў***, апострафа і раздзяляльнага мяккага знака абазначаюць два гукі: [йэ], [йо], [йу], [йа], [йі]: *дзеяслоў* [д͡з'эйаслоў], *ехаць* [йэхац'], *салаўі* [салаўйі], *кап'ё* [капйо], *лью* [л'йу].

53. Назавіце, як абазначана мяккасць зычных у наступных словах.

Возера, мядзведзь, канверт, ледзьве, сняжок, ліпень, весялосць, канец, цеплыня, столькі, песня, сем, метафара, адтуль, чэрвень, зялёны, лісцік, люты.

54. Выпішыце спачатку словы, у якіх літары ***е, ё, ю, я, і*** абазначаюць галосны гук і мяккасць папярэдняга зычнага, затым — два гукі.

Свята, Дняпро, далячынь, высокія, жыццё, вастрыё, сур'ёзны, віць, Дзвіна, здароўе, кар'ер, адліга, чытаю, юны, шлюзы, Нёман, у выраі, аб'язджаць, планета, настаўніца, цёмна-русы, ясныя, памыляюся, чалавечнасць, сумленны, абое.

55. Прачытайце. Вызначце стыль маўлення, адказ абгрунтуйце.

Наша мазырскае нізіннае Палессе чабор не дужа любіць, ён расце ў сухіх высокіх мясцінах, рэдкіх светлых сасновых барах.

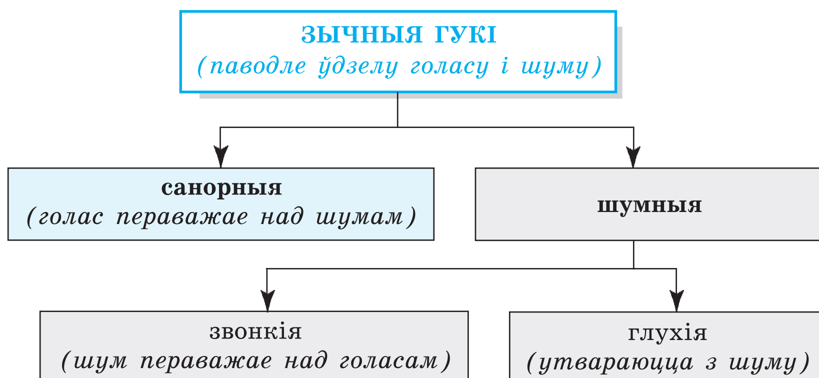
Прысеўшы, з цікавасцю пачаў разглядаць, мацаць і нюхаць гэтую несамавітую* на выгляд расліну, пра якую напісаны вершы і складзены песні, якая з'яўляецца ледзь не сімвалам Беларусі побач з васільком і шыпшынаю.

Чабор падобны на малады верас, з такімі ж сінімі кветкамі, толькі яшчэ драбнейшымі. Верас нават, як мне падалося, пахне мацней, саладчэй. Я нарваў букецік, нюхаў яшчэ і яшчэ, проста сілком уцягваў у сябе ягоны своеасаблівы водар.

І тады зразумеў, што чаборам трэба надыхацца[сл]. Трэба, каб яго было многа, каб паветра настаялася ім *(А. Федарэнка).*

Назавіце 6 слоў з тэксту, у якіх літары ***е, ё, ю, я, і*** абазначаюць два гукі.

Выпішыце з першага абзаца тэксту словы, у якіх літары ***е, ё, ю, я, і*** абазначаюць гукі [э], [о], [у], [а], [і].

Санорныя гукі [в], [в’], [л], [л’], [м], [м’], [н], [н’], [р], [й], [ў] не маюць парных глухіх і не аглушаюцца перад наступнымі глухімі або на канцы слова: *ка*[**мп**]*от*, *ява*[**р**]. Перад санорнымі глухія зычныя не азванчаюцца: [**сл**]*авяне*, *кля*[**тв**]*а*, *заву*[ш**н**’]*іцы*.

Звонкія і глухія зычныя ўтвараюць пары па звонкасці-глухасці: [б]—[п], [г]—[х], [дз’]—[ц’], [дж]—[ч], [з]—[с], [д]—[т], [ж]—[ш]. У глухога гука [к] ёсць парны звонкі [ґ], выбухны (пры яго вымаўленні ўтвараецца шум, які нагадвае кароткі выбух). Выбухны [ґ] вымаўляецца на месцы літары ***к*** перад звонкім зычным: *ва**к**зал* [ва**ґ**зал], *э**к**замен* [э**ґ**зам’эн], *я**к** бы* [йа**ґ**^бы]. Глухія [ф], [ф’] не маюць парных звонкіх.

Паводле цвёрдасці і мяккасці зычныя падзяляюцца на **цвёрдыя** і **мяккія**, утвараючы пры гэтым пары: [б]—[б’], [д]—[дз’], [з]—[з’], [л]—[л’], [т]—[ц’] і г. д.

Гук [ц’] мае парны цвёрды гук [т], а не [ц]: *свя*[т]*а* — *на свя*[ц’]*е*. Мяккі [дз’] чаргуецца з цвёрдым [д], а не з [дз]: *мала*[д]*ы* — *мала*[дз’]*ейшы*.

Гукі [ж], [ш], [дж], [ч], [р], [ц], [дз], [ў] з’яўляюцца **няпарнымі цвёрдымі** (або зацвярдзелымі), паколькі не маюць адпаведных парных мяккіх. Няпарны цвёрды гук [ц] не ўтвораны з [т], ён вымаўляецца ў словах тыпу *цацка, цыган, цымбалы, цэп* і інш. Няпарны цвёрды гук [дз] вымаўляецца ў некалькіх словах тыпу *дзын, дзынкнуць, ксяндзы, пэндзаль*.

Гук [й] не мае адпаведнага цвёрдага, ён заўсёды мяккі.

Гукі [г], [г’], [к], [к’], [х], [х’] называюцца **заднеязычнымі**, таму што пры іх утварэнні актыўным органам з’яўляецца задняя частка языка.

Паводле афарбоўкі гучання зычныя гукі [ж], [ш], [дж], [ч] з’яўляюцца **шыпячымі**, а гукі [дз], [дз’], [з], [з’], [с], [с’], [ц], [ц’] — **свісцячымі**.

Некаторыя гукі беларускай мовы ў становішчы паміж галоснымі вымаўляюцца больш працягла. Такія гукі маюць назву **падоўжаныя** і перадаюцца на пісьме падвоеным напісаннем адпаведнай літары. Падаўжаюцца ў беларускай мове гукі [дз’], [з’], [л’], [н’], [с’], [ц’], [ж], [ш], [ч]: *палоззе, соллю, насенне, калоссе, забыццё, збожжа, заціšша, ноччу*. Падоўжаны гук [дз’] перадаецца на пісьме спалучэннем літар ***ддз***: *суддзя, стагоддзе, разводдзе*.

Падаўжэнне зычных — адметная рыса беларускай мовы.

З а ў в а г а. Падаўжэнне зычных як фанетычную з’яву патрэбна адрозніваць ад марфалагічнага падваення зычных, якое адбываецца на стыку марфем: прыстаўкі і кораня: *ад-даць, бес-сардэчны*; кораня і суфікса: *камен-ны, бяздон-ны, насцен-ны*; суфікса і постфікса: *злавац-ца, вучыц-ца* (дзе першае ***ц*** з’яўляецца суфіксам, а другое ***ц*** — часткай постфікса).

56. Выпішыце тыя пары слоў, якія адрозніваюцца паміж сабой асобнымі гукамі.

Стол — столь, падвезці — падвесці, воз — вёз, казка — каска, уперамежку — уперамешку, рэдка — рэдзька, расчыніць (дзверы) — рашчыніць (цеста).

57. Выпішыце словы, у якіх усе зычныя гукі глухія.

Дубкі, сцежка, эстэтыка, скошаны, падказка, адчай, шэпт, спяваць, цытата, пісаць, чытаю, спаць, частаваць, хамяк, спісаны, шчупак, фае, яшчэ, казка, усякі.

58. Спішыце словы, падкрэсліце літары, якія абазначаюць парныя глухія зычныя гукі.

У з о р: *адплысці* — [т], [п], [с’], [ц’].

Каля гарадка, барацьба, падказка, крыгаход, лясны, экзамен, ад станцыі, адпісаць, на лодцы, без жыта, лёгкі, падвозіць, сцерагчы, неабсяжны, пад таполяй.

59. Выпішыце ўсе словы, у якіх ёсць зычныя, што не маюць парных глухіх, падкрэсліце літары гэтых зычных. Як яны называюцца? У чым іх асаблівасць?

Відаць, няведанне само па сабе не загана. Загана — гэта калі не ведаеш і ведаць не хочаш. Саромеешся прызнацца, папытацца ў людзей. А хто пытае, той, як вядома, не заблукае *(А. Федарэнка)*.

60. Выпішыце з тэксту словы з няпарнымі цвёрдымі зычнымі. Падкрэсліце літары, якія абазначаюць галосныя гукі пасля такіх зычных.

МЯЦЕЛІЦА

Мяцеліца гуляла трэці дзень. Выла, дзьмула снег, накруціла харомы — ні табе кроку ступіць, ні табе нагу смела паставіць. Вышэйшыя не толькі за платы, але і за невысокія стрэхі белыя падушкі харомаў — да калодзежа не дойдзеш. Дзвярэй з сенцаў не адчыніць. Пакапалі людзі траншэі ды ходзяць імі да хлява, да суседа ці да калодзежа[сн] *(А. Казлоў)*.

61. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце словы, у якіх напісанне не супадае з вымаўленнем.

Калі верыць стараж..тным, самы мудры той, хто даў імёны рэчам. Гэта значыць, галоўны і адзіны м..ватворца і м..вазнаўца — наро.. .

Мова — скар.. народ.., і наро.. зацікаўлены, каб яна была ёмістая, гнуткая ў рабо..е, прыдатная для выражэ..я думкі[м],

колер.., пах.., сутнасці з..явы, кірункаў час.., памкне..яў чалавека. І да таго ж: лё..кая для ўспрыма..я і звонкая ў гуча..і *(М. Лужанін)*.

62. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Якія гукі яны абазначаюць? Растлумачце, які ўплыў аказваюць на іх суседнія гукі.

Іду па сце..цы, раптам чую — хтосьці тупаціць. Ды так моцна, аж зямля, здаецца, дрыжыць. Спыніўся я — гля..ь наза.. . Вось дык дзіва! Непадалёку начальнік бабулінай[м] варты стаіць. Галаву з баявой сякерай да зямлі схіліў, крылы растапырыў. Толькі зіркае нядобра жоўтым вокам. Узяла мяне цікавасць: дай пагляджу, што далей будзе.

Павярнуўся і пабе.. да ганка. Не паспеў прабе..чы і пяці крокаў, як зноў пачуўся тупат. Нават яшчэ мацнейшы, чым спачатку. Хочаш не хочаш — спыні..ся. Гляджу — певень таксама спыніўся. Дзюба а..крыта, грэбень ваяўніча тырчыць. Задзіра дый годзе *(Паводле У. Ягоўдзіка)*.

Назавіце словы з тэксту, у якіх адбываецца асіміляцыя па мяккасці.

63. Прачытайце прыведзеныя ў транскрыпцыі словы, запішыце іх згодна з арфаграфічнымі правіламі.

У з о р: [с’м’айэс’с’а] — *смяешся*.

[Барад͡з’ба], [н’а^чуйэ], [л’ід͡жба], [налаччык], [раскашчык], [ач^чаго], [рашчоска], [п’ашчан’ік’і], [ж^жонкайу], [молац’], [б’ас’^ц’отк’і].

§ 12. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні гукаў

64. Прачытайце пары слоў, назавіце гукі, якія чаргуюцца. Што ўплывае на чаргаванне гукаў?

Воз — вазы, вёсны — вясна; цэлы — цалейшы, несці — нясу.

Рыба — ры[п]ка, грыбы — гры[п]; лодачка — ло[т]ка, агароды — агаро[т]; лёгенькі — лё[х]кі, дарога — даро[х]; сцяжок — сця[ш]ка, нажы — но[ш]; казаць — ка[с]ка, вазы — во[с]; дзядзечка — дзя[ц’]ка, мядзведзі — мядзве[ц’].

Збор — [з’]біраць; спаў — [с’]піць; абодва — абе[дз’]ве.

Палёт — ля[ц’]ець; гарады — у гора[дз’]е; трава — на тра[в’]е; удалы — уда[л’]енькі.

Чаргаванні гукаў, якія залежаць ад пазіцыі ў слове, г. зн. абумоўлены становішчам гукаў у слове, уплывам суседніх зычных або становішчам на канцы слова, называюцца **пазіцыйнымі чаргаваннямі**: *стрэхі* — *стра**ха*** ([э]//[а]), *с**ё**мы* — *с**я**мёра* ([о]//[а]), *бяро**з**а* — *бяро**з**ка* ([з]//[с]), *мала**ц**іць* — *мала**ц**ьба* ([ц’]//[дз’]), ***з**носіць* — ***з**несці* ([з]//[з’]), *кар**т**а* — *на кар**ц**е* ([т]//[ц’]), *кні**г**а* — *кні**г*** ([г]//[х]).

Гістарычныя чаргаванні не залежаць ад пазіцыі ў слове. Змены гукаў у словах адбываюцца на аснове законаў, якія дзейнічалі ў агульнаславянскай, агульнаўсходнеславянскай ці старажытнай беларускай мовах: *кр**о**ў* — *кр**ы**ві* ([о]//[ы]), *дз**е**нь* — *дня* ([э]//нуль гука), *сл**у**хаць* — *сл**ы**х* ([у]//[ы]), *кні**г**а* — *кні**ж**ны* ([г]//[ж]), *ся**к**у* — *ся**ч**эш* ([к]//[ч]), *ву**х**а* — *ву**ш**ы* ([х]//[ш]), *за паро**г**ам* — *на паро**з**е* ([г]//[з’]), *калыс**к**а* — *у калыс**ц**ы* ([к]//[ц]), *воль**х**а* — *на воль**с**е* ([х]//[с’]), *кар**м**іць* — *кар**мл**ю* ([м’]//[мл’]), *сея**л**а* — *сея**ў*** ([л]//[ў]).

65. Назавіце па два прыклады на наступныя чаргаванні зычных: глухі — звонкі, цвёрды — мяккі, свісцячы — шыпячы, заднеязычны — шыпячы, заднеязычны — свісцячы.

66. Прачытайце пары слоў. Запішыце гукі, якія ў іх чаргуюцца. Чым абумоўлены такія чаргаванні?

Церці — зацірка — цёр — тру; сохнуць — сухі — высыхаць.

Нага — ножка, магу — можаш; рака — рэчка.

Нага — на назе; рука — у руцэ; ткачыха — ткачысе.

Хацець — хачу; касіць — кашу.
Хада — хадзіць — хаджу.
Любіць — люблю; лавіць — лаўлю.

67. Запішыце па тры пары слоў з пазіцыйнымі чаргаваннямі [о]//[а], [э]//[а].

68. Назавіце гукі, якія чаргуюцца ў прыведзеных словах.

У з о р: *дождж — дажджы* [о]//[а], [ш]//[ж], [ч]//[дж].

Цёплы — цяплейшы, холад — халодны, вада — вадзіца, лік — лічыць, певень — пеўня, чорны — чарнець, прасіць — прашу, вецер — вятры, бегчы — бяжыць — бягу, сем — сёмы — сямёрка, везці — вязу — вёз, канец — (да) канца — бясконцы.

69. Вызначце, якія пазіцыйныя чаргаванні могуць адбывацца з выдзеленымі гукамі. Прывядзіце прыклады.

Даро[г]а, н[о]вы, калодзе[ж]ны, сму[г]а, дз[’э]ці, пагро[з]а, ма[л]ы, сл[’о]зы, по[м]ніць, Каля[д]ы, пло[т], про[з’]ба, азд[а]бленне, выра[б]ы, б[’э]рв[’а]но.

70. Запішыце тэкст, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Назавіце 5 слоў з магчымымі пазіцыйнымі чаргаваннямі галосных і зычных, а таксама 5 слоў, пры змяненні якіх або пры ўтварэнні аднакаранёвых слоў адбываюцца гістарычныя чаргаванні. Дакажыце правільнасць свайго выбару.

Пачыналася вос..нь. Яшчэ горача св..ціла со*(?)*нца зусім *(па)*летн..му др..жала сін..ватая смуга над пыльнай дарогай у кустах крушыны свісталі в..сёлыя дразды. Буяла на лугавінах яшчэ з..лёная атава ў палісаднічках ля в..сковых хат нап..рагонкі хваліліся сваёй н..кідкай прыгажосцю жоўтыя в..ргіні і астры. Але ўс..ўладная вос..нь н..адступна цікавала за гэтымі апошнімі праявамі хмельнага летняга жыцця. Яна ўжо зас*(?)*лала суц..льным з..латым абрусам палі збажыны злё..ку пас..рабрыла шаты разгалістых

прыдарожных б..роз а паветра напаіла той празрыстасцю і чысцінёй якая бывае толькі цёплай лагоднай вос..нню *(І. Навуменка)*.

Часта ў вершах паэты выкарыстоўваюць словы з аднымі і тымі ж галоснымі гукамі. Такі прыём называецца **асанансам:** *Н*[**а**] *тутэйш*[**а**]*й* [з'**а**]*млі дзве* [с'**а**]*стрыцы жылі,* [й**а**]*к з*[**а**]*быты*[й**а**] *ў лесе к*[**а**]*ліны* (Я. Купала).

Паўтарэнне аднолькавых або падобных зычных гукаў ці іх спалучэнняў называецца **алітарацыяй:** [**с**]*траціў* [**с**]*лова,* [**с**]*траціў* [**с**]*падчыннае* [**с**]*лова — што*[**с'**]*ьці* [**с**]*траціў у душы абавя*[**с**]*кова* (Н. Гілевіч); [**л'**]*ечыцца трава ад спёкі* [**л'**]*іўнем,* [**л'**]*юдзі* [**л**]*аскай* [**л'**]*ечацца* [**л'**]*юдской* (П. Панчанка).

З дапамогай асанансу і алітарацыі ствараецца меладычнасць гучання, узмацняецца сэнсавая выразнасць выказвання.

71. Выразна прачытайце радкі з вершаў. З дапамогай чаго ствараецца адчуванне спакою, лёгкасці; паказваецца, з якімі цяжкасцямі пераадольваюцца перашкоды?

Лілею
млявы
плёс* люляе,
З-пад злежаных
аблок
здалёк
Ляціць віхлясты і бялявы
Пялёстак лёгкі[ф] —
матылёк.
Р. Барадулін.

Я ўпарты,
Не кіну пачатае справы,
Каменне[м] крышу,
Разграбаю пяскі,
Пад кпіны аматараў лёгкае славы
Капаю рэчышча ўласнай ракі.
А. Куляшоў.

72. Прачытайце пра сувязь паміж гучаннем і сэнсам некаторых слоў беларускай мовы.

Адносна значэння слова *знічка* давялося пачуць вось якое тлумачэнне лексікографа*: «Знічка? Бо з-і-і-х табе й знікла». Гатунак яблыкаў *папяроўка (папяроўкі)* мае такую назву з-за таго, што гэта вельмі лёгкія яблыкі, колерам белыя, «як папера», і свіцяцца*. Насякомае называюць *конікам* — бо яно скача[м] і нагадвае каня (у рускай мове гэта істота атрымала назву па іншай прыкмеце, яе «песні», — *кузнечик*).

Гэтыя і падобныя словы — характарыстычныя. Гэта словы-вобразы. Усе яны — з жывой гутарковай мовы *(Ф. Янкоўскі)*.

Знайдзіце сувязь паміж гучаннем і значэннем такіх слоў, як *пырскуль (рэдкі дождж), дзяркач (птушка), медуніца, студзень, сакавік, красавік.*

73. Прачытайце вершаказы А. Разанава, заснаваныя на паэтычным успрыманні і тлумачэнні слоў. Вызначце ролю фанетычных сродкаў у тэкстах.

ГРЫБ. Дзе грыб, там любы краявід набывае асаблівую прывабнасць[с], і сярод многіх хваін і бярэзін грыбнікі абіраюць для пакланення якраз тую бярэзіну і тую хваіну, пад якою бачыцца грыб — самы праўдзівы і ганаровы герб любога гербарыя…

ШАЛІ. Шалі шануюць раўнавагу, і калі нехта[м] яе парушае, яны хвалююцца, непакояцца, пакуль нарэшце не расшалопаюць*, колькі — кіло або лот* — важыць гэтае парушэнне, а да таго ж яшчэ колькі яно каштуе — дукат* або шэлег*…

ЗВОН. Звон адзываецца на ўсе святы, на ўсе вялікія падзеі і, супадаючы са сваім зрокавым вобразам, зноўку і зноў апынаецца звонку яго…[сн] Нібы скарбніца, якая ніколі не спаражняецца, звон рассыпае навокал звёны сваёй шчодрай медзі, з якою па звонкасці не зраўняецца ні срэбра, ні золата.

Выпішыце 10 слоў, у якіх колькасць літар і гукаў не супадае. Перадайце вымаўленне гэтых слоў праз транскрыпцыю.

74. Пра якую нацыянальную спецыфіку, што выяўляецца ў фанетычным складзе мовы, пісаў П. Панчанка: «І ўсё мілагучна для слыху майго: і звонкае “дзе”, і густое “чаго”»?

Назавіце іншыя фанетычныя асаблівасці беларускай мовы, параўнайце іх з рускай мовай. Прывядзіце і запішыце адпаведныя прыклады.

75. Запішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Назавіце асаблівасці беларускай мовы, пра якія ідзе гаворка ў тэксце. Абгрунтуйце думку аўтара пра тое, што наша мова падобная да нашага характару.

Наша мова вечная, бо ўся яна, як наш характ..р. Здаецца, кволая ад п..шчотнай мя..касці, яна раптам кідае наверх схаваную ад усіх ж..лезную мужнасць і сілу. І, як быццам дамо..шыся свайго, б..е, як перапёлка ў жытах, — мя..ка, а за тры в..рсты чуваць. «Дзе» — як шкляной палачкай па крыштал.., мя..кае «с» — як соннае ціўканне сінічкі ў гняз..е. І побач «р», як гарошына ў свістк.., і доўга, п..вуча, а..крыта гучаць галосныя. А «г» прыдыхае так ласкава[сл], як маці на лобік дзіцяці, каб перастала сніць дрэнны сон.

Дык што ж лепшае за цябе, мова мая, мова наша! За цябе, даўняя, за цябе, вечна жывая, за цябе, н..ўміручая?! *(У. Караткевіч).*

76. Прачытайце фрагмент з аповесці Т. Мушынскай «Доўгае развітанне».

Надзя заўсёды лічыла сябе чалавекам, успрымальным да гукаў мовы... Спяваючы[ф] вакальную лірыку французскіх кампазітараў, яна адчувала сябе француженкай. Адметнасць нямецкай мовы прымушала яе адчуць[ф] сябе нямецкай фрау. Фанетыка мовы нейкім дзіўным, таемным чынам звязана з агульным духам нацыянальнай культуры, ракурсам успрымання свету. У чым гэтая сувязь, Надзя не магла сказаць, але ў тым, што яна ёсць, не сумнявалася ні хвіліны.

У чым, на вашу думку, выяўляецца сувязь паміж фанетыкай мовы і «агульным духам нацыянальнай культуры, ракурсам успрымання свету» народам — яе носьбітам?

● Устанавіце адпаведнасць паміж формамі звароту да жанчыны і назвамі краін, у культуры якіх гэтыя формы прыняты:

1) фрау	а) Англія, Амерыка
2) пані	б) Беларусь
3) місіс	в) Італія
4) мадам	г) Германія
5) сеньёра	д) Іспанія
6) донна	е) Польшча
7) спадарыня	ж) Францыя

§ 13. Вымаўленне галосных і зычных гукаў, некаторых спалучэнняў зычных

Арфаэпічныя нормы вызначаюць сістэму ўзорнага вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў у літаратурнай мове.

Асноўныя рысы беларускага літаратурнага вымаўлення, занатаваныя ўпершыню Браніславам Тарашкевічам у «Беларускай граматыцы для школ», захаваліся нязменнымі па сённяшні дзень.

Вымаўленне галосных гукаў

1. Вымаўленне галосных [і], [ы], [у] залежыць ад становішча ў слове:

● пасля галоснага, а таксама пасля зычнага пры раздзельным вымаўленні да гука [і] далучаецца [й]: *ра́*[йі]*ца, вераб*[йі], *кра*[йі]*на*, *Ільіч* [іл’йіч];

● у пачатку слова, калі папярэдняе слова канчаецца на галосны, замест [і] можа вымаўляцца [й] або [йі]: *падысці да* [йі]*вана*, *дарога на* [йі]*вацэвічы, сястра* [й] *брат*;

● пасля цвёрдых зычных (апрача [г], [к], [х]) на стыку прыстаўкі і кораня, частак складаных слоў або двух самастойных слоў пры іх злітным вымаўленні замест [і] гучыць [ы]: *пед*[ы]*нстытут*, *сын* [ы] *брат* (а л е: *Віцебск* [і] *Полацк, смех* [і] *грэх*);

● ненаціскны галосны [у] пасля галоснага перад зычным у вымаўленні заўсёды замяняецца на [ў] (у тым ліку і ва ўласных назвах, і ў запазычаных словах): *было* [ў]*чора, пайсці* [ў] *кіно, за* [ў]*ралам, каля* [ў]*шач, да* [ў]*ладзіміра, ва* [ў]*ніверсітэце, спяваць ва* [ў]*нісон*.

2. Часціца ***не***, прыназоўнік ***без***, калі стаяць перад словам з націскам на першым складзе, падпарадкоўваюцца ў вымаўленні яканню: *без кветак* [б'ас^кв'этак], *не будзе* [н'а^будз͡'э], *без хлеба* [б'ас^хл'эба].

Вымаўленне зычных гукаў

1. Гук [г] у беларускай мове (у адрозненне ад рускай) — ф р ы к а т ы ў н ы, п р а ц я ж н ы: гай [гай], горад [горат]. У некаторых іншамоўных словах ён вымаўляецца як выбухны (як у рускай мове): [ґ]*узік*, [ґ]*онта*, *шва*[ґ]*ер*, [ґ]*валт*, [ґ]*арнец*, [ґ]*анак*, [ґ]*ільза*. Выбухны [ґ] вымаўляецца таксама ў сярэдзіне іншамоўных слоў перад звонкім зычным: *ане*[ґ]*дот*, *ва*[ґ]*зал*, *э*[ґ]*затычны*, *э*[ґ]*замен*, *э*[ґ]*зэмпляр*.

2. Свісцячыя гукі [з], [с], [д͡з], [ц] у пазіцыі перад наступным мяккім зычным вымаўляюцца мякка: *звер* [з'в'эр], *снег* [с'н'эх], *з'ява* [з'йава], *Дзвіна* [д͡з'в'іна], *цвёрды* [ц'в'орды].

Перад мяккімі [г'], [к'], [х'] свісцячыя гукі вымаўляюцца цвёрда: *сківаца* [ск'ів'іца], *схільнасць* [сх'іл'нас'ц'], *з хітрынкаю* [с^х'ітрынкайу].

3. Шыпячыя перад свісцячымі вымаўляюцца як свісцячыя, а свісцячыя перад шыпячымі — як шыпячыя: *на рэ**чц**ы* [на^рэццы], *у пе**чц**ы* [у^п'эццы], ***сш**ыта* [шшыта].

Спалучэнне ***чц*** вымаўляецца як [цц]: *у бо**чц**ы* [у^боццы], *у хуста**чц**ы* [у^хустаццы].

Спалучэнне ***шс*** у становішчы паміж галоснымі вымаўляецца як падоўжаны гук [с'с']: *Калі топі**шс**я* [топ'іс'с'а], *то і за брытву хопі**шс**я* [хоп'іс'с'а].

4. Спалучэнні ***дч*** і ***тч*** вымаўляюцца як падоўжаны гук [чч]: *дасве**дч**анасць* [дас'в'эччанас'ц'], *дыспе**тч**ар* [дыс'п'эччар], *гла**дч**эйшы* [глаччэйшы].

5. Спалучэнні ***дц*** і ***тц*** вымаўляюцца як падоўжаны гук [ц'ц'] або як падоўжаны [цц]: *пад **цяжарам*** [пац'^ц'ажарам], ***адц**вісці* [ац'ц'в'іс'ц'і], ***адц**адзіць* [аццадз'іц'].

6. Спалучэнне ***дс*** вымаўляецца як гук [ц]: *справа**водс**тва* [справавоцтва], *за**водс**кі* [завоцк'і], *самаўла**дс**тва* [самаўлацтва].

7. У спалучэннях зычных ***жск***, ***шск*** пры вымаўленні выпадаюць шыпячыя [ж], [ш]: *Белаве**жск**ая* [б'элав'эскайа] *пушча, чэ**шск**ае* [чэскайэ] *шкло*, *Нясві**жск**і* [н'ас'в'іск'і] *замак.*

Спалучэнні ***зск*** і ***дск*** вымаўляюцца адпаведна як [ск] і [цк]: *каўка**зск**і* [каўкаск'і], *гара**дск**і* [гарацк'і].

77. Згрупуйце словы адпаведна характару вымаўлення спалучэнняў зычных. Дапішыце свае прыклады.

Дачцэ, бясшумны, латышскі, зжаць, паказчык, праз шыбу, на кладачцы, з шафёрам, у дзежцы, вучышся, адзенешся, расчоска, рэзчык, з чыгункі, узлезшы, езджу.

78. Прачытайце прыказкі, захоўваючы арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Асаблівую ўвагу звярніце на вымаўленне часціцы ***не*** і прыназоўніка ***без.***

1. Як не пасееш, то і збіраць не будзе чаго. 2. Вучыцца ніколі не позна. 3. З бядою і сонца не ўбачыш. 4. Каб дзяды не ведалі бяды, а ўнукі не бачылі му́кі. 5. Не тое багацце, што цесць з цешчаю далі, а што маладыя самі нажылі. 6. Без хлеба няма абеда. 7. Без сала куса няма жыцця ў беларуса. 8. Каваль без сякеры, а шавец без ботаў. 9. Спадзявайся на лепшае, не бойся напаткаць горшае. 10. Без скрыпачкі, без дуды ходзяць ногі не туды. 11. Хлеб плячэй не горбіць. 12. Без працы не будзе шчасця.

79. Прачытайце прыказкі, вусна растлумачце іх сэнс. Выпішыце словы, вымаўленне якіх перадае пэўную арфаэпічную норму беларускай мовы. У дужках пакажыце асаблівасць вымаўлення.

У з о р: *не зловіш* — [н'а^злов'іш].

1. Трэба розумам надтачыць, дзе сіла не возьме. 2. Ідучы па кладачцы, на бакі не глядзі. 3. Ідзі з людзьмі, то не згубішся. 4. Не смейся з людзей — смейся з сябе ці са сваіх дзяцей. 5. Не бойся звяглівага, а бойся куслівага. 6. Ад спеху нарабіў смеху. 7. Санлівага не дабудзішся, лянівага не дашлешся і не дажджэшся. 8. Вясна кажа: ураджу, восень кажа: яшчэ пагляджу. 9. Будзе дождж ісці — будзе хлеб расці. 10. Пусці свінню пагрэцца, то і самому не будзе дзе дзецца. 11. Без хлеба яда — да парога хада.

● Запішыце па памяці 4-5 прыказак.

80. Прачытайце. Пісьмова адкажыце на пытанне «Якія асноўныя прычыны парушэння арфаэпічных норм?». Свой адказ афарміце як тэкст-разважанне.

Правільнае вымаўленне — істотны кампанент паняцця «культура вуснага маўлення». Існуюць адзіныя, абавязковыя для ўсіх носьбітаў мовы нормы літаратурнага вымаўлення, якія, аднак, нярэдка парушаюцца па розных прычынах.

Першая з іх — захаванне ў вымаўленні дыялектных рыс роднай гаворкі. У мастацкіх творах пісьменнікі нярэдка абгрунтавана выкарыстоўваюць фанетычныя дыялектызмы для маўленчай характарыстыкі персанажаў. Напрыклад, у рамане І. Мележа «Людзі на балоце» чытаем: *Ціхо ты, ціхо, Ганначко! Корч ездзіў у мясцечко па дохтара*.

Другой прычынай парушэння арфаэпічных норм, на думку А. Падлужнага, «з'яўляецца двухмоўная сітуацыя, пры якой адзін і той жа чалавек карыстаецца то рускай, то беларускай мовай. Пры слаба выпрацаваных навыках вымаўлення звычайна парушаюцца арфаэпічныя нормы як адной, так і другой мовы» *(І. Лепешаў)*.

● Падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Чаму трэба захоўваць арфаэпічныя нормы».

● Выпішыце з тэксту сказы з пабочнымі канструкцыямі, зрабіце сінтаксічны разбор сказаў.

81. Прачытайце. Запішыце прапанаваныя словы ў транскрыпцыі, адлюстраваўшы арфаэпічную норму.

Грузчык, мядзведзь, разнесці, сшытак, іскра, вераб'іны, снег, ідзе, цвікі, спартзал, паджылкі, джынсы, надвор'е, вопратка, збожжа, загадчык, чацвер, хвалюешся, сям'я, хаваешся, скіба, іхні, дождж, дзвесце, цвёрды, аб'інець, адмоўе, дакладчык, барацьба, выязджаць.

82. Разгледзьце табліцу. Раскажыце пра вымаўленне і напісанне спалучэнняў зычных гукаў у розных становішчах.

Віды асіміляцыі зычных	**Правілы вымаўлення спалучэнняў зычных гукаў**	**Прыклады**
Асіміляцыя (прыпадабненне) па звонкасці-глухасці	1) звонкія зычныя перад глухімі аглушаюцца; 2) глухія зычныя перад звонкімі азванчаюцца	*кла**д**ка* — [кла**тк**а], *бе**з** **х**леба* — [б'а**с**^**х**л'эба]; *ка**с**ьба* — [ка**з'б**а], *фу**т**бол* — [фу**дб**ол]
Асіміляцыя свісцячых да шыпячых і шыпячых да свісцячых	1) свісцячыя зычныя перад шыпячымі прыпадабняюцца да шыпячых; 2) шыпячыя зычныя перад свісцячымі прыпадабняюцца да свісцячых	*перапі**сч**ык* — [п'эрап'і**шч**ык], ***зж**аты* — [**жж**аты], ***з ш**умам* — [**ш**^**ш**умам]; *вучы**шс**я* — [вучы**с'с'**а], *даро**жц**ы* — [даро**сц**ы]
Асіміляцыя па мяккасці	перад мяккімі зычнымі свісцячыя вымаўляюцца мякка; **але:** свісцячыя [з], [с] перад мяккімі заднеязычнымі вымаўляюцца цвёрда	***цв**ік* — [**ц'в'**ік], ***з б**ерага* — [**з'**^**б'**эрага]; ***зг**інуць* — [**зг'**інуц'], ***ск**інуць* — [**ск'**інуц'], *бе**з** **х**ібаў* — [б'а**с**^**х'**ібаў]
Прыпадабненне [д], [т] да [ц], [ч]	гукі [д] і [т] прыпадабняюцца да наступных [ц] і [ч]	*цё**тч**ын* — [ц'**очч**ын], *па**д** **ц**аглінай* — [па**ц**^**ц**агл'інай]

83. Прачытайце прыказкі ў адпаведнасці з нормамі літаратурнага вымаўлення. Растлумачце сэнс прыказак.

1. Хітрасцю свет пройдзеш, а назад не вернешся. 2. Каб не ежка ды не адзежка, была б грошай поўная дзежка. 3. Век зжыць — не мех сшыць. 4. Госцю двойчы рады: калі ён прыязджае і калі ён ад’язджае. 5. Добра, як сусед блізкі і пералаз нізкі. 6. Цешся, ліска, вяселле блізка — каўбасы з’ясі. 7. Свайго смецця на чужы сметнік не вынось.

§ 14. Націск у беларускай мове

Акцэнталагічныя нормы прадугледжваюць правільную пастаноўку націску, рэгулююць месца размяшчэння націску ў слове.

Націск у беларускай мове р у х о м ы *(а́драс — адрасы́)*, р о з н а м я с ц о в ы, можа быць як на першым, так і на іншых складах слова *(жні́вень, кастры́чнік, мабіліза́цыя)*. Націск маюць толькі паўназначныя словы. Непаўназначныя (службовыя) прымыкаюць да папярэдняга слова (энклітыкі): *схадзіў бы* або да наступнага самастойнага слова (праклітыкі): *па ваду*. Ад месца націску залежаць:

- адрозненне аднолькавых па гукавым саставе слоў: *а́тлас — атла́с*;
- правілы напісання галосных: *лясні́к, леснічо́ўка, высакая́касны, шырокафарма́тны*;
- адрозненне граматычных форм слова: *ру́кі — рукі́*;
- адрозненне форм закончанага і незакончанага трывання дзеяслова: *адрэ́заць — адраза́ць*.

Акцэнтныя (акцэнталагічныя) варыянты дапускаюць дваякі націск у межах нормы: *лі́тасцівы — літасці́вы, су́праць — супро́ць, хло́пец — хлапе́ц, наво́кал — навако́л*.

У мове існуе вялікая група слоў, у якіх націск неабгрунтавана пераносіцца на іншы склад. Гэта тлумачыцца як слабым засваеннем акцэнталагічных норм, так і недастатковым валоданнем мовай увогуле. Акцэнталагічныя памылкі дапускаюцца і ў асобных граматычных

формах. Так, у дзеясловах множнага ліку прошлага часу правільнымі будуць формы *ўзялі́, далі́, аддалі́, прынялі́*. У дзеясловах 2-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу абвеснага ладу нарматыўнымі з'яўляюцца варыянты *жывяце́, ідзяце́*. У прыслоўях вышэйшай ступені параўнання націск падае на апошні склад: *дале́й, вышэ́й*.

Акцэнталагічныя нормы замацаваны ў «Слоўніку націску ў беларускай мове» Мікалая Бірылы, у арфаграфічных, тлумачальных слоўніках.

84. Прачытайце і запішыце словы. Пастаўце націск. Правільнасць пастаноўкі націску праверце па слоўніку.

Аер, выпадак, імя, статут, генезіс, гліняны, каменны, ільняны, звычай, Уладзімір, красавік, эксперт, падпарадкаванне, грамадзянін, беларусы, аксюмаран*, анапест, факсіміле*, навіна, садавіна, спіна, паведаміць, журавель, вярба, каталог, дакумент, стары, кулінарыя, магазін, айва*, альтруізм*, брукаванка*, відарыс.

● Складзіце сказы з пяццю запазычанымі словамі.

85. Прачытайце перад аднакласнікамі свой любімы верш — выразна, з захаваннем арфаэпічных і акцэнталагічных норм. Растлумачце свой выбар твора для чытання. Слухачы павінны ацаніць, наколькі ваша маўленне адпавядае літаратурным нормам сучаснай беларускай мовы.

86. Запішыце словы, словазлучэнні па-беларуску. У беларускіх адпаведніках пастаўце націскі.

Деятель, докрасна, долгожитель, долюшка, доченька, дровосек, зацепщик, единичность, журавлёнок, зашнурованный.

Снизу доверху, замкнутая дверь, красивая застёжка, гравийный участок, не успел даже икнуть, вымыть дочиста, набожность крестьянства, красивая набережная, идти по полю.

87. Прачытайце. Знайдзіце ў тэксце дзевяць слоў з памылкамі, выкліканымі няведаннем акцэнталагічнай нормы. Запішыце гэтыя словы правільна, абазначце націск.

Серадзіна кастрычніка, пачатак лістапада — самога часу збору шыпшыны. Вось такою парою кожны год дабіраўся я на Лысую гару, бо шыпшыны тут — буйнай, спелай — было так многа, што аж гнуліся ад яе кусты. На гэты раз сонца яшчэ не паднялося і да палавіны неба, а мой ладны рукзак быў паўненькі ягад. Часу была шмат. Мне захацелася паблукаць па лесе, можа, удасца знайсці які-небудзь грыб.

Спусціўся з гары, якую з двух бокаў абступалі маладыя асілкі-дубы, і падаўся ў глыбіню лесу. Прайшоў вёрсты са тры, уважліва прыглядаючыся да зямлі, але, акрамя некалькіх мухамораў, не сустрэў ніякога грыба.

● Запішыце два апошнія сказы правільна, зрабіце іх поўны сінтаксічны разбор. Вусна вызначце часціны мовы.

88. Запішыце лічэбнікі ў форме назоўнага і творнага склонаў. Пастаўце націск. Правільнасць пастаноўкі націску праверце па слоўніку.

3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 14, 50, 60, 70, 80, 200, 600, 800, 2 (хлопчыкі), 2 (дзяўчынкі).

89. Запішыце назоўнікі мужчынскага роду 2-га скланення ў форме роднага склону адзіночнага ліку і ў форме назоўнага склону множнага ліку, абазначце націскі.

Бінт, бусел, вецер, воўк, волас, голуб, доўг, зубр, камень, мароз, плот, плуг, роў, рот, цесць, вус, рог.

90. Запішыце словы па-беларуску, пастаўце націск.

Апостро́ф, ара́хис, асимме́трия, беко́н, босо́й, боя́знь, брата́ться, ве́рба, ве́ресковый, включённый, внесённый, вода́ (во́ду), воздухопрово́д, восприи́нятый, впереди́, вплетённый, втри́дорога, гли́няный, гора́ (го́ру), гражда́нство, граффи́ти, диспансе́р, дли́нный, догово́р, до́низу, допри-

зы́вник, доска́, досу́г, законнорождённый, за́нятый, зна́харь, **и́конопись**, инсу́льт, и́скра, **катало́г**, ко́мпас, крапи́ва, крестья́нин, медикаме́нты, мусоропрово́д, на́чатый, **некроло́г, парте́р**, переоценённый, решето́, **стату́т**, тигро́вый, това́рищество, **то́ждество, топони́мия, три́птих**, углублённый, хода́тайство, христиани́н, щаве́левый, экспе́ртный.

● Растлумачце лексічнае значэнне выдзеленых слоў. Складзіце сказы з імі.

● Назавіце слоўнікі, якія адлюстроўваюць нормы літаратурнай мовы.

91. Пастаўце націск у наступных словах. Правільнасць яго пастаноўкі праверце па слоўніку.

Камбайнер, партэр, жыхар, нектар, **прынесла**, туманы, **мысленне**, таварышы, **грамадзянін**, цэмент, дыспансер, (па) ваду, кіламетр, **вярба**, гліняны, **статус**, **алфавіт**, карабель, вусы, **выпадак**, крыху, была, несці, **жальба**, **Украіна**, слабы, нібы, **неруш***, пасланец, дэфіс.

● Складзіце сказы з выдзеленымі словамі.

92. Прачытайце тэкст, вызначце яго тып і стыль. Выберыце адпаведны загаловак да тэксту, абгрунтуйце свой выбар: «Мікалай Васільевіч Бірыла», «Зробленае вучоным», «Спадчына мовазнаўца М. В. Бірылы», «Тое, што зрабіў вучоны», «Знакаміты мовазнавец», «Напісанае застаецца».

Мікалай Васільевіч Бірыла — вядомы беларускі мовазнавец, доктар філалагічных навук, акадэмік, Заслужаны дзеяч навукі Беларусі.

Пад кіраўніцтвам і пры непасрэдным удзеле М. В. Бірылы былі створаны «Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии» (1970), «Слоўнік беларускай мовы: арфаграфія, арфаэпія, акцэнтуацыя, словазмяненне» (1981), «Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа» (1990), «Слоўнік націску ў беларускай мове» (1992).

«Слоўнік націску ў беларускай мове» адрасаваны вучням **старэйшых** класаў. Рэестравая частка яго налічвае каля

5500 слоў розных **знамянальных** часцін мовы: назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеясловаў і прыслоўяў. Яны пададзены ў алфавітным **парадку** з граматычнымі, семантычнымі, функцыянальна-стылістычнымі паметамі і з указаннем націску. Формы слоў у слоўнікавых артыкулах прыводзяцца **выбарачна**. Для назоўнікаў з **нерухомым** націскам — толькі форма роднага склону адзіночнага ліку, для дзеясловаў з нерухомым націскам — формы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу, форма другой асобы адзіночнага ліку загаднага ладу. Адзначаюцца акцэнталагічныя варыянты з найбольш ужывальным націскам на **першым** месцы, напрыклад: *вярша́ліна* і *вершалі́на*.

Працаваў на ніве **роднай** культуры М. В. Бірыла самаадданa, зрабіў як вучоны вельмі **многа**. Яго **багатая** творчая спадчына з'яўляецца адметнай старонкай у гісторыі беларускага мовазнаўства *(І. Германовіч)*.

● Растлумачце лексічнае значэнне слоў з тэксту: *анамастычны*, *рэестравая* (частка), *рухомы/нерухомы* (націск), *акцэнталагічныя* (варыянты), *спадчына* (лінгвістычная).

● Складзіце план, на яго аснове падрыхтуйце падрабязны пераказ.

● Да выдзеленых у тэксце слоў падбярыце і запішыце антонімы.

§ 15. Прынцыпы беларускай арфаграфіі. Напісанні, заснаваныя на фанетычным прынцыпе

Правапіс беларускай мовы ў асноўным грунтуецца на фанетычным і марфалагічным прынцыпах.

Фанетычны прынцып правапісу прадугледжвае перадачу гукаў на пісьме ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем (як чуем, так і пішам).

На гэтым прынцыпе грунтуюцца наступныя правілы:

● перадача акання і якання: *ногі* — *н**а**га*, *г**о**лас* — *г**а**ласы*, *вечар* — *в**я**чэрні*;

● напісанне літары ***ы*** на месцы этымалагічнага [э] ў некаторых запазычаных словах: *інж**ы**нер*, *ар**ы**шт*, *бр**ы**зент*;

● напісанне спалучэнняў галосных у словах іншамоўнага паходжання: *біёніка, рацыён, бібліятэка*;

● правапіс прыставак ***без- (бяз-, бес-, бяс-), з- (с-), раз- (рас-, роз-, рос-), уз- (ус-), цераз- (церас-)***: *узгадаць* — ***ус**помніць*, ***цераз**зерніца** — ***церас**палосіца*;

● перадача на пісьме дзекання і цекання: *каманда — камандзір, вада — у вадзе, білет — білецік*;

● правапіс спалучэнняў ***зн, нц, рц, рн, сн, сл*** на месцы этымалагічных [здн], [лнц], [рдц], [рдн], [стн], [стл]: *пра**зн**ы, со**нц**а, сэ**рц**а, капу**сн**ы, по**сн**ы, пада**сл**аць*;

● перадача на пісьме фанетычнага падаўжэння зычных: *пыта**нн**е, узвы**шш**а, асяро**ддз**е, жы**цц**ё*;

● узнікненне прыстаўных гукаў: ***і**мгла, **і**льняны, **в**угал*;

● напісанне літары ***с*** на месцы гістарычных спалучэнняў [жс], [гс], [шс], [хс] і спалучэння [сс] на стыку кораня і суфікса: *мно**с**тва, хара**с**тво, княства, пта**с**тва, адэ**с**кі, пале**с**кі*;

● напісанне літары ***т*** на месцы спалучэння [дт] на канцы іншамоўных слоў: *Шмі**т**, Рэмбран**т***;

● напісанне літары ***ц*** на месцы спалучэнняў [тс], [чс], [кс], [цс]: *саве**ц**кі, тка**ц**кі, маста**ц**кі, лельчы**ц**кі*;

● правапіс ***у*** і ***ў*** у залежнасці ад пазіцыі ў слове: *чыта**ў** **у** класе, тра**ў**ка, во**ў**к*;

● напісанне спалучэння ***чч*** у геаграфічных назвах тыпу *Пола**чч**ына, Слу**чч**ына* на месцы спалучэння [цк];

● захаванне на пісьме асіміляцыі свісцячых да шыпячых у некаторых словах: *пя**шч**отны, ні**шч**ымны, **шч**асце* і інш.;

● напісанне адной літары ў словах *але**я**, ка**с**а, кла**с**, то**н**а, ма**с**а* і інш.

З а ў в а г а. Выключэнні з правіл не адпавядаюць фанетычнаму прынцыпу, а з’яўляюцца **традыцыйнымі напісаннямі** (*сезон, дэталь* і інш.).

Дыферэнцыйныя напісанні дазваляюць адрозніваць сэнс сугучных слоў: *Колас* (пісьменнік) і *колас* (суквецце злакаў), *Бяроза* (горад) і *бяроза* (дрэва).

Правапіс галосных *о, э, а*

1. Галосныя літары ***о, э*** звычайна пішуцца ў беларускай мове толькі пад націскам, не пад націскам у адпаведнасці з беларускім літаратурным вымаўленнем на месцы ***о, э*** пішацца ***а***: *мо́ва — маўле́нне, шэ́лест — шалясце́ць*.

2. У некаторых спрадвечна беларускіх словах са складамі ***ро, ло*** замест ***о*** не пад націскам пішацца літара ***ы***: *бро́вы — брыво́, гло́тка — глыта́ць, дро́вы — дрыво́тня, кроў — крыва́вы*, а таксама ў словах *я́блык, я́блыня, я́блычны, я́блыневы*.

У адпаведнасці з беларускім літаратурным вымаўленнем літара ***ы*** пішацца ў некаторых, пераважна запазычаных, словах: *брызе́нт, дрызі́на, інжыне́р, по́чырк, канцыля́рыя, рысо́ра, цырымо́нія, трыво́га*.

3. Літара ***э*** пішацца як пад націскам, так і не пад націскам:

а) пасля зацвярдзелых, а таксама [д] і [т]: *жэ́рдка, чэ́рствы, тэа́тр, ветэра́н, рэда́ктар, ка́тэт, дэта́ль, цэ́лы, ацэ́нка, шэ́лест, Жэне́ва, Цэйло́н*;

б) у пачатку некаторых запазычаных слоў: *э́ра, э́пас, э́ўрыка, эква́тар, экзэмпля́р, Эсто́нія, Эфіо́пія*;

в) на канцы запазычаных нязменных слоў, а таксама ўласных імён, геаграфічных назваў пасля зычных, акрамя ***л, к***: *купэ́, кафэ́, галіфэ́, кашнэ́, каратэ́, Хасэ́, Душанбэ́* (а л е: *філе́, сальта-марта́ле, піке́, камюніке́*).

4. Літара ***а*** пішацца не пад націскам незалежна ад паходжання слова: *хо́лад, рамо́нт, хара́ктар, Сакра́т, Шаўчэ́нка, трыа, сальфе́джыа, То́кіа*.

5. Канцавыя ненаціскныя ***-эль, -эр*** у запазычаных словах перадаюцца як ***-аль, -ар***: *шні́цаль, лі́дар, камп'ю́тар, сві́тар, ме́неджар, пэ́йджар*, а л е ва ўласных імёнах неславянскага паходжання захоўваюцца ***-эль, -эр***: *Ла́ндэр, Юпі́тэр, О́дэр*.

93. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

Мяст..чка, ац..нка, с..кратар, літ..ра, с..кр..т, б..лота, адажы.., ж..леза, ац..ніць, ч..мпіянат, Ч..рнышэвіч, кр..вавы, р..форма, майст..р, ш..снаццаць, р..корд, ш..дэўр, ш..рань, інж..нер, с..рдэчны, ш..рсць, ш..рсцяны.

94. Змяніце словы або падбярыце да іх аднакаранёвыя, каб націскныя [о], [э] сталі не пад націскам. Запішыце словы парамі, растлумачце правапіс ***о, э, а***.

Просьба, голас, цэлы, моладзь, рэформа, Гомель, добры, пошта, цэгла, шэпт, жэрдка, футбол, неадчэпны, адрэзаць, догляд, востры, конкурс, крэпасць.

95. Спішыце сказы, устаўляючы замест кропак патрэбныя літары. Растлумачце іх правапіс.

1. Ішлі г..ды за г..дамі, і надумаліся асілкі з зямлянак выходзіць, г..р..дзішчы буд..ваць *(А. Якімовіч)*. 2. У адну ноч пачалі біць[ф] ш..лёныя м..л..нкі, гр..мець перуны *(У. Караткевіч)*. 3. Там, дзе вольна нясе св..е в..ды Прыпяць, у краі др..мучых п..лескіх лясоў, размясціўся г..р..док Тураў *(К. Камейша)*. 4. Спачатку Вера Мікалаеўна нават і бр..вом не павяла *(Г. Шыловіч)*. 5. Хлопцы хоць і храбрыліся, хоць і жартавалі, але кожны адчуваў, як унутры нешта др..жыць *(Я. Маўр)*. 6. Зірнеш — і р..дка дзе ўбачыш адзінокі ябл..к, што бл..шчыць між лісця на апошнім сонцы *(Я. Сіпакоў)*. 7. Рыба дагульвала на волі, яшчэ не шукаючы гл..бокіх ям, каб забіцца ў іх на зіму *(Г. Марчук)*. 8. Не заўважыўшы асаблівых непаладак у рабоце, брыгадзір падаўся да канц..лярыі *(У. Шахавец)*.

96. Падбярыце беларускія адпаведнікі да прапанаваных слоў. Растлумачце правапіс ***о, э*** ў ненаціскных складах.

Реактор, теорема, реклама, академический, характеристика, Женева, Чернигов, Челябинск, Ватерлоо, демографический, карцер, кратер, адрес, мастер, гардероб, тревога, яблочный, бровь, секретарь, рессора.

97. Выпішыце словы, у якіх на месцы пропуску пішацца літара ***э***.

Ч..рніла, бр..зент, ар..шт, выстр..л, р..прадуктар, ц..гляны, кар..спандэнт, т..рарызм, р..дыска, мад..льер, ч..мадан, ш..раваты, эпіт..т, ж..леза, с..рца.

98. Прачытайце тэкст. Дакажыце тэзіс, сфармуляваны ў першым сказе.

Жменька зямлі можа стаць **рэліквіяй**. Роднай зямельцы, у якой былі пахаваны продкі, прыпісваліся ахоўныя функцыі.[сн] Выпраўляючыся ў чужую старану, чалавек браў з сабою жменю зямлі і, як пісаў А. Багдановіч, «зашыўшы яе ў шматок палатна, вешаў на грудзях: калі давядзецца памерці на чужыне, то яго прах усё ж будзе спачываць разам з роднай зямелькаю». Зямлю бралі ў падарожжа і для таго, каб высыпаць на чужыне ў крыніцу, калі вада там нясмачная.

Зямля ў фальклорных творах **характарызуецца** як наймацнейшая, багатая, пладавітая, поўная, працавітая, шчодрая, чыстая. Адсюль пажаданне «Будзь весел, як сват на вяселлі, здароў, як вада, багат, як зямля!» *(Паводле І. Швед)*.

Выпішыце з тэксту словы, у якіх націскны гук [о] можа чаргавацца з ненаціскным [а]. Запішыце словы парамі.

У з о р: *можа — магла*.

● Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.

● Прывядзіце прыклады беларускіх прыказак, у якіх словы *зямля, вада* ўжываюцца ў памяншальна-ласкальнай форме.

Правапіс галосных *е, ё, я*

1. У беларускай мове літара ***ё*** пішацца толькі пад націскам: *лёгкі, цётка, вёска, цёмны, цёплы, мёд, сёстры*.

З а ў в а г а.

а) Літара ***ё*** пішацца не пад націскам у словах з каранямі ***ёд***- і ***ёт***-: *ёдапірын, ётава́нне*, а таксама ў складаных словах з першай часткай ***радыё***-: *радыёгра́ма, радыёста́нцыя, радыёантэ́на*;

б) калі першая частка складанага слова з'яўляецца асновай назвы хімічнага элемента *радый*, то пішацца літара ***е***: *радыеакты́ўнасць, радыеметры́чны* і інш. (а л е ў першым складзе перад націскам: *радыяме́трыя, радыяхі́мія, радыяло́гія*).

2. У першым складзе перад націскам замест ***е, ё*** пішацца літара ***я***: *вёска — вяско́вы, мёд — мядо́вы, цёплы — цяпле́йшы, дзевяць — дзявя́ты, дзесяць — дзяся́ты, сем — сямна́ццаць, восем — васямна́ццаць.*

У іншых ненаціскных складах ***е*** захоўваецца: *во́сень, леснічо́ўка, цеплава́ты, медуні́ца, дзесятко́вы, дзевятна́ццаты, це́мень, чэ́рвень, зеляні́на.*

Запомніце!

1. У запазычаных словах у першым складзе перад націскам пішацца літара ***е***: *секу́нда, леге́нда, семе́стр, генера́л, метро́, геро́й, кефі́р, кера́міка, мело́дыя, балеры́на, перспекты́ва, Верса́ль, В'етна́м, Бетхо́вен, Палесці́на.*

2. Літара ***е*** пішацца ў пачатку некаторых запазычаных слоў: *е́гер, ерэты́к, Еўро́па, еўрапе́йскі, Ерэва́н, Еўпато́рыя, Еўфра́т.*

3. Каранёвая этымалагічная літара ***я*** захоўваецца на пісьме незалежна ад націску ў словах *вяза́ць, су́вязь, за́вязь, лямантава́ць, цяжкава́ты, мяккава́ты, святкава́ць, ты́сяча, по́яс, ме́сяц, па́мяць, дзе́вяць, Пры́пяць* і інш.

4. Літара ***я*** пішацца ў паслянаціскных складах у некаторых суфіксах назоўнікаў *(ро́ўнядзь, бо́язь, дро́бязь)* і дзеясловаў *(ла́яць, ве́яць, се́яць, ка́шляць, ба́яць, му́ляць)*, а таксама ў аддзеяслоўных назоўніках *(ла́янка, ве́ялка, се́ялка)*.

99. Спішыце, устаўляючы літары ***е, ё*** або ***я***.

Сп..вак, вас..мнаццаты, пасл..доўнік, кал..ндар, в..сялосць, за..ц, б..дната, Ал..ксандр, Смал..вічы, л..бяда, зел..нь, П..троў, н..сці, г..рой, пам..ць, выгл..д, ..кубовіч, б..з памяці, Г..надзь, С..ргей, Дз..ржынск, с..местр, ..страб, сув..зь, с..мсот, дзес..ць, кашл..нуць, н.. брала, ц..перашні, н..ўтаймаваны, н..даўні, л..сніковы, в..снавы, се..лка.

100. Падбярыце да слоў рускай мовы беларускія адпаведнікі і запішыце. Растлумачце правапіс ***е, ё*** і ***я***.

Спектакль, весенний, дежурный, Печора, берёзка, легендарный, гербарий, сержант, темноватый, металл, Валентин, ведёте, пойдёте, возьмёте, Нева, Припять, змеелов, Швейцария, перрон, Вьетнам, тяжеловатый.

Запомніце!

Часціца ***не*** і прыназоўнік ***без*** заўсёды пішуцца з літарай ***е***: *не браў, не думаў, без прычыны, не без смеху*.

Пры напісанні разам ***не*** і ***без*** падпарадкоўваюцца агульнаму правілу напісання ***е, я***: *няха́й, няшча́сце, бяздо́мны, бяскра́йні; непаваро́тлівы, беспадста́ўна, бескары́сна*.

101. Спішыце, устаўляючы на месцы пропускаў літары ***е, ё*** або ***я***.

Мусіць, н..ма на свеце лепшай асалоды, чым тая, якую дорыць душы чалавека пес..нны п..радв..чэрні час. Захоплены галасамі н..сціханай птушынай[м] сімфоніі, я зусім забыўся, што знаходжуся на рацэ, што я з'явіўся сюды не як збіральнік птушыных м..лодый, а як просты рыбак. Прыхінуўся[м] спінаю да ствала сасны, слухаў і н.. мог варухнуцца, баючыся збіць з рытму хоць аднаго крылатага сп..вака.

Пачалі патроху насоўвацца прыц..мкі. Пац..гнула хвал..мі в..чэрняй прахалоды. Канцэрт л..сных сп..вакоў разладзіўся: спачатку сціхлі дразды, а за імі іншыя птахі. Толькі заранка н.. змаўкала, н..стомна сцв..рджала, што пес..нная пераклічка н.. скончана *(Паводле К. Кірэенкі)*.

102. Змяніце словы або падбярыце аднакаранёвыя, каб галосныя ***е*** і ***ё*** сталі не пад націскам. Запішыце словы парамі, растлумачце напісанне.

Лёд, зялёны, падземны, вечар, бегчы, вецер, лес, веліч, несці, снежны, далёка, светлы, белы, месца, нёс.

103. Выпішыце словы з каранёвай літарай ***я***.

Сув..зны, дроб..зь, св..ткаваць, ма..тнік, выс..яць, дз..вяты, Б..тховен, Свіц..зь, п..хота, Пец..рбург, ц..плець, зав..зь, сн..гавік, по..с, л..сніковы, м..дуніца, гл..дачы, г..рбарый, карычн..вы, ц..гавіты, кол..р, квец..нь.

104. Прачытайце тэкст. Знайдзіце ў ім і запішыце словы, у якіх праяўляецца аканне і яканне.

У з о р: *успамінаецца — помніць.*

І зноў успамінаецца май. Маладая зяляніна вакол. Усё такое жаўтавата-зялёнае. Баба Васілінка такою парою першы раз выпусціць з хлява кароў. Каровы разыдуцца па лужку[м], а баба Васілінка адхіліцца ад іх, пойдзе па выспе*, і зноў тады народзіцца песня. Светлая і трапяткая, як гэты высокі вясновы дзень, як гэта зялёная маладая трава.

Праз гады я чую яе, тую песню, і мне кожны раз здаецца, што гэта спявае сама зямля; праз гады бачу, як нястомна[м] нагінаецца да гэтай зямлі мая старая суседка *(Паводле Х. Лялько)*.

Правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах

1. У беларускай мове спалучэнні галосных літар ужываюцца звычайна ў словах іншамоўнага паходжання. Напісанне такіх слоў перадаецца ў адпаведнасці з беларускім літаратурным вымаўленнем: у большасці іншамоўных слоў развіўся ўстаўны гук [й], што перадаецца на пісьме спалучэннямі ***іе (ые), іё (ыё), ія (ыя)*** і інш.:

іе (ые): у пачатку слова і пасля мяккага зычнага пішацца ***іе***, а пасля цвёрдага і зацвярдзелага зычных — ***ые***: *__іе__рархія, __іе__рогліф, __Іе__русалім, клі__е__нт; ар__ые__нтацыя, абітур__ые__нт, д__ые__та*;

іё (ыё), ія (ыя): у сярэдзіне слова пад націскам пішацца ***іё (ыё)***, а не пад націскам — ***ія (ыя)***: *аксі__ё__ма, бі__ё__граф, бі__ё__лаг, патр__ыё__т, пер__ыё__дыка; аксі__я__маты́чны,*

біяграфія, біялогія; патрыятычны, перыядычны (а л е: *радыё*);

іо (іа): у пачатку слова пад націскам пішацца ***іо***, а не пад націскам — ***іа***: *іон, іонны, Іосіф; іанізацыя, Іанічнае мора, Іашкар-Ала, Іаан*;

ео (еа), эо (эа): у сярэдзіне слова пад націскам пішацца ***ео, эо***: *археолаг, фразеолаг, харэограф, пантэон*, не пад націскам — ***еа, эа***: *археалогія, фразеалогія, харэаграфія, рэаліст, рэабілітацыя*; а таксама *Неапаль, рэалія* (в ы к л ю ч э н н е: *акіян*).

Спалучэнне ***іа*** перадаецца на пісьме як ***ія (ыя)*** незалежна ад націску: *авіяцыя, геніяльны, Іліяда, піяніст, варыянт, сацыяльны, матэрыял*.

2. Спалучэнне зычнага гука [й] з галоснымі ў словах іншамоўнага паходжання перадаецца ётавымі галоснымі, як і ў словах уласнабеларускіх:

- у пачатку слова: *Ёфе*, *Нью-Ёрк*; *ёг, ёгурт, ёд;*
- пасля галоснага ў сярэдзіне слова: *маёр*, *маянэз*, *раён*, *маярат*, *Аюнскі*;
- пасля галоснага на канцы слова: *фае*, *секвоя*, *Мая*.

105. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя спалучэнні літар, растлумачце іх правапіс.

Алімп..да, д..гназ, акс..ма[ф], патэнц..л, абрэв..цыя[ф], пр..рытэт, д..грама, М..ры, мар..нетка, б..ніка, ав..тар, г..лаг, від..тэхніка, ф..рверк, афіц..нт, ав..пошта, д..метр, рад..антэна, стац..нар, д..та, к..ск[ф].

106. Запішыце словы па-беларуску, растлумачце правапіс спалучэнняў галосных.

Клиент, бастион, патриот, реактив, библиотека, миллион, неон, фразеология, идеолог, регион, майонез, биография, вариация, мелиорация, гениальный, район, лауреат, биолог, радиоактивный, рацион, ион, радио, рациональный, официант, майор, пианино, гладиолус, Ниагара, археология, теорема, фиолетовый, спартакиада, радиоузел, периодика, диалектика, проект, фиалка, йод.

107. Змяніце і запішыце словы так, каб націскныя спалучэнні галосных сталі не пад націскам, растлумачце іх правапіс.

Біёлаг — біялагічны (біялогія), чэмпіён, патрыёт, аксіёма, кіёск, біёграф, сацыёлаг, метэор, ідэолаг, археолаг, рэгіён.

108. Выпішыце толькі тыя словы, у якіх спалучэнне галосных перадаецца на пісьме як ***іё (ыё)***.

Кл..нт, баст..н, б..ніка, дывіз..н, абітур..нт, канв..р, рац..н, ід..логія, акард..н, рад..антэна, рэг..н, абітур..нт, рац..нальны.

109. Прачытайце тэксты пра вядомых людзей Беларусі. Што яшчэ пра іх вы можаце расказаць?

Запішыце тэкст (на выбар), устаўляючы прапушчаныя спалучэнні літар, растлумачце іх правапіс.

I. Ля Ціхага ак..на, там, дзе да яго падступаюць магутныя вяршыні Андаў, у паўднёваамерыканскай краіне Чылі знаходзіцца горад Дамейка. А крыху паўночней — горны хрыбет, які носіць тое ж імя. Г..лагі могуць назваць мінерал, батанікі — ф..лку, заолагі — малюска, звязаных з імем Дамейкі. Сын беларускай зямлі, Ігнат Дамейка ўвайшоў у сусветную навуку, пакінуўшы прыкметны след у фізіцы, хіміі і металургіі, г..графіі і батаніцы, г..логіі і педагогіцы, этнаграфіі і заалогіі *(А. Мальдзіс)*.

II. Найбольшых дасягненняў беларус па паходжанні Іван Дзяменцьевіч Чэрскі дабіўся ў галіне г..графіі і г..логіі. Але ён быў сапраўдны натураліст з надзвычай шырокім профілем: значны след ён пакінуў у заалогіі, анатоміі, арх..логіі, мет..ралогіі, цікавіўся батанікай, этнаграф..й, фальклорам. Чэрскі адкрыў многа г..графічных аб'ектаў, у тым ліку новыя хрыбты, сабраў і апісаў шэраг сучасных і выкапнёвых[сл] жывёл. Іван Дзяменцьевіч вывучаў г..лагічную будову Саян, Прысаяння, Прыангар'я, басейнаў рэк Селенгі і Тунгускі... *(Паводле Р. Гарэцкага)*.

III. На фактах б..графіі ганаровага грамадзяніна Грэцыі Зыгмунта Мінейкі можна напісаць не адзін раман. Славу яму прынеслі не толькі праекты дарог і мастоў, але і яркія эсэ і артыкулы ў пер..дыцы. Апрача таго, ён наладзіў арх..лагічныя экспедыцыі і знайшоў у Дадоне храм Зеўса. У час Балканскай вайны 1912—1913 гадоў Мінейка найбольш яскрава[м] праявіў свае здольнасці вайсковага спец..ліста. Гэта прынесла яму званне ганаровага грамадзяніна краіны, за якую ён ваяваў... *(З энцыклапедыі).*

Раскажыце, што вы ведаеце пра іншых беларусаў, якія сталі вядомыя ўсяму свету.

Правапіс прыстаўных галосных, прыстаўных і ўстаўных зычных

1. Прыстаўная літара ***і*** пішацца:

- у пачатку слова перад спалучэннямі зычных з першай літарай ***м***: ***і****мшара*, ***і****мчаць*, ***і****мгла*, ***і****мгненне*, ***і****мклівы*;
- у пачатку некаторых слоў перад спалучэннямі зычных з першымі літарамі ***р, л,*** калі слова з такімі спалучэннямі зычных пачынае новы сказ або стаіць пасля знака прыпынку ці слова, што заканчваецца на зычны: *пад* ***і****льдом, без* ***і****льгот; пачарнелы,* ***і****ржавы цвік*; ***і****льняное палатно.* Калі слова з такім пачатковым спалучэннем зычных стаіць пасля слова, якое заканчваецца на галосны, і пасля яго няма знака прыпынку, то прыстаўная літара ***і*** не пішацца: *на льдзіне, на ржавым цвіку, палатно льняное.*

2. У некаторых словах можа з'яўляцца прыстаўная літара ***а***: ***і****мшара* і ***а****мшара,* ***і****ржаны і* ***а****ржаны,* ***і****ржышча* і ***а****ржанішча.*

3. Пасля прыставак і першай часткі складанага слова, якія заканчваюцца на галосны, прыстаўныя літары ***і, а*** перад ***р, л, м*** не пішуцца: *заржавець, заржаць, зардзецца, замглёны, замшэлы, прымчацца, вокамгненна.*

Пасля прыставак на зычны літара ***і*** мяняецца на ***ы***: *аб****ы****лгаць, ад****ы****мжэць.*

110. Выпішыце словы, у якіх ёсць прыстаўная літара ***і*** або ***а***.

Імчацца, імператар, ільготы, аржаны, аркестр, азёры, імклівы, алгарытм, імгла, аблічча, іскра, ірвануць.

111. Запішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, прыстаўныя літары. Растлумачце іх наяўнасць або адсутнасць.

На ..льдзіне, пад ..льдзінай, новы ..льнокамбінат, серп ..ржавы, словы ..лжывыя, пакрыцца ..ржой, да ведаў ..мкнуцца, права на ..льготны праезд, над ..лбом, абутак ..рвецца, па ..ржэўніку, праезд ..льготны, аўтобус ..мчыць, мог с..лгаць, ластаўка ..мклівая, уперад ..рвануўся, рэакцыя ..мгненная.

112. Складзіце з прапанаванымі парамі слоў сказы, каб у адным выпадку быў прыстаўны галосны, у другім — не было.

Ілгаць — лгаць, ільняны — льняны, ірвануцца — рванууцца, іржавы — ржавы.

1. Прыстаўная літара ***в*** п і ш а ц ц а:

- перад націскным ***о*** ў пачатку слоў: ***в****о́зера*, ***в****о́льха*, ***в****о́сень*, ***в****ось*, ***в****о́спа*, ***в****о́кны*, ***в****о́йкаць*, ***в****о́рыва*, ***в****о́блака*, ***в****о́бласць*, ***в****о́страў*, ***в****о́кіс*, ***в****о́кліч*, ***в****о́піс*, ***в****о́быск*; у вытворных ад іх словах пасля прыставак: *ад****в****о́рваць*, *па****в****о́йкаць*, *у****в****о́сень*, *па****в****о́дле*, *на****в****о́дшыбе* (а л е: *о́каць* і вытворныя ад яго, *о́дум*). Пры змене месца націску ***о*** пераходзіць у ***а*** і прыстаўная ***в*** у такіх выпадках не пішацца: ***в****о́сень* — *асе́нні*, ***в****о́страў* — *астраўны́*, ***в****о́зера* — *азёрны*, ***в****о́кны* — *акно́*;
- у запазычаных словах: ***в****о́хра*, ***в****о́цат* і вытворных ад іх: ***в****о́хрыць*, *па****в****о́хрыць*, ***в****оцатнакі́слы* і інш.;
- перад каранёвым ***у*** ў пачатку слоў: ***в****у́гал*, ***в****у́да*, ***в****у́галь*, ***в****уж*, ***в****у́зел*, ***в****у́зы*, ***в****у́ліца*, ***в****унь*, ***в****ус*, ***в****у́сны*, ***в****у́ха*, ***в****у́чань*, а таксама ў вытворных ад іх незалежна ад месца націску: *аб****в****у́глены*, *каменна****в****у́гальны*, *чатырох****в****уго́льнік*, *за****в****у́лак*, *на****в****у́дзіць*, ***в****удзі́льна*, ***в****узлы́*, ***в****узлава́ты*, ***в****уса́ты*, *чарна****в****у́сы*, ***в****уса́ч*, ***в****у́чыцца*, *на****в****у́ка*, *пед****в****учы́лішча*, ***в****уша́мі*, *за****в****ушніцы*, *лапа****в****у́хі*, *залата****в****у́ст* і інш.;

● перад націскнымі прыстаўкамі ***у-, уз- (ус-)***: ***вы́праж, вы́згалаўе, вы́сцілка, вы́сціш, вы́сцішна***;

● у словах ***во́ка, во́стры, вако́л*** і вытворных ад іх незалежна ад націску: ***во́чы, вачэ́й, уваччу́, вачаня́ты, заво́чны; вастры́ць, вастрэ́йшы, вастрыня́; навако́лле, вако́ліца***.

2. Прыстаўная літара ***в*** н е п і ш а ц ц а:

● перад пачатковым націскным ***о*** ў запазычаных словах і некаторых уласных імёнах і назвах: *о́пера, о́перны, о́да, о́фіс, О́ксфард, Ом, О́рша* і інш.;

● перад націскным пачатковым ***у*** ў запазычаных словах і некаторых уласных імёнах і назвах: *у́льтра, у́нікум, у́нія, у́рна* (а л е: *ву́стрыца*); *Улья́на, Узда́, Ура́л, Узбекіста́н, Украі́на, Уша́чы* і інш.;

● перад прыставачным ***у*** і перад ***у***, якое паходзіць з ***в***: *удву́х, угнае́нне, уну́к, учо́ра, ула́да, ува́га*.

3. Устаўная літара ***в*** п і ш а ц ц а:

● перад націскным ***о*** ў сярэдзіне некаторых слоў: *ні**во́**дны, Ля**во́**н, Ля**во́**нчанка, Ларыво́н, Радзі**во́**н, Радзі**во́**наў* і інш.;

● перад націскным ***у***: *па**ву́**к, ці**ву́**н, кара**ву́**л, еса**ву́**л*, а таксама ў вытворных ад іх незалежна ад месца націску: *па**ву**ці́нне, ці**ву**но́м, кара**ву́**льны, еса**ву́**льскі* (а л е: *ау́л, бау́л*);

● перад ***у*** ва ўласных імёнах і геаграфічных назвах: *Матэ́**ву**ш, На**ву́**м, На**ву́**майка, На**ву́**менка, Тадэ́**ву**ш* і інш. (а л е: *Барнау́л*).

4. Прыстаўная літара ***г*** пішацца ў займенніках ***гэ́ты, гэ́такі, гэ́тулькі***; у прыслоўях ***гэ́так, гэтакса́ма, адгэ́туль, дагэ́туль***; у выклічніках ***гэй, го, га, гэ***.

113. Запішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, літару ***в***.

На..учанне, ..огненны, ..устрыца, ..увага, ..упарты, ..узнагарода, ..орган, ..опера, ..уклад, ..окісны, ..ольха, ..угор, ..ордар, ..урад, ..угаль, ..образ, ..утопія, ..опратка, ..астраслоўе, ..обласць, ..удзел, ..офіс, ..ураган, ..остраў, ..опытны, ..оканне, ..узрост, ..удзільна, ..астрэйшы.

114. Запішыце словы па-беларуску.

Урожай, остроносый, паутина, осенний, осень, угловой, озеро, урна, уголь, рабочий-угольщик, заострить, ультразвук, вьюн, облако, обод, обыск, Наум, Ольга, Обь, Ульяна, Узда, Огненная Земля, эй.

115. Выберыце і запішыце правільны варыянт напісання слоў.

Олава — волава, окіс — вокіс, наушнікі — навушнікі, узел — вузел, оптыка — воптыка, заочны — завочны, учылішча — вучылішча.

116. Спішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, прыстаўныя (устаўныя) ***в, г,*** растлумачце іх правапіс.

1. Пасля таго бязмежнага[сл] лета надыходзіла ..осень *(А. Сямёнава)*. 2. Вочы яе блакітныя, колеру ..азёрнай хвалі, заўсёды ўсміхаліся *(З народнага)*. 3. Нялёгка жылося маладому паэту, нялёгка было яму атрымаць і на..уку *(І. Навуменка)*. 4. Звоняць званы над могілкамі ста васьмідзесяці шасці вёсак, дзе не засталося ні..однай сям'і[ф], дзе не збудавана на папялішчы ні..однай новай хаты *(І. Шамякін)*. 5. Гэта яны (прарокі) тварылі нашу гісторыю, бо выдзяляліся з усяго люду свайго краю вялікім талентам, неадольнай прагай да служэння Бацькаўшчыне, ..універсальнымі ведамі і ..узнёслай духоўнасцю *(У. Конан)*. 6. Везлі і неслі, што хто меў, — бурштын, крэмень, ..охру, зерне, сабаліныя шкуркі *(М. Чарняўскі)*.

117. Прачытайце выказванне, растлумачце яго сэнс.

Слова! Ты — прысяга воіна і тайна дз..вочага сэр..ца, ..окліч, з якім ідуць у бой, і першы радас..ны ..оклік дз..цяці, ты — н..бачная цытадэль*, што спыняе ворага, ты — і па..уцінка, што ..рвецца ад самага кволага павеву ветрыку *(Паводле В. Віткі)*.

Спішыце, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары. Падкрэсліце словы з прыстаўнымі і ўстаўнымі зычнымі, растлумачце іх правапіс.

● Падбярыце сінонім да слова *цытадэль*.

Правапіс *у* і *ў*

1. Літара ***у*** абазначае галосны гук [у] і п і ш а ц ц а:

● у пачатку сказа, пасля знакаў прыпынку і пасля зычных: ***у****чора закончылі;* ***у*** *слове «прыслоўе» 8 літар і 9 г****у****каў*;

● у пачатку ўласных назваў: *каля ракі* ***У****шачы,* ***У****ладзімір* ***У****льянаў, ва* ***У****збекістане*;

● у запазычаных словах, якія заканчваюцца на **-*ум*, -*ус***: *прэзіды****у****м, рады****у****с, стра****у****с, со****у****с* і вытворных ад іх;

● у словах з націскным ***у***: *а****у́****л, ба****у́****л, Брэсцкая* ***у́****нія, каля* ***у́****рны, прывезлі* ***у́****нты, пачулася* ***у́****ханне*;

● на канцы запазычаных слоў не пад націскам: *фра́****у****, Шо́****у****, Карата́****у****, ток-шо́****у****, но́****у****-ха́****у***.

2. Літара ***ў*** (у нескладовае) абазначае зычны гук [ў] і п і ш а ц ц а:

● пасля галосных у пачатку слова: *на* ***ў****краінскай мове, сонца* ***ў****зышло, на* ***ў****злеску, ва* ***ў****ніверсітэце, царква* ***ў****ніяцкая, метады* ***ў****ніверсальныя*;

● у сярэдзіне слова пасля галосных перад зычнымі: *а****ў****дыторыя, па****ў****за, ма****ў****залей, ла****ў****рэат, са****ў****на, фа****ў****на, ма****ў****зер, джо****ў****ль, ма****ў****р, а****ў****ра, ра****ў****нд*;

● пры чаргаванні [л] з [ў]: *чыта****ў****, дума****ў****, спява****ў****, во****ў****к, шо****ў****к, ша****ў****ковы, по****ў****ны, па****ў****метра, шчо****ў****кнуць, мо****ў****чкі* (**а л е:** *палка, памылка, сеялка, Алжыр, Валдай, Балгарыя, Албанія*);

● пры чаргаванні [в] з [ў]: *ла****ў****ка (лава), а****ў****са (авёс), бацька****ў**** (бацькавы), любо****ў**** (любові), кро****ў**** (крыві), а****ў****торак, А****ў****стрыя, А****ў****стралія, Ка****ў****каз* (а л е: *ва В'етнаме, на рацэ Влтава*);

● пасля злучка ці двукосся, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны: *мастакі-****ў****мельцы, паўночна-****ў****сходні, у «Выбранае»* ***ў****вайшлі, гучнае «****ў****ра»*.

118. Спішыце, устаўляючы ***у*** або ***ў***.

Жо..ты, красёнцы-ча..начкі, аквары..м, со..с, каля ..зды, ва ..краіне, Ніна ..ладзіміра..на, цётка ..ладзя, па-..ча-

рашняму, па..за, бра..нінг, дыназа..р, па..днёва-..ходні, ла..рэат, прэзіды..м, ваку..м, а..дыторыя, каля ..ваходу, напіса..шы ..сім пісьмы, За..ралле, моцны ..раган, Е..ропа.

119. Выпішыце спачатку словы (словазлучэнні, сказы), у якіх пішацца ***у***, а затым тыя, у якіх пішацца ***ў***.

Аквана..т, маці-..краінка, Брэсцкая ..нія, га..птвахта, прэзіды..м, стра..с, акты..ны, па..годдзе, шэдэ..р, вельмі ..важлівы, Валянціна ..ланава, жыць ва ..шачах, гучнае «..ра», ва ..нісон, жанчына-..рач, да ..ладзіміра, часопіс «Маладосць» ..знагародзіў пераможцаў конкурсу, а..кцыён, ла..рэат, слова «..чора», каля ..ладзівастока, ма..залей, астрана..т, сімпозі..м, а..тастрада, каля ..ніверсальнага магазіна, кантрольна-..ліковы, за..вага, фа..на, гэта ..топія, мане..р, ба..л.

120. Спішыце сказы, выбіраючы з дужак патрэбную літару, растлумачце правапіс.

1. Добрым словам *(у/ў)*спамінае вялікага сына *(Ў/У)*краіна маладая *(Я. Купала)*. 2. Газета заклікала сялян да барацьбы за нацыянальную і сацыяльную волю, да вяртання бацькоўскай веры — *(у/ў)*ніі, да вызвалення ад царызму... *(Я. Янушкевіч)*. 3. Напалеон Орда, скончы*(у/ў)*шы Свіслацкую гімназію, паехаў вучыцца *(у/ў)* Віленскі *(у/ў)*ніверсітэт *(Л. Пракопчык)*. 4. Нячутны гук, які навука называе *(у/ў)*льтрагукам, адбіваецца ад насякомага, што пралятае паблізу, трапляе *(у/ў)* вуха кажана і падказвае яму і напрамак, і адлегласць, на якой знаходзіццца здабыча *(У. Ляўданскі)*. 5. Мы на па*(у/ў)*ночна-*(у/ў)*сходняй *(у/ў)*скраіне горада, на Маско*(у/ў)*скай шашы *(В. Вольскі)*. 6. Некалі пераезд быў са шлагба*(у/ў)*мам, варта*(у/ў)*ніком, які жыў *(у/ў)* другой будцы *(І. Навуменка)*. 7. Гэта была вялізная, чалавек на сто, а*(у/ў)*дыторыя з чорнай дошкай ля дзвярэй *(А. Кудравец)*.

121. Выпішыце словы, у якіх пры перакладзе з рускай мовы на беларускую адбываецца пераход ***л*** у ***ў***.

У з о р: *волк — воўк.*

Волга, волк, шёлк, молча, сказал, полный, колбаса, полтысячи, колхоз, пчёлка, челнок.

122. Спішыце тэкст, устаўляючы замест кропак ***у*** ці ***ў***, растлумачце іх правапіс.

Колькі памятаю сябе, слова Коласава было … нашай хаце гэткае ж звычайнае, як акраец хлеба, што за..сёды ляжаў на стале пад белым саматканым абрусам.

І сёння стаіць яшчэ … нас дома старая, зрадзелая ..жо … голлі груша-касцянка. Некалі вакол яе слалася ша..ковая, утульная мура..ка. І так прыемна было прылегчы[сл] ці пасядзець на ёй … гарачыню, … спякотны дзень.

А ..летку тысяча дзевяцьсот[ф] дваццаць другога года прыязджа.. … нашу вёску і сядзе.. пад гэтай самай касцянкай Якуб Колас. Ён чыта.. «Новую зямлю». Чыта.. «Раніцу … нядзельку», «Дзядзька … Вільні» і «Падгляд пчол».

А як скончы.., мужчыны падкідалі яго на «..ра» і гэтак на руках да самае школы неслі.

Не ведаю, з таго часу ці раней яшчэ, але … нашай хаце «Раніцу … нядзельку» ..се ведалі на памяць *(А. Васілевіч)*.

Правапіс *д* і *дз*, *т* і *ц*

У беларускай мове літары ***д, т*** пішуцца для перадачы на пісьме цвёрдых зычных гукаў [д], [т], а літары ***дз, ц*** — для перадачы мяккіх зычных гукаў [дз’], [ц’].

1. Чаргаванне цвёрдых зычных гукаў [д], [т] з мяккімі [дз’], [ц’] (дзеканне і цеканне) адбываецца:

- перад галоснымі ***е, ё, ю, я, і***: *наро**д** — у наро**дз**е, і**д**у — і**дз**еш, ва**д**а — ва**дз**іца, кар**т**а — на кар**ц**е, **т**ру — **ц**ерці, ла**т**ынь — ла**ц**інка.*
- перад мяккім [в’]: ***д**ва — **дз**ве, **дз**весце, чэрс**т**вы — счарс**ц**велы*;

● перад суфіксамі і спалучэннямі суфіксальнага паходжання ***-ін-***, ***-ір-***, ***-ік-***, ***-ёр-***, ***-еец-***, ***-ейск-*** у словах іншамоўнага паходжання, а таксама ў словах, вытворных ад іх: *каманда — каман**дз**ір, ін**дз**еец, ін**дз**ейскі* (а л е: *Індыя — індыец, індыйскі, індыйцы*), *гвар**д**ыя — гвар**дз**еец, гвар**дз**ейскі, біле**т** — біле**ц**ёр, біле**ц**ік*.

2. Літары ***дз*** і ***ц*** перад [в'] пішуцца згодна з вымаўленнем у словах ***дз**веры, ча**ц**вер, по**дз**віг, мя**дз**ведзь, **ц**вёрды, **ц**вярозы, **ц**вік, **ц**вілы, **ц**вісці, лі**ц**він, лі**ц**вінка, я**ц**вяг, **Дз**віна, Ма**ц**вей* і інш. В ы к л ю ч э н н е: *твіст*.

3. Прыставачны [д] і суфіксальны [т] перад [в'] перадаюцца адпаведна літарамі ***д*** і ***т***: *а**д**везці, па**д**вязаць, у тавары**ст**ве, у аген**цт**ве, у выдаве**цт**ве, аб прыродазнаў**ст**ве, у братэр**ст**ве; бі**т**ва — у бі**т**ве, бры**т**ва — бры**т**ве, бры**т**венны, кля**т**ва — кля**т**ве, кля**т**венны*.

Літары ***д*** і ***т*** пішуцца таксама ў некаторых іншых словах: *мардва — мар**д**ве, мар**д**він, Мар**д**вінаў, Лі**т**ва — у Лі**т**ве*.

4. У пераважнай большасці слоў іншамоўнага паходжання ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем пішуцца ***д*** і ***т***: *сту**д**эн**т**, **д**эпута**т**, **д**ывізія, **д**эмакратыя, ме**д**ыцына, апла**д**ысменты, **д**ысцыпліна, **д**элегат, а**т**эстат, ква**т**эра, **т**ыгр, майс**т**ар, універсі**т**эт* і інш.

У некаторых словах іншамоўнага паходжання ў адпаведнасці з традыцыяй і літаратурным вымаўленнем пішуцца ***дз, ц***: ***дз**юдо, мун**дз**ір, **дз**юшэс, бар**дз**юр, **ц**ір, ар**ц**ель, э**ц**юд, **ц**юльпан, каран**ц**ін, кар**ц**еч, кас**ц**юм* і інш.

5. Ва ўласных назвах ***д, т*** і ***дз, ц*** пішуцца ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем: *Люд**м**іла, **Д**эфо, Бал**т**ыка, Ва**т**ыкан, Антарк**т**ыда, **Т**эгеран, **Т**эрэза, «Юмані**т**э»; **Дз**ікенс, Хрыс**ц**іна, Арген**ц**іна, **Ц**імкавічы*.

123. Раскажыце пра дзеканне і цеканне ў беларускай мове. Параўнайце, як вымаўляюцца ў беларускай і рускай мовах наступныя словы.

Сцябло — стебель, дзеці — дети, дзверы — дверь, цішыня — тишина, мядзведзь — медведь, акцёр — актёр.

124. Запішыце словы ў два слупкі, выбіраючы з дужак патрэбныя літары: 1) словы з ***д, т***; 2) словы з ***дз, ц***.

*(Д/дз)*веры, бамбар*(ды/дзі)*раваць, прак*(ты/ці)*кант, *(дэ/дзе)*по, каман*(ды/дзі)*роўка, *(дэ/дзе)*путат, *(тэ/це)*левізійны, *(дэ/дзе)*кабрысты, ап*(тэ/це)*ка, апла*(ды/дзі)*сменты, *(Ты/Ці)*бет, *(тэ/це)*ф*(тэ/це)*лі, Лю*(д/дз)*міла, *(ды/дзі)*ятэз, *(ты/ці)*раж, *(Тэ/Це)*ляханы, Палес*(ты/ці)*на.

125. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс слоў з ***д, т, дз, ц***.

1. У сваім княстве Ге*(ды/дзі)*мін *(дэ/дзе)*клараваў рэлігійную цярпімасць і роўнае стаўленне да ўсіх іншаверцаў, і з цягам часу гэта вылілася ў тра*(ды/дзі)*цыю грамадскага жыцця ў Вялікім Княстве Літоўскім *(К. Тарасаў)*. 2. Цудоўныя веды Скарыны, яго шырокая эру*(ды/дзі)*цыя звярнулі ўвагу беларускіх вяльмож *(С. Палуян)*. 3. На сценах універсі*(тэ/це)*та скрозь памятныя знакі — эмблемы, гербы славутых родаў *(А. Клышка)*. 4. Як нямая сведка даўніны, як візітная картачка горада ўзвышаюцца над ім *(д/дз)*ве разбураныя вежы ад колішняга магутнага[м] замка *(С. Александровіч)*. 5. На сцэне можна было ўбачыць і фанабэрыстага шлях*(т/ц)*юка, і доктара-шарлатана *(«Родны край»)*. 6. На поўначы Беларусі, там, *(д/дз)*е невялічкая[с] рэчка Палата ўпадае ў Заходнюю *(Д/Дз)*віну, узнік а*(д/дз)*ін з самых старажытных гарадоў — Полацк *(У. Бутрамееў)*. 7. Усімі прысутнымі там дактарамі Скарына быў абвешчаны доктарам ме*(ды/дзі)*цыны *(А. Клышка)*. 8. Жанчына ўспомніла, што салдат той быў малады, з гвар*(дэ/дзе)*йскім значком[сн] *(В. Хомчанка)*.

126. Запішыце словы і словазлучэнні па-беларуску, растлумачце правапіс.

Две, авторитет, аптечный киоск, латинский, этюд, двести, тигровая шкура, партизан, твёрдый, плотина, Гаити, Тюмень, Дидро, стадион, техника, карантин, академия, кандидат, командир, ветеран, дюшес, увертюра, диктатура.

127. Перакладзіце выказванне на беларускую мову, параўнайце вымаўленне і правапіс ***д*** і ***т*** у словах іншамоўнага паходжання.

Открытость лирического «я» писателя... придаёт прозе Янки Брыля тот лирический настрой и возвышенную поэтичность, которые так часто принимаются в критике за родовые признаки романтизма. Между тем романтический метод и романтический стиль, романтизм как тип творчества и романтика как выражение поэтической образности — явления разного порядка *(В. Оскоцкий)*.

Правапіс падоўжаных зычных

1. У беларускай мове ў становішчы паміж галоснымі зычныя гукі [з'], [л'], [н'], [с'], [дз'], [ц'], [ж], [ш], [ч] могуць вымаўляцца п а д о ў ж а н а. Такое іх вымаўленне на пісьме перадаецца падвоеным напісаннем адпаведных літар: *пало**зз**е, со**лл**ю, насе**нн**е, кало**сс**е, пя**цц**ю, збо**жж**а, узвы**шш**а, но**чч**у, Ната**лл**я*. Падоўжаны гук [дз'] перадаецца на пісьме спалучэннем літар ***ддз***: *су**ддз**я, стаго**ддз**е*.

2. Падаўжэнне зычных н е а д б ы в а е ц ц а ў словах *Ілья, Ульяна, Касьян, Емяльян, Юльян, Юльяна* і вытворных ад іх: *Ільін, Ільіч, Ільінскі, Ульянаў, Ульянаўск, ульянаўскі, Касьянавіч, Емяльянавіч* і інш., а таксама ў словах, утвораных ад дзеяслова *ліць*: *лье, льецца, вылью, налью* і інш.

3. У запазычаных словах, у тым ліку ва ўласных імёнах і назвах, і вытворных ад іх словах падвоеныя літары звычайна не пішуцца: *калектыў, сума, алея, група, клас, калона, Ала, Іна, Нона, Кірыл, Генадзь, Адэса, Марока, Ніца*.

В ы к л ю ч э н н е складаюць словы: *ванна, манна, панна, бонна, мадонна, саванна, Ганна, Жанна, Сюзанна, Мекка* і інш.

128. Запішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

Кал..екцыя, палоз..е, дванац..аць, гнездаван..е, узбярэж..а, бар..ыкада, тон..а, рал..я, сён..я, мас..аж, ван..а,

пісьмен..ік, нал..ю, навакол..е, раўнадуш..а, прамен..е, адзен..е, пытан..е, Ул..янавіч, Іл..іч, развод..е, тэр..ыторыя, абліч..а, світан..е, трал..ейбус, раздол..е.

Запомніце!

Ад падоўжаных зычных неабходна адрозніваць падвоеныя зычныя, якія ўзнікаюць на стыку прыстаўкі і кораня, кораня і суфікса: *бе**сс**энсоўны, а**бб**егчы; каме**нн**ы, кішэ**нн**ы.*

129. Выпішыце спачатку словы з падаўжэннем зычных, а затым — з падваеннем.

Рассыпаць, аддаць, пытанне, гуллівы, Ганна, дзённы, сучча, лімонны, каменне, каменны, Уручча, замежжа, сувяззю, жыццёвы, збожжа, рассмяяліся, роўняддзю, Таццяна, бясспрэчны, паддуваць, бяздонны, ноччу, небыццё, раззлаваны.

130. Спішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары.

1. Многія рэдкія кнігі з гэтай бібліятэкі сталі пачаткам каштоўнай кал..екцыі еўрапейскіх выдан..яў XVI—XVII стагод..яў *(Л. Пракопчык)*. 2. Ваколіца правага ўзбярэж..а Нёмана, якая месціцца між яго рэчышчам і балотамі Палес..я, належыць да самых урадлівых у Еўропе *(В. Каратынскі)*. 3. Ці можа жыць чалавек толькі розумам, без пачуц..яў, без душы і сэрца, без спагады і спачува..я болю, гору і няшчасц..ю іншых людзей? *(В. Вітка)*. 4. Бушуе над абшарамі* сцюдзён..ы асен..і вецер, змятае пад прызбы пажоўклае лісце, гойдае мокрае гал..ё ў садку *(В. Быкаў)*. 5. Калі пер..он сціх, апусцеў, старая ўслед за апошнімі пас..ажырамі выйшла на Прывакзальную плошчу[сн] *(І. Мележ)*.

131. Выпішыце з тэксту спачатку словы (у пачатковай форме) з падоўжанымі, а затым — з падвоенымі зычнымі.

Ён многа пэражыў у гэтыя адпушчаныя жыццём, кароткія маладыя вёсны і шмат зрабіў, шчыра, аддана[сл]. І не яго віна, што не змог болей. Максім Багдановіч адзін з

першых сярод новай беларускай інтэлігенцыі свядома жыў абуджэннем народа... Ён ведаў, што такое мінуўшчына для народаў, якія выходзяць на шлях самаўсведамлення. І трэба хутчэй[ф] вяртаць сваю гісторыю, вяртаць загубленыя стагоддзі. Ён ведаў: мінулыя пакаленні толькі тады паміраюць у гісторыі, калі ў чалавецтва не застаецца іх памяці, іх мастацтва *(А. Клышка)*.

132. Назавіце словы, пры перакладзе якіх з рускай мовы на беларускую захоўваецца падвоенае напісанне літар. Запішыце іх пабеларуску.

Ванна, аппетит, колонна, грипп, программа, Анна, Одесса, Жанна, мадонна, сумма, манная (крупа), грамматика.

133. Прачытайце тэкст. З якога літаратурнага твора ўзяты гэты ўрывак? Назавіце сказ, у якім сфармулявана асноўная думка тэксту.

Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце іх правапіс.

Як быў я малы, разро*(с/сс)*я пад Сумлічамі куст шыпшыны. А калі я ішоў на вайну, куст быў ужо ц..лым зара*(с/сс)*нікам. Пакутуючы душой у той праклятай Няме*(цч/чч)*ыне, я толькі і думаў пра Волечку і пра тую шыпшыну. Без Волечкі і без шыпшыны няма для мяне і роднай бацькаўшчыны. Для мяне будзе радасць, калі я прайду паўз той зара*(с/сс)*нік, уваходз..чы ў Сумлічы. На мой розум, толькі той чалавек, хто, калі яго вырвуць з роднага месца, будзе рва*(ц/цц)*а туды, пакуль жывы. Няма мне жы*(ц/цц)*я там, дзе не расце тая шыпшына, што ў маім мален*(с/ц)*тве цешыла мне вочы. Лепш гры*(с/з)*ці з..млю ў родным кутку, чым каб цябе ліхім ветрам кідала па чужым свеце *(К. Чорны)*.

- Што сімвалізуе шыпшына ў тэксце?
- Прывядзіце прыклады беларускіх прыказак, сэнс якіх перадае думку, выказаную ў апошнім сказе тэксту.
- Як вымаўляецца прыназоўнік ***без*** у спалучэннях з назоўнікамі «без Волечкі», «без шыпшыны»?
- Запішыце 5-7 назваў населеных пунктаў Беларусі з падоўжанымі зычнымі.

Правапіс некаторых спалучэнняў зычных

1. У беларускай мове ў асобных словах адбылося спрашчэнне груп зычных: гістарычныя спалучэнні ***здн, згн, стн, скн, стл, рдн*** вымаўляюцца як [зн], [сн], [сл], [рн], што і адлюстроўваецца на пісьме:

здн — зн: *праязны, выязны* (параўн.: *прыезд, выезд*), *позна, спазніцца, Познышаў*;

згн — зн: *бразнуць* (параўн.: *бразгаць*);

стн — сн: *пачэсны* (параўн.: *чэсць*), *скарасны* (параўн.: *скорасць*), *колькасны* (параўн.: *колькасць*), *абласны* (параўн.: *вобласць*), *посны* (параўн.: *пост*); тое ж — у запазычаных словах: *кантрасны* (параўн.: *кантраст*), *кампосны* (параўн.: *кампост*), *фарпосны* (параўн.: *фарпост*), *аванпосны* (параўн.: *аванпост*);

скн — сн: *бліснуць* (параўн.: *бліскаць, бліскавіца, бляск*), *пырснуць* (параўн.: *пырскаць*), *пляснуць* (параўн.: *пляскаць*), *трэснуць* (параўн.: *трэскаць*); а л е: *віскнуць, націскны*;

стл — сл: *жаласлівы* (параўн.: *жаласць*), *шчаслівы* (параўн.: *шчасце*), *помслівы* (параўн.: *помста*), *пасляць* (параўн.: *пасцялю, пасцель*);

рдн — рн, рдц — рц: *міласэрны, міласэрнасць; сэрца* (параўн.: *сардэчны*).

2. Спалучэнні зычных ***ск, ст, сц*** [с'ц'] на канцы кораня слова могуць чаргавацца з ***шч***, што і перадаецца на пісьме: *воск — вашчыць, густы — гушчар, хрысціць — хрышчоны*.

Запомніце!

Спалучэнне зычных ***дт*** на канцы слоў іншамоўнага паходжання перадаецца праз ***т***: *Гумбальт, Кранштат, Шміт, фарштат*.

134. Запішыце словы, устаўляючы, дзе трэба, літару ***д*** або ***т***.

Праяз..ны, быць праез..ам, неміласэр..ны, пахіс..нуцца, свіс..нуць, свіс..ануць, разас..ланы, фарпос..ны, абараняць фарпос..ы, Рэмбран..т, няўрымс..лівы, сэр..ца.

135. Запішыце словы, якія адпавядаюць прыведзеным значэнням.

1. Вечарынка ў акцёраў, студэнтаў і іншых з самадзейнымі нумарамі жартаўліва-парадыйнага зместу. 2. Схільнасць да спагады іншым, да літасці над кім-небудзь. 3. Цэнтральнае нябеснае цела Сонечнай сістэмы, якое з'яўляецца гіганцкім вогненным шарам, што вылучае святло і цяпло. 4. Які мае адносіны да вобласці, належыць ёй. 5. Той, якому дадзена шчасце, які мае, адчувае шчасце, радасць, захапленне ад чаго-небудзь. 6. Ежа без мяса і малака, не скаромная; якую ўжываюць у час паста. 7. Заснаваны на кантрасце. 8. Які дае права на праезд якім-небудзь відам транспарту.

136. Запішыце словы па-беларуску.

Кронштадт, поздний, капустный, милосердный, песчаный, скоростной, устно, солнышко, бессмертный, счастливчик, шестнадцатый, сердцевина.

137. Спішыце сказы, устаўляючы, калі трэба, прапушчаныя літары.

1. З дзяцінства ён палюбіў прыроду, навучыўся сэр..цам адчуваць яе таямніцы і хараство *(І. Навуменка)*. 2. Я ляжу ў акопе на разас..ланым шынялі і доўга гляджу ўгору, у сінюю бездань летняга неба *(В. Быкаў)*. 3. У час стыхійных бедстваў і катастроф міласэр..ныя людзі першымі прыходзяць на дапамогу пацярпелым[с] *(«Сусвет»)*. 4. Па краях[ф] балота зарас..ло кустамі лазы, асакою і трыс..нягом... *(З. Бяспалы)*. 5. Глядзеў на ўсё гэта адзін тутэйшы дзяцюк, глядзеў і не вытрымаў — крыкнуў-свіс..нуў хлапцоў сваіх і кажа... *(Я. Пархута)*. 6. А музы́ка стаіць і выводзіць яшчэ жалас..ней, яшчэ нудней *(М. Багдановіч)*. 7. Князь даў згоду на шлюб, але трэба была згода і слуцкага князя, які вызначаўся жорс..касцю і бязлітас..насцю ў адносінах да прыгонных *(З. Шышыгіна)*. 8. Там на вялікім плоскім камені ляжала разас..ланая шкура, а на ёй выкладзены розныя бурштынавыя вырабы *(М. Чарняўскі)*. 9. Канцэпцыя Гумбаль..та апіралася на ідэю ўзаемазвязанага развіцця мовы, мыслення і «духу народа» *(Л. Сямешка)*.

§ 16. Напісанні, заснаваныя на марфалагічным прынцыпе

Марфалагічны прынцып прадугледжвае аднастайнае напісанне марфем — незалежна ад таго, як яны вымаўляюцца. Напрыклад, у аднакаранёвых словах *горад, гарады, гарадскі* ў корані вымаўляюцца розныя гукі ([горат], [гарады], [гарацк’і]), але нязменна захоўваецца літара ***д*** пры напісанні.

У сучаснай беларускай мове на марфалагічным прынцыпе грунтуюцца наступныя напісанні:

1. Напісанне звонкіх зычных перад глухімі ў сярэдзіне і на канцы слова: *ка**з**ка* — ка[с]ка, *кла**д**ка* — кла[т]ка, *лы**ж**ка* — лы[ш]ка, *маро**з*** — маро[с];

напісанне глухіх зычных перад звонкімі: *мала**ць**ба* — мала[дз’]ба, *фу**т**бол* — фу[д]бол, *ка**сь**ба* — ка[з’]ба.

2. Напісанне свісцячых перад шыпячымі: *бя**сш**умна* — бя[шш]умна, *зжаць* — [жж]аць, *ра**сч**эсваць* — ра[шч]эсваць;

шыпячых перад свісцячымі: *купае**шс**я* — купае[с’с’]я, *мые**шс**я* — мые[с’с’]я.

3. Напісанне спалучэнняў зычных ***дч, тч, дц, тц, чц***: *спа**дч**ына* — спа[чч]ына, *лё**тч**ык* — лё[чч]ык, *кла**дц**ы* — кла[цц]ы, *пала**тц**ы* — пала[цц]ы, *рэ**чц**ы* — рэ[цц]ы.

4. Напісанне спалучэнняў зычных ***зс, жс, шс, гс, кс*** у прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў: *нясві**жс**кі* — нясві[с]кі, *францу**зс**кі* — францу[с]кі, *чэ**шс**кі* — чэ[с]кі, *выбар**гс**кі* — выбар[с]кі, *казбе**кс**кі* — казбе[ц]кі.

5. Напісанне прыставак ***аб-, ад-, над-, пад-*** і прыназоўнікаў ***аб, ад, над, пад***: *а**б**сыпаць* — *а*[п]*сыпаць*, *а**д**ход* — *а*[т]*ход*, *па**д**казаць* — *па*[т]*казаць*, *на**д**пісаць* — *на*[т]*пісаць*, *а**д** хаты* — *а*[т] *хаты*, *па**д** стогам* — *па*[т] *стогам*, *на**д** полем* — *на*[т] *полем*.

6. Напісанне літары ***д*** у прыметніках, утвораных з дапамогай суфікса ***-ск-***: *сусе**дс**кі* — сусе[ц]кі, *заво**дс**кі* — заво[ц]кі, *гара**дс**кі* — гара[ц]кі.

138. Запішыце словы, выбіраючы з дужак патрэбную літару.

Дока*(з/с)*, ма*(г/х)*чымасць, а*(б/п)*хапіць, абя*(з/с)*сілены, сто*(г/х)*, газе*(т/ч)*чык, бара*(дз/ц)*ьба, во*(з/ш)*чык, ра*(ш/с)*чараваецца, а*(д/т)*кос, а*(д/т)*туліна, выгля*(д/т)*, самалю*(б/п)*ства, дасве*(д/ч)*чанасць, *(з/с)*хапіць, а*(б/п)*хітрыць, падво*(з/ш)*чык, ця*(ж/ш)*касць, а*(б/п)*церабіць, возьме*(ш/с)*ся.

139. Прачытайце тэкст. Растлумачце выбар з дужак патрэбнай літары.

ДАРОГА ДАХАТЫ

Ах ты, даро*(ж/ш)*ка дахаты! Нема*(г/х)*чыма апісаць усю бездань пачуццяў, што раптам ахопліваюць тваё сэрца. І няхай там нікога *(з/с)* блі*(з/с)*кіх не засталося, і хаты даўно няма, і груша сало*(д/т)*кая спілавана, няхай ра*(з/с)*ляцеліся твае сябры-аднаго*(д/т)*кі, павыходзілі даўно заму*(ж/ш)* сусе*(дс/ц)*кія дзяўчаты, няхай ты сюды не наве*(д/т)*ваўся «тысячу гадоў» па сваёй волі, пра ўсё гэта не хочацца думаць, бо шчымліва ные радасцю сэрца *(з/с)* кожным новым кіламетрам. Адно просіцца: «Ху*(д/т)*чэй, ху*(д/т)*чэй!»

За Столінам, прая*(з/ж)*джаючы самую доўгую вуліцу вёскі Белавуша, ненадоўга супакойвае*(ш/с)*ся: «Здаецца, даехаў». Малюсенькую вёсачку Угалец не паспяваеш і ра*(з/с)*гледзець — куляй, здаецца, нясе цябе аўтобус па брукаванцы *(Паводле Г. Марчука)*.

140. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары, параўнайце іх вымаўленне і напісанне.

1. Два чалавекі ішлі паў.. рэчку і пра.. 60—70 крокаў спыняліся, адзін з іх хвілін на пяць сядаў на вядро ці кошык, а..пачываў, другі стаяў побач *(Ф. Янкоўскі)*. 2. Напярэдадні развітальнага вечара са школаю выпускнікі ўсім класам пісалі сваёй настаўніцы про..ьбу завітаць — хоць на хвілінку — на выпускны вечар *(Ф. Янкоўскі)*. 3. Цэлы гай старасвецкіх дубоў ра..кінуўся на беразе Нёмана. Іх не

чапала рука лю..кая, толькі доўгія часы палажылі свой сле.. *(Я. Колас)*. 4. На Навагру..чыне шмат мясцін, дзе быў паэт і якія вельмі любіў *(С. Александровіч)*. 5. Дарога туды вядзе ціхая — сельскі пя..чаны прасёлак... *(Л. Пракопчык)*. 6. Калісьці Нясві..скім замкам валодалі князі Радзівілы *(П. Раманчук)*.

Запомніце!

На марфалагічным прынцыпе напісання заснаваны таксама:

1. Правапіс прыназоўніка ***без*** і часціцы ***не***: ***без*** [б’эс] *канікулаў*, ***без*** [б’ас] *хлеба*, ***не*** [н’а] *думаў*.

2. Правапіс каранёвага ***я*** *(пояс, месяц, заяц)* і суфіксаў -***язь***, -***ядзь*** *(бо**язь**, дроб**язь**, роўн**ядзь**)*, а таксама ўсе выключэнні з правіл (*сезон, медаль, дэпутат* і інш.).

141. Прачытайце афарызмы, растлумачце іх сэнс. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі, растлумачце правапіс зычных.

1. Табе зрабіўся блі*(з/с)*кім цэлы свет! А ці бліжэйшым стаў табе сусе*(д/т)*? *(Н. Гілевіч)*. 2. Любоў і ла*(д/т)* узвышаюць, вядуць за далягля*(д/т)*. Варожасць і злосць прыніжаюць, а*(д/т)*кідваюць наза*(д/т)* *(А. Вярцінскі)*. 3. У нас добрая спа*(д/ч)*чына, паболей бы добрых спа*(д/ч)*чыннікаў *(М. Стральцоў)*. 4. Толькі блі*(з/с)*кіх *(з/с)*бліжае ро*(з/с)*тань. Толькі *(з/с)* блі*(з/с)*кімі час у *(з/с)*годзе *(Н. Мацяш)*. 5. А*(д/т)*легласць а*(д/т)* сяўбы да жніва даўжэйшая за век лю*(дс/ц)*кі бывае *(П. Макаль)*. 6. Беларусу і ў Парыжы сняцца б..лізна бяро*(з/с)* і сосен ме*(дз/ц)*ь *(П. Панчанка)*. 7. Я — сірата бе*(з/с)* маёй Беларусі. А*(д/т)* ро*(д/т)*най мовы, а*(д/т)* ро*(д/т)*най нацыі не а*(д/т)*цураюся, не а*(д/т)*ракуся *(П. Панчанка)*.

Падрыхтуйце сачыненне-мініяцюру на тэму аднаго з афарызмаў (тып маўлення — разважанне).

§ 17. Правапіс мяккага знака і апострафа

Змякчальны мяккі знак

1. Мяккі знак пішацца пасля літар ***з, л, н, с, ц*** (з мяккага [т]), ***дз*** (з мяккага [д]):

- для абазначэння на пісьме мяккасці зычнага на канцы слова: *мядзведзь, мазь, соль, рунь, вучань, гусь, вось, штось, памяць, думаць, дзевяць, вішань*;
- для абазначэння на пісьме мяккасці зычнага перад цвёрдым, а таксама перад мяккім зычным, які пры змене слова можа чаргавацца з цвёрдым: *рэдзька, барацьба, пісьменнік — пісьмо, на касьбе — касьба, дзьме — дзьмуць*;
- пасля [л'] перад цвёрдым або мяккім зычным, за выключэннем падоўжанага [л']: *бульба, вельмі, пальцы, больш* (а л е: *голле, вяселле*).

2. Мяккі знак пішацца ў некаторых граматычных формах:

- у дзеясловах загаднага ладу перад канчаткам 1-й асобы множнага ліку -***ма***, перад канчаткам 2-й асобы множнага ліку -***це***, перад постфіксам -***ся***: *кін**ь**ма, стан**ь**ма, глян**ь**ма; глян**ь**це, стан**ь**це; кін**ь**ся, агледз**ь**ся, застан**ь**ся*;
- у назоўніках перад канчаткам творнага склону множнага ліку -***мі***: *людз**ь**мі, слязь**ь**мі, кон**ь**мі*;
- перад суфіксам -***чык***, калі слова без гэтага суфікса заканчваецца на мяккі знак: *камень — камен**ь**чык, рэмень — рамен**ь**чык, агонь — аген**ь**чык*;
- перад суфіксам -***к***- пасля мяккага [н']: *вішан**ь**ка, бан**ь**ка, песен**ь**ка*;
- у складаных лічэбніках *пяц**ь**дзясят, шэсц**ь**дзясят, пяц**ь**сот, шэсц**ь**сот, дзевяц**ь**сот*;
- у прыслоўі *ледз**ь**ве* (як і ў слове *ледзь*);

● у постфіксе -***сьці***: *хтосьці, штосьці, камусьці, дзесьці, чамусьці*;

● перад суфіксам -***ск***- у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў на -***нь*** і ад слова *восень*: *жнівень — жнівеньскі, восень — восеньскі*;

● у суфіксах прыметнікаў -***аньк***-, -***еньк***-, -***эньк***-: *добранькі, прыгожанькі, малюсенькі, маленькі, старэнькі*.

3. Мяккі знак не пішацца:

● пасля зацвярдзелых зычных, а таксама пасля губных ***б, в, м, п, ф***: *нож, дождж, мыш, печ, купец, цар, голуб, верф, насып, сем, стэп*;

● пасля зычных [з'], [с'], [ц'], [дз'] перад мяккімі, калі пры змене слова абодва зычныя застаюцца мяккімі або становяцца цвёрдымі: *звер — звяры, песня — песню, дзве — два, збіраць — зборы, дзверы — дзвярэй*;

● паміж падоўжанымі зычнымі: *калоссе, стагоддзе, сумленне, голле*;

● перад суфіксам -***ск***- у прыметніках, утвораных ад назоўнікаў на -***нь***, калі гэтыя назоўнікі не з'яўляюцца назвамі месяцаў: *конь — конскі, Разань — разанскі, Любань — любанскі* (але: *Чэрвеньскі раён*), *Цянь-Шань — цянь-шанскі*.

142. Вызначце, як абазначана мяккасць зычных у прыведзеных словах. Запішыце словы, падкрэсліце зычныя, мяккасць якіх на пісьме не перадаецца.

Сувязь, пытанне, смех, толькі, старэнькі, бацькоўскі, гляньце, сцяблінкі, возьмеш, дзве, насцеж, восем, пакуль, пасля, забудзьце, смеласць, ледзь, літасць, вяселле, касьба, дзень, дзядзька, усмешка.

143. Утварыце ад прыведзеных дзеясловаў формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу, запішыце іх.

Кінуць, глянуць, звесіць, злазіць, сустрэць, стаяць, застацца, прыгледзецца, намыліцца.

144. Запішыце словы. Устаўце, дзе трэба, мяккі знак.

Дз..ве, дз..ме, шыр.., распус..ціцца, піс..мо, ус..мешлівы, смаргон..скі, ледз..ве, чамус..ці, любан..скі, Капыл..скі (раён), барац..біт, ліпен..скі (нумар), сляз..мі, дз..веры, карэн..не, карэн..чык, прыгожан..кі, свежас..ць, завез..ці, людз..мі, застан..ся, Чэрвен..скі (рынак), ц..віс..ці, мен..шы, сем.. .

Раздзяляльны мяккі знак і апостраф

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля зычных ***л, с, ц*** (з мяккага [т]), ***дз*** (з мяккага [д]) і непрыставачных ***н*** і ***з*** перад галоснымі ***е, ё, ю, я, і***:

- у словах іншамоўнага паходжання: *кальe, медальён, канферансье, каньён, мільярд, рэльеф, парцьера, мільён, Лавуазье*; але: *булён*;
- ва ўласных імёнах і назвах, утвораных ад імёнаў на ***-ій (-ый)***, перад суфіксальным ***-еў- (-ев-)***: *Савельеў, Савельевіч, Васільеў, Васільевіч, Арсеньеў, Арсеньевіч, Лаўрэнцьеў, Лаўрэнцьевіч, Анатольевіч, Васільеўскі востраў, Васільеўка*;
- у словах *Ілья, Ульяна, Касьян, Емяльян, Юльян, Юльяна* і вытворных ад іх: *Ільін, Ільіч, Ульянаў, Ульянаўск, ульянаўскі, Касьянавіч, Емяльянавіч* і інш.;
- у словах, утвораных ад дзеяслова *ліць: налью, разалью, лье, недалье*.

Заўвага. Пасля ***г, к, х*** і збегу зычных, акрамя ***нц***, перад суфіксальным ***-еў- (-ев-)*** пішацца ***і (ы)***: *Георгіеў, Іракліевіч, Ануфрыевіч, Дзмітрыеў* (але: *Вікенцьевіч, Лаўрэнцьеў, Лаўрэнцьевіч, Кліменцьевіч* і інш.).

145. Выпішыце спачатку словы, у якіх мяккі знак абазначае мяккасць зычных, а затым — словы з раздзяляльным мяккім знакам.

Медальён, малацьба, трыльён, шэсцьсот, льючы, Анатольеўна, Васільеў, каменьчык, хтосьці, цьмяны, пісьменнасць, канферансье, Ільіч, парцьера, касьба, Ульянаў, сеньёр, шампіньён, студзеньскі, больш, бульба.

Апостраф **пішацца** пры асобным вымаўленні зычных з наступным галосным:

- пасля прыставак, якія заканчваюцца на зычную, перад ***е, ё, ю, я*** і націскным ***і***: *аб'езд, пад'ехаць, аб'ём, аб'яднанне, раз'юшаны, аб'ява, аб'інець, з'едлівы, між'ярусны*;
- у сярэдзіне слова пасля губных ***б, в, м, п, ф*** і іншых зычных, акрамя ***з, л, н, с, ц*** (з мяккага [т]), ***дз*** (з мяккага [д]): *аб'ём, вераб'і, куп'істы, інтэрв'ю, п'еса, надвор'е, п'е, сям'я, бар'ер, Дзям'ян, Лук'янаў, Грыгор'еў, Пракоф'еў, В'етнам, Мар'іна Горка*;
- у складаных словах пасля частак ***двух-, трох-, чатырох-, шмат-***: *двух'ярусны, трох'ярусны, чатырох'ярусны, шмат'ёмісты.*

Запомніце!

Апостраф **не пішацца**:

- пасля ***ў*** (у нескладовага) перад літарамі ***е, ё, ю, я, і***: *здароўе, салаўі, разнатраўе, праваслаўе, прыслоўе, любоўю*;
- у складаных і складанаскарочаных словах на мяжы састаўных частак, у тым ліку калі іх часткі пішуцца праз злучок: *цэхячэйка, дзяржюрвыдавецтва, трэд-юніёны.*

146. Спішыце, устаўляючы апостраф або мяккі знак.

Ад..ютант, інтэрв..ю, з..езд, разал..ю, аб..езд, раз..юшаны, аб..ява, аб..ём, мадз..яр, брыл..янты, п..едэстал, трох..ярусны, хадз..ба, прэм..ер, бракан..ер, італ..янец, аб..ездзіць, кар..ера, Ігнац..еў, куп..істы, пер..е, міл..ён.

147. Спішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, мяккі знак ці апостраф.

1. Аднак я тол..кі слізгануў па ім абыякавым позіркам і не з..вярнуў ніякай увагі — гэта ж бур..ян, пустазел..ле, был..нёг *(Я. Сіпакоў)*. 2. Тая с..цежка — малюсен..кі, танюсен..кі с..цяжок, нітка адной з сус..ветнай без..лічы дарог, якія апавуцін..ваюць нашу планету *(Я. Брыль)*. 3. Хо-

раша людзі сказалі: л..е як з вядра *(Я. Сіпакоў)*. 4. Адляцелі з Жэлані салаў..і, з..ніклі крыніцы, упалі пад бул..дозерам вербы, а разам з усім пазбавіліся людзі прывабнага куточка зямлі *(В. Хліманаў)*. 5. На куп..і — журавіны, што тол..кі пачалі ружавец.. *(І. Пташнікаў)*. 6. Раз..вітанне з Піліпам Андрэевічам я знарок адклаў на апошнія дні, калі ў мяне ўжо не заставалася ніякіх тэрміновых спраў, звязаных з ад..ездам. У нас з ім была даўняя дружба, і я хацеў пад..ехаць да яго, пагаварыц.. каля вечаровага аган..ку *(У. Краўчанка)*.

148. Запішыце да слоў беларускія адпаведнікі, растлумачце правапіс.

Нарочь, надпись, объект, полынь, серьёзный, семья, пятьюдесятью семью, июньский, Григорьева, Арсеньев, Кардильеры, Мольер, соловьи, сидишь, пьеса, восемьсот, объезд, барьер, почтальон, рельеф, сольфеджио, Сибирью, созвездие, Двина, Загорье, миллиард, Вьетнам, бильярд.

149. Прачытайце тэкст. Вызначце тып маўлення, абгрунтуйце свой адказ. Растлумачце напісанне (або адсутнасць) мяккага знака або апострафа.

ПЕРШЫ ЛЕТНІ ЛІВЕНЬ

Увес.. дзен.. парыла. На тым беразе Дз..віны імчаліся грузавыя машыны па размяклым ад с..пякоты асфал..це, і тол..кі рэха даносіла запозненыя гукі, нібыта шыны адрываліся ад густа намазанай клеем шашы. Вецер зусім с..ціх, а з-за лесу пачала выпаўзац.. шэра-сіняя хмара, акайм аваная залатым абадком чэрвен..скага сонца.

Разамлелыя куры купаліся ў сыпкім пяску, а як тол..кі дзес..ці далёка завуркатаў глухі гром, пачалі збірац.. жоўцен..кіх куранят пад сваё густое пер..е.

Па шырокай Дз..віне заскакалі спорныя дажджынкі. Здавалася, хтос..ці нябачнаю рукою забівае міл..ёны шкляных ц..вікоў у шэрую роўнядз.. вады. Пачаўся першы летні лівен.. *(Паводле С. Грахоўскага)*.

150. Запішыце прыказкі, устаўляючы, дзе трэба, мяккі знак або апостраф. Растлумачце сэнс прыказак.

1. У вераб..я багатая сям..я: у кожнага верабейкі па тры капейкі. 2. Пан з панам б..ецца, а ў мужыка чуб трашчыц.. . 3. І печанае рэдз..кі з..ясі, калі выгаладаешся. 4. Свае б..юцца, а чужы не ўмешвайся. 5. Пяц.. пал..цаў на руцэ — і ўсіх шкода. 6. Розум не кулеш, у галаву не ўвал..еш. 7. Бачылі вочы, што бралі, а цяпер плач..це, хоць павылаз..це. 8. Мёд на стале — здароў..е ў доме. 9. На малацэ апарыўся, то і на халодную ваду дз..мухае. 10. У роднай староначцы птушкі пяюц.., а ў чужой староначцы часта слёзы л..юць.

§ 18. Правапіс вялікай і малой літар

З вялікай літары пішуцца:

- прозвішчы, імёны, імёны па бацьку, псеўданімы, мянушкі, клічкі жывёл, птушак і інш.: *Іван Дамінікавіч Луцэвіч (Янка Купала), Дунін-Марцінкевіч, Кірыла Тураўскі, сабака Тузік*, а таксама прозвішчы, імёны ў множным ліку, калі яны выступаюць як назвы роду, групы асоб ці ўжываюцца ў значэнні агульнай назвы: *Міцкевічы, браты Гарэцкія, род Радзівілаў, бязродныя Іваны; Заслонавы* (але: *гарлахвацкія, кручковы,* калі перадаюць пагардлівыя, зневажальныя адносіны);

Заўвага. Назвы нацыянальнасцей, плямён, а таксама словы, якія паказваюць на месца пражывання, пішуцца з малой літары: *грузіны, дрыгавічы, беларус, мінчанін*.

- геаграфічныя, дзяржаўныя, адміністрацыйна-тэрытарыяльныя і астранамічныя назвы (акрамя слоў з родавым значэннем *рака, горад, востраў, вуліца, плошча, вобласць, раён, зорка, мыс* і г. д.): *Гомель, Нёман, Новае Сяло, Аўстралія, Рэспубліка Беларусь, Венера, Гомельская вобласць, Кастрычніцкая плошча, мыс Добрай Надзеі, Сібір*;

● назвы дзяржаўных органаў і іншых арганізацый:

а) усе словы ў найменнях вышэйшых органаў заканадаўчай, выканаўчай і судовай улады: *Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўная Дума Федэральнага Сходу Расійскай Федэрацыі, Нацыянальны Кангрэс* (у ЗША);

б) першае слова ў найменнях рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання і іншых арганізацый: *Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы, Беларускі рэспубліканскі саюз моладзі*;

в) простыя і састаўныя ўласныя назвы ў складзе ўласных найменняў дзяржаўных органаў і іншых арганізацый: *Адміністрацыя Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, Парламенцкая асамблея Савета Еўропы*;

г) слова *Савет* у значэнні органа ўлады: *Мінскі абласны Савет дэпутатаў, сельскі Савет дэпутатаў* (**а л е:** *сельсавет*);

д) словы *Дом, Палац* у пачатку наймення ўстановы: *Дом культуры, Дом народнай творчасці, Палац спорту* (**а л е:** *Лядовы палац, дом адпачынку*);

● аднаслоўныя ўласныя назвы і першае слова ў састаўных назвах кніг, газет, часопісаў, устаноў, арганізацый, заводаў, караблёў, марак машын пішуцца з вялікай літары і бяруцца ў двукоссе: *часопіс «Бярозка», аўтамабіль «Масквіч», верш М. Багдановіча «Слуцкія ткачыхі», хлеб «Водар»*;

З а ў в а г а. Назвы саміх вырабаў, акрамя назваў, што супадаюць з асабовымі і геаграфічнымі назвамі, пішуцца ў двукоссі з малой літары: *«масквіч», «вольва», «боінг», «гарызонт»* (тэлевізар); а л е: *«Мінск»* (халадзільнік), *«Волга»* (аўтамабіль).

● аднаслоўныя ўласныя назвы і першае слова ў састаўных назвах знамянальных падзей і дат, перыядаў і эпох, свят: *Адраджэнне, Варфаламееўская ноч, Лядовае пабоішча, Першая (Другая) сусветная вайна; Каляды, Новы год, Таццянін дзень, Дзень ведаў, Вялікая субота* (**а л е:** *імперыялістычная вайна, лютаўская рэвалюцыя,*

кайназойская эра, эпоха феадалізму, неаліт, залаты век, санітарны дзень);

- словы або спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца афіцыйнымі назвамі асобы на вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадах: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь; Старшыня Савета Міністраў, Мітрапаліт Мінскі і Заслаўскі, Патрыяршы Экзарх усяе Беларусі; Папа Рымскі*;

З а ў в а г а. У неафіцыйным ужыванні словы *прэзідэнт*, *кароль*, *імператар* пішуцца з малой літары*: візіт прэзідэнта, прыём у каралевы.*

- найменні найвышэйшых божастваў (бостваў) у рэлігійных культах, асабовыя імёны заснавальнікаў рэлігійных вучэнняў, біблейскіх асоб, імёны легендарных і міфічных асоб, уласныя назвы казачных істот і герояў літаратурных твораў, назвы культавых кніг: *Бог, Алах, Уладыка Нябесны, Святая Троіца; Ісус Хрыстос, Буда, Святы Павел; Геркулес, Зеўс; Чырвоная Шапачка, Калабок, Каза-дзераза; Біблія, Каран*;

З а ў в а г а. З малой літары пішуцца словы *бог (гасподзь)* ва ўстойлівых выразах тыпу *бог (алах) яго ведае, дай божа, дзякаваць богу, алах з ім,* а таксама агульныя назвы ўяўных істот: *анёл, херувім, муза, лясун, гном, троль* і інш.

- усе словы ў назвах дзяржаўных і нацыянальных, ваенных і культурных рэліквій: *Крыж Ефрасінні Полацкай, Помнік Перамогі, Курган Славы*;
- усе словы ў поўных назвах ордэнаў, медалёў (акрамя слоў *ордэн, медаль, ступень*): *ордэн Францыска Скарыны, ордэн Славы І ступені, ордэн Пашаны, Георгіеўскі Крыж* (а л е: *ордэн Дружбы народаў*);
- першае слова ў назвах дзяржаўных сімвалаў, прэмій, грамат, прызоў і інш.: *Дзяржаўны сцяг Рэспублікі Беларусь, Нобелеўская прэмія, Кубак свету*;
- прыметнікі ва ўласных назвах, калі яны паказваюць прыналежнасць (утвораны пры дапамозе суфіксаў ***-ев- (-ёв-, -ёў-), -ов- (-ав-, -оў-), -ін- (-ын-)*** ад уласных

імён, мянушак, клічак жывёл) або ўваходзяць у склад сінанімічных назваў са словамі *імя, памяці*: *Танін сшытак, Купалава паэма, Барсікава міска; Коласаўская прэмія (прэмія імя Я. Коласа), Танкаўскія чытанні (чытанні, прысвечаныя памяці М. Танка)* (а л е: *коласаўскія мясціны, нёманскія краявіды, сочынскія курорты*, а таксама прыметнікі, утвораныя ад асабовых назваў, якія ўжываюцца ў складзе ўстойлівых спалучэнняў або ў складзе састаўных агульных назваў: *гордзіеў вузел, ахілесава пята, дамоклаў меч, рэнтгенаўскі здымак*).

151. Прачытайце выразы. Растлумачце правапіс вялікай або малой літары.

Марыя Складоўская-Кюры, маёнтак Тышкевічаў, Міхасёвы прыгоды, Гарэцкія чытанні, пісулькіны і сёння жывуць сярод нас, бальзакаўскі ўзрост, Іаан Хрысціцель, Жыжаль, Пярун, Налібоцкая пушча, народы Поўначы, Давыд-Гарадок, Берынгаў праліў, Мінска-Маладзечанскае ўзвышша, Аб'яднаныя Арабскія Эміраты, туманнасць Конская Галава, зорка Венера, заліў Святога Лаўрэнція, Кароль Іарданіі, ордэн Маці, Крыж Ефрасінні Полацкай, медаль «Залатая Зорка» Героя Савецкага Саюза, Курган Бессмяротнасці, Супрацiўленне, Рэфармацыя, месячнік дарожнай бяспекі, камедыя Янкі Купалы «Паўлінка», Ганаровая грамата Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь.

152. Запішыце па пяць прыкладаў, якія абазначаюць:
1) геаграфічныя назвы;
2) назвы беларускіх газет і часопісаў;
3) назвы гістарычных эпох і падзей;
4) назвы ордэнаў, медалёў, нагрудных знакаў.

153. Складзіце сказы з прапанаванымі словамі. Абгрунтуйце іх напісанне.

Беларускі і беларускі, Дзень і дзень, Зорка і зорка, Мележаўскія і мележаўскія, Усход і ўсход, Савет і савет, Палац і палац.

154. Спішыце сказы, выбіраючы з дужак патрэбную літару.

1. Упершыню *(К/к)*упалаўскае і *(К/к)*оласаўскае слова пачуў я ў салдацкай чытальні *(С. Шушкевіч)*. 2. У час *(Д/д)*ругой *(С/с)*усветнай *(В/в)*айны *(К/к)*рыж *(Е/е)*фрасінні *(П/п)*олацкай кудысьці знік. Але абавязкова наступіць дзень, калі крыж вернецца на *(Б/б)*еларусь... *(У. Ягоўдзік)*. 3. На вуліцы, што збягае ад цэнтра *(К/к)*рошына да *(Ш/ш)*чары, месціцца каля дзесяці хат. Вось тут, на высокім беразе, стаяла калісьці хата *(П/п)*аўлюка *(Б/б)*агрыма. Шмат паданняў хадзіла і зараз ходзіць пра *(Б/б)*агрымава ўмельства *(Я. Пархута)*. 4. І тут на дапамогу *(П/п)*ольскаму каралю прыйшло нечаканае падмацаванне: гэта князь *(В/в)*ітаўт, сабраўшы свае *(Х/х)*аругвы, зноў павёў іх у бой. Не вытрымалі *(К/к)*рыжакі, пачалі адыходзіць *(А. Вольскі)*. 5. Штогод 9 *(М/м)*ая гімнасцёрка дзеда з пашанай дастаецца з шафы і вешаецца на крэсла, у якім ён сядзеў і расказваў пра вогненныя гады *(В/в)*ялікай *(А/а)*йчыннай *(В/в)*айны *(В. Вітка)*. 6. Паведамлялі, што сыну прысвоена званне *(Г/г)*ероя *(С/с)*авецкага *(С/с)*аюза *(М. Шыманскі)*.

155. Прачытайце, растлумачце выбар вялікай ці малой літары.

Шлях нашага народа пазначаны не толькі славутымі падзеямі, але і славутымі асобамі. Адной з такіх асоб з'яўляецца *(У/у)*сяслаў *(Ч/ч)*арадзей.

*(У/у)*сяслаў быў адным з першых князёў, пры якім *(П/п)*олацкае *(К/к)*нягства заявіла пра сябе як самастойная дзяржава. Ён быў першым ва ўсёй *(У/у)*сходняй *(Е/е)*ўропе, хто адчуў перспектыўнасць і гістарычную неабходнасць развіцця адносна малых незалежных дзяржаў. *(У/у)*сяслаў умацоўваў межы свайго княства-дзяржавы, але не забываўся пра надзённыя патрэбы розных народаў, насельнікаў гэтай дзяржавы, — *(К/к)*рывічоў, *(Д/д)*рыгавічоў, *(Б/б)*алтаў. Пра *(П/п)*олацкага князя хадзілі легенды, паданні, быліны, пісаў аб ім і аўтар «*(С/с)*лова пра паход *(І/і)*гараў».

Зразумела, не ўсё жыццё *(У/у)*сяслава *(П/п)*олацкага было бездакорным, бо жыў ён у супярэчлівы і гераічны час.

Але ніколі *(У/у)*сяслаў не здраджваў сваёй *(Р/р)*адзіме — *(П/п)*олацкаму *(К/к)*нястству, да яе вяртаўся з самых далёкіх вандровак і паходаў *(Паводле К. Тарасава)*.

Дайце тэксту загаловак, які перадаваў бы яго тэму. Перакажыце тэкст.

156. Устанавіце адпаведнасць паміж датамі і дзяржаўнымі святамі, святочнымі і памятнымі днямі. Запішыце, раскрываючы дужкі.

а) 15 сакавіка
б) 9 мая
в) 3 ліпеня
г) 23 лютага
д) 1 мая
е) 9-ы дзень пасля праваслаўнага *(В/в)*ялікадня
ж) 15 лютага
з) 25 студзеня

1) *(Д/д)*зень *(П/п)*ерамогі
2) *(Д/д)*зень *(К/к)*анстытуцыі *(Р/р)*эспублікі *(Б/б)*еларусь
3) *(Р/р)*адаўніца
4) Таццянін *(Д/д)*зень
5) *(Д/д)*зень *(А/а)*баронцаў *(А/а)*йчыны і *(У/ў)*зброеных *(С/с)*іл *(Р/р)*эспублікі *(Б/б)*еларусь
6) *(С/с)*вята *(П/п)*рацы
7) *(Д/д)*зень *(Н/н)*езалежнасці *(Р/р)*эспублікі *(Б/б)*еларусь
8) *(Д/д)*зень памяці воінаў-інтэрнацыяналістаў

§ 19. Агульныя правілы напісання слоў разам, праз злучок і асобна

Пішуцца разам:

- складаныя назоўнікі, утвораныя пры дапамозе злучальных галосных або без іх: *льн**о**завод, дал**я**гляд, земл**е**трасенне, хлеб**а**пякарня, філфак, медсястра* і інш.;
- складаныя словы з першай іншамоўнай часткай ***аэра-, аўта-, авія-, фота-, мота-, вела-, агра-, метэа-, гідра-, сацыя-, спарт-, стэрэа-, неа-*** і інш.: *аэраклуб, аўтасалон, авіябілет, велагонка, метэаслужба, гідрастанцыя*; а таксама з прыстаўкамі і падобнымі да іх пачатковымі часткамі: ***а-, анты-, архі-, гіпер-, дэз-, дыс-, інфра-, звыш-, інтэр-, контр-, супер-, між-, паст-,***

псеўда-, ультра- і інш.: *алагізм, антыгуманны, супермаркет, архіважны, дэзактывацыя, контрагент* (а л е: *контр-адмірал*), *ультрагук, пастфактум, супервокладка, псеўданавуковы, інфрачырвоны*;

- назоўнікі з дзеяслоўнай часткай на ***-і (-ы)****: сарвігалава, вярнідуб, пакацігарошак* і інш. (а л е: *перакаціполе, узвей-вецер*);
- словы са скарочанай пачатковай часткай ***поў- (паў-)***: *паўгоддзе, паўчвэрці, паўсвету* (а л е з уласнымі назвамі: *паў-Мінска, паў-Камароўкі*);
- складаныя прыметнікі, якія суадносяцца:

а) са складанымі назоўнікамі, што пішуцца разам: *водаправодны (водаправод), іншаземны (іншаземец)*;

б) са словазлучэннямі, у якіх адно слова падпарадкавана другому: *агульнаадукацыйны (агульная адукацыя), дрэваапрацоўчы (апрацоўваць дрэва), шматразовы (шмат разоў), трохрадковы (тры радкі), усеагульны (агульны для ўсіх)*;

в) са спалучэннямі прыслоўя і прыметніка, прыслоўя і дзеепрыметніка, калі яны абазначаюць адно паняцце: *вечназялёны, густанаселены* і г. д.;

З а ў в а г а. Захоўваюць сваю лексічную самастойнасць перад прыметнікамі і дзеепрыметнікамі прыслоўі, якія ўтварыліся ад адносных прыметнікаў: *асабліва адказны, усенародна абраны, своечасова прыняты, адносна спакойны, матэрыяльна зацікаўлены* і інш.

- складаныя лічэбнікі з літарным напісаннем кожнай часткі: *шэсцьдзясят, дзвесце*; *пяцідзясяты, трохсоты, двухсотпяцідзесяцімільённы* і г. д.; а л е састаўныя лічэбнікі, у тым ліку абазначэнні цэлых і дробавых лікаў, пішуцца асобна: *сто трыццаць сем, дваццаць пяты; тры шостыя* і г. д.;
- прыслоўі, утвораныя шляхам спалучэння прыназоўнікаў з іншымі часцінамі мовы: *удвая, дабяла, здалёку, надоўга, урассыпную, бесперастанку, наўздагон, паблізу, дадому, уверсе, спачатку, таксама, штогод* і інш.;

З а ў в а г а. Асобна пішуцца спалучэнні назоўніка з прыназоўнікамі ***без, з, да, на, па, у***, калі пры назоўніку ёсць паясняльнае слова: *з самага ранку, на мой век, з верху дрэва, на векі вечныя,* а таксама спалучэнні *без канца, без аглядкі, на памяць, па памяці, на вока, на хаду, пад паху, да душы, у абрэз, у адкрытую* і інш.

- прыназоўнікі, якія паходзяць ад прыслоўяў: *насустрач, уперадзе, зверху, унізе, услед (услед за бацькам)*;
- злучнікі, якія з'яўляюцца вынікам зліцця прыназоўніка з займеннікам ці словамі *колькі, столькі: затое, прычым, прытым, паколькі, пастолькі*, а л е словазлучэнні прыназоўнікаў з адпаведнымі займеннікамі ці неазначальна-колькаснымі словамі пішуцца асобна: *паволі рабій,* ***затое*** *грунтоўна —* ***за што*** *ўзяў,* ***за тое*** *і аддаў*;
- займеннікі і прыслоўі з постфіксамі ***-сь, -сьці, -ся***: *дзесь, хтось, дзесьці, хтосьці, кудысьці.*

157. Запішыце, раскрываючы дужкі, тыя словы, якія пішуцца разам.

*(Філ)*фак, *(лёгка)*лёгка, *(тады)*сяды, *(з)*нізу хаты, час *(ад)*часу, *(што)*сьці, *(насцен)*газета, *(праф)*саюз, *(100)*кілаграмовы, *(высока)*адукаваны, *(чатырох)*соты, *(у)*дзень свята, *(шэсць)*сотых, *(анты)*гуманны, *(без)*канца, *(інша)*моўны, *(сямі)*бальны, *(звыш)*магутны, *(контр)*адмірал, *(народна)*гаспадарчы, *(пасля)*ваенны, *(перакаці)*поле, *(паў)*Слуцка, падрыхтавацца *(з)*вечара; *(па)*колькі купіў, *(па)*столькі і прадаў.

Пішуцца п р а з з л у ч о к:

- словы, утвораныя спалучэннем двух аднолькавых, блізкіх або супрацьлеглых па значэнні слоў: *сіні-сіні, ледзь-ледзь, мама-мамуся, як-ніяк, раз-пораз; шум-гам, хлеб-соль, шыта-крыта, больш-менш, жыў-быў* (а л е: *з вока на вока, дзень у дзень, праца працай, раз за разам* і інш.);
- складаныя словы, першай або апошняй часткай якіх з'яўляюцца лічбы любога злічэння, літары ці літарныя

абрэвіятуры любога алфавіта: *80-годдзе, XX-вяковы, α-часцінка* (альфа-часцінка), *П-падобны, МАЗ-60*;

● складаныя назоўнікі:

а) утвораныя з дзвюх і больш асноў, якія спалучаюцца без злучальных галосных, а таксама назоўнікі з прыдаткам: *лён-даўгунец, жар-птушка, сон-трава, генерал-маёр, прэм'ер-міністр, норд-ост*;

б) са значэннем цэласнай адзінкі вымярэння: *кілават-гадзіна, самалёта-вылет, чалавека-дзень* (а л е: *працадзень*);

в) з пачатковай часткай ***віцэ-, лейб-, максі-, міні-, обер-, унтэр-, штаб- (штабс-), экс-***: *віцэ-прэм'ер, міні-матч, обер-майстар, унтэр-афіцэр, экс-чэмпіён*;

г) якія абазначаюць састаўныя імёны, прозвішчы, уласныя геаграфічныя назвы: *Дунін-Марцінкевіч, Давыд-Гарадок; Растоў-на-Доне, Асман-пашá; Камянец-Падольскі*;

● складаныя прыметнікі:

а) утвораныя ад складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок: *генерал-губернатарскі (генерал-губернатар), санкт-пецярбургскі* і інш.;

б) з дзвюх і больш асноў, якія абазначаюць раўнапраўныя паняцці: *электронна-вылічальны, мяса-малочны; беларуска-ўкраінска-рускі*;

в) якія абазначаюць асаблівасці ці адценні разнароднай якасці: *кісла-салодкі, жоўта-зялёны*;

г) з першай часткай ***усходне-, заходне-, паўднёва-, паўночна-, цэнтральна-***, якая абазначае напрамкі свету ў іх спалучэнні: *паўночна-заходні, паўднёва-ўсходні*;

● лічэбнікі, якія абазначаюць прыблізны лік, або ў якіх першая частка напісана лічбамі, а другая — літарамі: *гадоў восем-дзесяць, 2-3 гады; 25-ы, на 10-м кіламетры, 30-га верасня, 10-мільённы, 18-мільярдны*;

● прыслоўі, якія складаюцца з пачатковай часткі ***па-*** і наступнай часткі на канцавое ***-ку, -і (-ы), -аму (-яму), -ому (-ему), -йму***: *па-беларуску, па-латыні, па-чалавечы, па-мойму*, а таксама прыслоўі, утвораныя ад парадкавых лічэбнікаў: *па-першае, па-другое* і г. д.;

- складаныя прыназоўнікі ***з-за, з-пад, з-над, з-паміж, па-за, па-над***;
- складаныя выклічнікі і гукапераймальныя словы: ***о-го-го, вой-вой-вой, о-ё-ёй, а-я-яй, ха-ха-ха, дзын-дзын-дзын, ку-ку, уга-уга*** і г. д.;
- словы з прыстаўкай ***абы-*** і постфіксамі ***-небудзь, -колечы (-кольвечы, -кольвек), -то***: *абы-хто, як-небудзь, як-колечы, сказаць-то сказаў*;
- часціца ***-такі*** пішацца праз злучок, калі яна стаіць пасля дзеяслова: *прыйшоў-такі*, а таксама ў словах *усё-такі, так-такі, зноў-такі, даволі-такі.*

Запомніце!

Займеннікі ***абы-хто, абы-што, абы-які*** пры спалучэнні з прыназоўнікамі пішуцца ў тры асобныя словы: *абы ў каго, абы да каго, абы з чым* (**або:** *у абы-каго, з абы-якім*).

Словы, вытворныя ад прыслоўя ***абы-як***, з прэфіксам ***абы-*** пішуцца разам: *абыякавы, абыякавасць* і пад.

Пішуцца а с о б н а:
- словы ў састаўных злучніках ***таму што, так што, хіба што, як толькі, як быццам, перш чым, гэта значыць***, а таксама ў словазлучэннях, якія ўжываюцца ў ролі пабочных слоў: ***можа быць, такім чынам*** і пад.;
- часціцы, у тым ліку ***бы (б), жа (ж)***: *як грымнуў, амаль кожны, прыйшоў бы, казаў жа, чаму ж*, а таксама ***што*** у такіх спалучэннях, як *пакуль што, амаль што, толькі што, сама што, хіба што* і пад.;
- спалучэнні ***без дай прычыны, усё адно, усё роўна, як след*** (а л е: *якраз*);
- спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі ***з, без, на, да***: *з размаху, без памяці, да адвалу, на хаду, на ляту*;
- спалучэнні адмоўя ***не, ні*** з прыназоўнікамі і назоўнікамі: *не ў пару, не ў час, не для смеху*;
- спалучэнні прыназоўніка ***у*** з назоўнікам, які пачынаецца з галоснага: *у абрэз, у адзіночку, у абдымку, у абхват.*

158. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Растлумачце напісанне слоў разам, праз злучок ці асобна.

1. *(Дзе)*нідзе тол..кі віднеліся на гэтай н..абсяжнай зялёнай роўнядзі асобныя купкі *(бела)*ногіх б..розак, якія стаялі мясцінамі, як тыя дз..ўчаты ў карагодзе *(П. Броўка)*. 2. Настаў снежань. У садзе стала *(бела)*бела. Тол..кі *(сяды)*тады наведваліся сойкі, ды і тыя до..га не трымаліся *(З. Бяспалы)*. 3. Напалеон Орда стаў *(мастаком)*вандроўнікам, аб..ездзіў амаль *(паў)*Еўропы, кожны раз прывозячы з падаро..аў сотні малюнкаў, аквар..ляў... *(Л. Пракопчык)*. 4. Дзень стаяў ціхі, *(па)*асенняму цёплы і *(па)*летняму празрысты — такія дні ў верасні бываюць даволі часта *(В. Хомчанка)*. 5. Але *(ўсё)*роўна сонца *(з)*за лесу ў..ыходзіла і *(за)*лес заходзіла *(І. Навуменка)*. 6. Неба др..гацела час*(ад)*часу, асвятляючыся бл..скавіцамі ад далёкага магутнага грому *(Я. Колас)*. 7. Больш за *(паў)*века хвалюе людзей гэта зага..ка *(К. Тарасаў)*. 8. Дзік то ў адным, то ў другім месцы выбіраў *(як)*раз тыя куточкі, дзе лепей за ўсё раслі баравікі і падасінавікі *(З. Бяспалы)*. 9. Прыходзілі рыфмы і тут*(ж/жа)* б..сследна знікалі *(А. Асіпенка)*.

159. Утварыце ад прыведзеных колькасна-іменных словазлучэнняў складаныя прыметнікі.

У з о р: *5 кіламетраў — 5-кіламетровы, пяцікіламетровы.*

3 гады, 5 тон, 35 кілаграмаў, 82 гады, 37 працэнтаў, 150 гадоў, 2 бакі, 92 дні, 4 тыдні, 5 месяцаў, 76 гадоў, 300 вякоў.

160. Спішыце афарызмы, раскрываючы дужкі. Растлумачце іх сэнс.

1. Ды калі ты не бязродны сын — гавары са мной *(па)*беларуску *(Я. Янішчыц)*. 2. Жыві, шукай, усё рабі *(як)*след, каб на Радзіме твой свяціўся след *(С. Грахоўскі)*. 3. Усе шляхі вядуць *(да)*хаты, выток шануючы *(с)*прад*(?)*век

(У. Мазго). 4. Жыццё *(за)*ўжды — іспыт на мужнасць. Яе*(ж)* не возьмеш *(на)*пракат *(Н. Мацяш)*. 5. Быць беларусам — гэта значыць за родны край згараць *(на)*дым, *(па)*беларуску чуць і бачыць *(на)*гэтым свеце і *(на)*тым *(Р. Барадулін)*.

161. Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

Вскоре долгожданная Масленица подкатила, настоящая, сибирская: с блинами, пельменями, жаренной в сметане рыбой, вся в бубенцах, в гривастых тройках, с кострами, песнями.

Дня за три-четыре целая орава ребятишек на широкой площади ладила «город» — очень высокий вал из снега, по гребню там-сям ёлочки утыканы. В «прощёное» воскресенье удальцы на конях «город» будут брать.

«Прощёное» воскресенье началось честь честью: православные к обедне повалили. Даже трезвон колоколов точно весёлый пляс. «Четверть блина, четверть блина!» — задорно подбоченивались, выплясывали маленькие колокола. «Полблина, полблина!» — приставали медногорлые середняки. И основательно, не торопясь, бухал трёхсотпудовый дядя: «Блин!» *(По В. Шишкову)*.

Слоўнік

Бубенец — ***бразготка***;
орава ребятишек — ***чарада дзяцей***;
«прощёное» воскресенье — ***«дараваная» нядзеля***;
честь честью — ***як мае быць***;
трезвон (колоколов) — ***перазвон***;
пляс — ***скокі***;
задорно — ***з запалам, заўзята***;
подбочениваться — ***брацца ў бокі***;
выплясывать — ***вытанцоўваць, скакаць***;
основательно — ***моцна***.

Растлумачце правапіс слоў разам і праз злучок.

● Чаму перазвон параўноўваецца ў тэксце з гучаннем слова *блін*?

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Якія напісанні заснаваны на фанетычным прынцыпе? Прывядзіце прыклады.

2. Якія напісанні заснаваны на марфалагічным прынцыпе? Прывядзіце прыклады.

3. У чым заключаюцца законы акання, якання, дзекання, цекання ў беларускай мове? Прывядзіце прыклады.

4. Да якога прынцыпу напісання адносяцца выключэнні з правіл?

5. Раскажыце аб правілах напісання змякчальнага і раздзяляльнага мяккага знака.

6. Калі ў беларускай мове пішацца апостраф?

7. Раскажыце аб правілах ужывання і напісання малой і вялікай літар у словах. Прывядзіце прыклады.

8. Раскажыце пра агульныя правілы напісання слоў разам, праз злучок і асобна.

Заданні на padагульненне

Выпішыце:

а) словы, у якіх літара ***е*** *абазначае два гукі:*
дзеці, несці, заехаць, ельнік, калье;

б) спалучэнне слоў, у якім злучнік ***і*** *вымаўляецца як* [ы]:
1) настаўнік і вучні;
2) месяц і зоркі;
3) футра і боты;
4) раман і аповесць;
5) смех і слёзы;

в) словы, у якіх спалучэнне літар ***дж*** *абазначае два гукі:*
паджылкі, аджыць, агароджа, гараджанін, саджанец;

г) словы, у якіх колькасць гукаў і літар не супадае:
падземны, хтосьці, дзядзька, алея, чытаюць;

д) словы з фанетычным падаўжэннем зычных:
калоссе, падаконнік, пытанне, мышшу, ссохнуць;

е) словы, у якіх пры перакладзе на беларускую мову адбываецца дзеканне:
дедерон, индеец, две, бандероль, дивизия;

ж) словазлучэнні, у якіх пры ўтварэнні патрэбнай формы назоўніка адбываецца чаргаванне зычных гукаў [г]//[з’], [к]//[ц], [х]//[с’]:

1) дзякаваць (сяброўка);
2) на нашай (страха);
3) ад правага (бераг);
4) загадчык (бібліятэка);
5) зварыў на (малако);

з) словы з прыстаўным зычным гукам:
вобла, водсвет, войска, вобласць, вохра;

і) словы, у якіх замест пропуску пішацца літара ***ы****:*
інж..нер, ябл..кі, Ж..нева, др..жаць, вет..ран;

к) словы, у якіх пішацца літара ***ў*** *(у нескладовае):*
ша..капрад, а..дыторыя, кантрольна-..ліковы, да ..ладзіслава, рады..с;

л) словы, якія пішуцца разам:
*(бое)*галоўка, *(паў)*Масквы, *(дзе)*нідзе, думаў*(такі)*, *(шасці)*значны;

м) словы, у якіх пішацца апостраф:
аб..інелы, саф..ян, нал..е, салаў..іны, вел..вет;

н) слова з падваеннем зычных:
ураганны, снеданне, пустазелле, ладдзя, палоззе.

Выпішыце з тэксту:

а) словы, у якіх 4 літары, 5 гукаў;

б) слова, у якім пры вымаўленні адбываецца азванчэнне зычнага гука;

в) слова, у якім спалучэнне літар ***дз*** *абазначае два гукі.*

З нагоды нараджэння дзіцяці сям’я адзначала радзіны. Гэты абрад, які суправаджаўся рознымі песнямі, вядзе сваю гісторыю з глыбокай старажытнасці. Царква звязала з ім абрад хрышчэння дзіцяці, таму радзіны атрымалі яшчэ адну назву — хрэсьбіны *(Паводле А. Лакоткі, С. Барыса)*.

§ 20. Лексічнае і граматычнае значэнні слова. Адназначныя і мнагазначныя словы. Прамое і пераноснае значэнні слова

Слова — асноўная адзінка мовы. З дапамогай слоў называюцца ўсе шматлікія з'явы і прадметы навакольнага асяроддзя, іх прыметы, дзеянні, стан.

Слова як лексічная адзінка мае свае характэрныя прыметы: фанетычную і граматычную афармленасць, значэнне, узнаўляльнасць у маўленні. Гукавая абалонка — гэта знешняя форма слова, а лексічнае значэнне, сэнс — унутраная.

Лексічнае значэнне — гэта ўнутраны змест слова, суаднесенасць яго гукавой абалонкі з пэўным прадметам ці з'явай рэчаіснасці. Лексічнае значэнне маюць толькі самастойныя часціны мовы, якія называюць прадметы, прыметы, дзеянні і г. д. Лексічнае значэнне з'яўляецца індывідуальным для кожнага слова. Яно дапаўняецца, удакладняецца дадатковым значэннем — граматычным, якое ўласціва слову як часціне мовы і можа выражацца формамі склону, ліку, асобы і г. д.

162. Назавіце (запішыце) словы, якія адпавядаюць наступным лексічным значэнням.

1. Сшытак або запісная кніжка з адрыўнымі лістамі для нататак. 2. У мінулым годзе, год таму назад. 3. Шматгадовая травяністая расліна з прадаўгаватымі лістамі і дробнымі белымі пахучымі кветкамі ў форме званочкаў. 4. Утварэнне слоў у мове, а таксама спосаб такога ўтварэння. 5. Прыбор, які паказвае хуткасць руху транспартных сродкаў. 6. Натуральны выхад падземных вод на паверхню зямлі. 7. Жыць некаторы час дзе-небудзь у якасці госця.

163. Вызначце, якія словы не адпавядаюць указаным лексічным значэнням.

1. Трыбуна — узвышэнне для выступлення прамоўцы. 2. Крыжачок — беларускі народны танец. 3. Салярый — месца, дзе здабываюць соль. 4. Канфлікт — сутыкненне розных бакоў, поглядаў, сіл. 5. Спрынт — бег, плаванне і падобнае на кароткія дыстанцыі. 6. Трылогія — пяць літаратурных або музычных твораў аднаго аўтара, аб'яднаных агульнай ідэяй. 7. Тэлемост — тэлевізійная сувязь на далёкія адлегласці[с] пры дапамозе касмічных установак, прыбораў. 8. Кашалот — буйное млекакормячае атрада кітоў. 9. Кастрычнік — восьмы месяц каляндарнага года. 10. Мястэчка — вялікае сяло з некаторымі прыкметамі горада.

164. Устанавіце адпаведнасць паміж назвамі раслін, звязанымі з іх лекавымі ўласцівасцямі, і характарыстыкамі гэтых раслін, пададзенымі Э. Ажэшкай у нарысах «Людзі і кветкі над Нёманам»:

а) падгруднік
б) горлінец
в) паўночнік
г) чарнобуль
д) станоўнік

1) Пасля ўжывання хворага чалавека «ставіць на ногі»; ужываюць ад болю страўніка.
2) Ад такога вялікага болю, што «ажно чорна робіцца ў вачах».
3) Яго даюць піць дзецям, каб супакоіць іх плач. Вясковая лекарка на пытанне, адкуль[ф] можа паходзіць гэтая назва, без вагання растлумачыла, што найчасцей дзеці прачынаюцца і крычаць каля паўночы, калі іх і пояць гэтым зеллем.
4) Ад гарлавога болю.
5) Ужываецца ад болю пад грудзьмі.

● Прывядзіце ўласныя прыклады назваў раслін, у якіх выяўляецца назіральнасць беларусаў.

● Зрабіце словаўтваральны разбор слоў — назваў раслін.

165. Знайдзіце сказы, у якіх словы ўжыты з няправільным значэннем. Запішыце сказы правільна.

1. На высокім камяністым беразе раслі толькі адзінокія ды хілыя кусцікі. 2. Добра падумаўшы, Зося зрабіла правільны вынік: грошы трэба здаць у міліцыю. 3. Лабановіч радаваўся, што ў яго ўсё ладзілася[с] ў новай школе. 4. Адметнай рысай таленту пісьменніка з'яўляецца псіхалагізм у апісанні герояў, з'яў, падзей. 5. Высока ў небе гучала чароўная мелодыя, як быццам нехта гуляў на дудачцы. 6. Асобным настроем прасякнута адна з апошніх работ аўтара. 7. На сходзе былі падведзены вынікі працы ўсяго калектыву за год. 8. Беларуская рэчаіснасць харчавала навуку, фальклор, літаратуру.

166. Вызначце (пры неабходнасці звяртайцеся да тлумачальнага слоўніка), якія з прыведзеных слоў з'яўляюцца адназначнымі, а якія — мнагазначнымі. З адным мнагазначным словам складзіце сказы, у якіх гэта слова мела б розныя значэнні.

Месяц, весяліцца, прыметнік, рэзаць, сініца, вадарод, прамы, дыктант, пяць.

167. Запішыце мнагазначныя словы паводле прыведзеных значэнняў.

1. Падземная частка расліны, пры дапамозе якой яна замацоўваецца ў зямлі і атрымлівае пажыўныя рэчывы; частка воласа, зуба, пазногця, якая знаходзіцца ў целе; асноўная частка слова (без суфікса і прыстаўкі). 2. Зямля з усім, што на ёй існуе; усё жывое, усё навакольнае; сусвет; чалавечае грамадства, аб'яднанае пэўным грамадскім ладам, культурнымі і грамадска-гістарычнымі адзнакамі. 3. Упрыгожанне[сл] з кветак або галінак, сплеценых у кружок; нанізаныя на нітку грыбы, пацеркі і падобнае; рад бярвёнаў зруба. 4. Памяншальна-ласкальнае ад слова *конь*; любімая тэма размовы, любімы занятак каго-небудзь. 5. Частка нагі, дзе злучаюцца бядровая і галёначная косці; частка чаго-небудзь сагнутага, непрамога ад аднаго згібу або павароту

да другога; асобная частка, закончаны матыў у музычным творы; пакаленне ў радаслоўнай.

С л о в ы д л я д а в е д а к: *калена, корань, свет, вянок, канёк.*

У мнагазначных слоў выдзяляюцца прамое і пераноснае значэнні.

Прамое (асноўнае) **значэнне** непасрэдна суадносіцца з аб'ектыўнай рэальнасцю *(здзіўляць, вінаград, сумны)*.

Пераноснае значэнне — другаснае, якое ўзнікла на аснове прамога значэння слова пры яго пераносе на іншы прадмет, з'яву, дзеянне ці прымету. У залежнасці ад таго, на якой падставе адбываецца такі перанос, выдзяляюцца тры асноўныя тыпы ўзнікнення новых лексічных значэнняў: м е т а ф а р а, м е т а н і м і я, с і н е к д а х а.

Усе словы, якія ўжываюцца ў пераносным значэнні, з'яўляюцца мнагазначнымі.

168. Разгледзьце табліцу. Раскажыце пра ўзнікненне новых лексічных значэнняў на аснове пераносу.

Тыпы пераносу	Умовы для пераносу	Прыклады
Метафара	Перанос паводле падабенства: а) па форме; б) па колеры; в) па месцы знаходжання і інш.	 *Малы **носік** — **носік** чайніка;* ***залатая** манета — **залатая** пшаніца;* ***хвост** жывёлы — **хвост** калоны*
Метанімія	Перанос паводле сумежнасці: а) з матэрыялу на выраб з яго; б) з памяшкання на тых, хто ў ім знаходзіцца;	 *Здабыча **золата** — на руцэ дзяўчыны шмат **золата**;* *новая **школа** — уся **школа** выйшла на ўрачыстую лінейку;*

Тыпы пераносу	Умовы для пераносу	Прыклады
	в) з дзеяння на яго вынік; г) з імя аўтара на яго твор ці творы; д) з пэўнай уласцівасці на таго, хто ёю валодае	*рабіць* ***пераклад*** *—* *удалы* ***пераклад;*** *чытаць вершы* ***Янкі Купалы*** *— чытаць* ***Янку Купалу;*** *мець прыгожы* ***тэнар*** *— спявак* ***тэнар***
Сінекдаха	Паводле колькасных адносін: а) з назвы часткі на цэлае; б) з назвы цэлага на частку	*Закрыць* ***рот*** *— у сям'і пяць* ***ратоў;*** *пасадзіць* ***вішню*** *— з'есці* ***вішню***

169. Выпішыце словазлучэнні, у якіх выдзеленыя словы ўжыты ў пераносным значэнні.

Кучавыя *воблакі*, *воблака* пылу, *воблака* дыму; *цвёрдае* і вадкае паліва, *цвёрды* камяністы бераг, даць *цвёрды* адказ, мець *цвёрды* намер, *цвёрдая* воля; *гарачае* сэрца, *гарачае* прывітанне, *гарачае* лета, *гарачая* пліта, *гарачая* спрэчка; *шлях* у літаратуру, іх жыццёвыя *шляхі* разышліся, паветраныя *шляхі*.

● Запішыце ўжытыя ў словазлучэннях назоўнікі мужчынскага роду ў родным і месным склонах, растлумачце правапіс канчаткаў.

170. Складзіце словазлучэнні, у якіх прыведзеныя прыметнікі ўжываліся б у прамым і пераносным значэннях.

Свінцовы, залаты, бронзавы, воўчы, кіслы, зялёны, светлы, востры.

171. Вызначце, на аснове чаго ўзнік перанос назвы.

Серп месяца, крыло самалёта, атака праціўніка захлынулася, чытаць Мележа, спяваў барытон, падэшва гары, у статку 15 галоў, рэзаць алмазам, смачныя слівы.

§ 21. Амонімы. Сінонімы. Антонімы. Паронімы

Мнагазначныя словы патрэбна адрозніваць ад амонімаў.

Амонімы — гэта словы, якія маюць аднолькавае гучанне, але рознае значэнне. Такія словы не маюць паміж сабой сэнсавай сувязі (як мнагазначныя словы), таму і ў слоўніках падаюцца ў розных слоўнікавых артыкулах:

Бокс[1], -а, *м*. Від спорту, кулачны бой па асобых правілах. *Сцяпан у нас быў чэмпіёнам па боксе ў часці* (І. Мележ).

Бокс[2], -а, *м*. Мужчынская стрыжка, пры якой валасы на скронях і патыліцы коратка выстрыгаюцца або выгольваюцца. *Стрыгчыся пад бокс.*

Бокс[3], -а, *м*. Агароджаная частка памяшкання ў лячэбных установах для ізаляванага ўтрымання хворых. *Хворага памясцілі ў бокс.*

Кожнае са слоў-амонімаў пазначаецца зверху справа малой арабскай лічбай, а мнагазначныя словы падаюцца ў адным слоўнікавым артыкуле. Калі якое-небудзь са слоў-амонімаў з'яўляецца мнагазначным, то яго асобныя значэнні прыводзяцца ў радку пад вялікімі арабскімі лічбамі:

Борт[1], -а, *м*. 1. Верхні край бакавой сценкі, а таксама бок марскога або рачнога судна, самалёта. *Дзень, калі мы ступалі на борт самалёта, быў для нас сапраўдным святам* (М. Лынькоў). 2. Левы або правы край адзення (паліто, пінжака і пад.) з петлямі або гузікамі для зашпільвання.

Борт[2], -а, *м*. Адна з разнавіднасцей зярністых утварэнняў алмазу.

Словы **борт**[1] і **борт**[2] — амонімы, паміж значэннямі гэтых слоў няма ніякай сувязі. Аднак першае слова з'яўляецца мнагазначным, паміж значэннямі гэтага слова можна вызначыць сэнсавую сувязь — 'край нечага'.

Запомніце!

Пры адрозненні амонімаў ад мнагазначных слоў патрэбна вызначыць, ці ёсць паміж значэннямі слоў сэнсавая сувязь. Калі такая сувязь ёсць, перад намі мнагазначнае слова, калі няма — амонімы.

172. Вызначце, якія з выдзеленых слоў у прыведзеных парах з'яўляюцца амонімамі, а якія — мнагазначнымі.

1) *правіць* краінай — *правіць* коньмі;
2) *варварскія* плямёны — *варварскія* адносіны да помнікаў мастацтва;
3) *варта* было крыху адпачыць — узмоцненая *варта* на дарогах;
4) *вастрыё* штыка — *вастрыё* сатыры;
5) прыгожы *від* на мора — рэдкі *від* птушак;
6) рэчка *высахла* без лесу — *высахла* за тое лета Наста ад гора;
7) *бот* з левай нагі — рыбалоўны *бот*;
8) гераічная *быліна* — адна *быліна* пры дарозе хісталася ад ветру;
9) музычная *нота* — паслаць *ноту* пратэсту.

Сярод амонімаў выдзяляецца некалькі тыпаў.

Лексічныя амонімы — словы адной часціны мовы, якія супадаюць гучаннем і напісаннем ва ўсіх граматычных формах або ў частцы іх: *лайка* ‘парода ездавых, паляўнічых і вартавых сабак’ і *лайка* ‘гатунак мяккай авечай і казінай скуры’.

Амаформы — словы, якія супадаюць у адной ці некалькіх граматычных формах. Такое супадзенне можа адбывацца ў межах як адной, так і розных часцін мовы: *лячу* ў самалёце (1-я асоба адзіночнага ліку дзеяслова *ляцець*) і *лячу* хворага (1-я асоба адзіночнага ліку дзеяслова *лячыць*); *піла* (назоўнік) і *піла* (дзеяслоў прошлага часу); *варта* (назоўнік) і *варта* (прэдыкатыўнае прыслоўе).

Амафоны — словы, якія гучаць аднолькава, але пішуцца па-рознаму: *казка* [каска] і *каска*, *код* [кот] і *кот*. Да амафонаў адносіцца і супадзенне ў вымаўленні агульнага і ўласнага назоўнікаў: *Раман* і *раман*.

Амографы — словы, якія пішуцца аднолькава, але вымаўляюцца па-рознаму. Такая розніца тлумачыцца розным націскам у словах: *бу́йны* і *буйны́*, *ка́ра* і *кара́*, *кава́лі* і *кавалі́*, *ка́паць* і *капа́ць*.

173. Прачытайце сказы. Выпішыце словы, якія вымаўляюцца аднолькава. Вызначце іх сэнсава-стылістычную ролю ў маўленні і тып аманіміі.

1. [Кісет] вышываны там, дзе горы, на святой зямлі грузін, каб ты ведаў, што і ў горы ты на свеце не адзін *(П. Глебка)*. 2. Цяпер самая пара пакупацца, а то ад сонца аж галава разбалелася *(Я. Васілёнак)*. А раніцай туман над сопкай — густая пара над катлом: знаёма пахла бульбай сопкай... *(Р. Барадулін)*. 3. Дык навошта я ім, стары грыб, цяпер спатрэбіўся? *(А. Васілевіч)*. Той вясною грып зваліў з ног палову класа. 4. «Я расту вось тут пад плотам і не так даўно ўзышла, ды ўжо многім абармотам рукі-ногі апякла... Я — пякучка-крапіва» — так вызначыў сваё жыццёвае[ф] крэда Кандрат Крапіва.

174. Растлумачце значэнні міжмоўных амонімаў.

Гонар — гонор, гасцінная — гостиная, гусеніца — гусеница, дараваць — даровать, дыван — диван, месяц — месяц, нагадаць — нагадать, наказаць — наказать, мір — мир, плот — плот, трус — трус, згубіць — сгубить.

Прывядзіце ўласныя прыклады міжмоўных амонімаў.

175. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і выбіраючы з дужак патрэбныя словы. Абгрунтуйце свой выбар.

БАЙХАВЫ ЧАЙ

Мы п’..м чай, які *(называюць/клічуць)* байхавым. Назва гэта паходзіць ад кітайскага слова ***бай-хоа*** — бела.. *(вейка/*

раснічка). Так па-кітайску *(называюць/клічуць) (срэбныя/серабрыстыя)* варсінкі, якія пакрываюць *(адзін/адну) (бок/старану)* чайных *(лісцяў/лістоў).* Як гэта часта бывае, слова ***байхавы*** даўно *(згубіла/страціла)* свой[м] першапачатковы сэнс, і цяпер так *(называюць/клічуць)* толькі *(сыпучыя/сыпкія)* гатункі ча.. *(Паводле «Кнігі пра смачную і здаровую ежу»).*

176. Прачытайце тэкст. Спішыце абзац, у якім раскрываецца рэцэпт гатавання мараканскага чаю, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы неабходныя знакі прыпынку.

МАРАКАНСКІ ЧАЙ

У мараканскім кафэ гучаць мяккія, пяшчотныя мелодыі. Музыканты ў круглых шапачках — фесках — сядзяць пасярод невялікага памяшкання. Вакол нізенькія столікі і канапкі на трох-чатырох чалавек.

На сценах вісяць старажытныя арабскія стрэльбы з даўжэзнымі стваламі і перламутравымі інкрустацыямі на прыкла́дах, крывыя шаблі, кінжалы, гліняныя і драўляныя блюды.

Афіцыянт у белым адзенні і чырвонай фесцы прыносіць невялікія вузкія шклянкі з зялёным чаем. У кожнай шклянцы лісточкі мяты. Вельмі салодкі і духмяны, мараканскі чай прыемна ахалоджвае рот і горла.

Нам тлумачаць як трэба гатаваць чай па-мараканску. У медны чайнік засыпаецца зялёны чай і кладзецца столькі цукр.. колькі можа зм..сціцца ў чайнік.. . Усё гэта заварваецца і насто..ваецца. Потым у густы гарачы сіроп кладуць свежыя лісты мяты. Перад тым як наліць у шклянку ча.. туды таксама кладуць мяту. Пасля таго як выпіты першыя шклянкі ў чайнік кладзецца новая порцыя цукр.. і новыя лісткі мяты наліваецца свежы вар. Чай больш не па..сыпаецца. У Марока зялёны чай прыгатава..ы такім спосабам з’яўляецца любімым нац..нальным напіткам.

Мараканцы ў кафэ гучна сёрбаюць мятны чай і прыцмокваюць з вялікім задавальненнем. Мы п’ём з не мен-

шай асалодай. Нам мараканскі чай спадабаўся *(Паводле В. Вольскага)*.

● Выпішыце з тэксту назоўнікі і прыметнікі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, суфіксы абазначце. Якія дадатковыя сэнсавыя адценні яны надаюць словам?

● Пазнаёмцеся з этымалагічнай даведкай: *гарбата* — з польск. *herbata*, ад лац. *herba* = зелле + новалац. *thea* ад кітайскага *te* = высушаныя лісты раслін сямейства чайных. З улікам даведкі адкажыце, якое з прыведзеных тлумачэнняў лексічнага значэння слова *гарбата* з'яўляецца, на вашу думку, найбольш правільным:

1) гарбата — тое, што і чай *(А. М. Булыка)*;

2) гарбата — чай, завараны на травах *(І. Р. Шкраба)*.

177. Прачытайце тэкст. Вусна перакажыце яго змест, прыводзячы ўласныя прыклады сінонімаў.

Сінонімы — гэта словы і выразы, якія маюць блізкае ці аднолькавае значэнне, але гучаць і пішуцца па-рознаму.

Група сінонімаў складае сінанімічны рад: *бадзёры, жыццярадасны, аптымістычны, энергічны*. У кожным сінанімічным радзе вылучаецца **дамінанта**, г. зн. слова, якое перадае агульнае для ўсіх сінонімаў значэнне, выкарыстоўваецца часцей за іншыя і не мае дадатковых адценняў; яно ў сінанімічным радзе стаіць на першым месцы, з'яўляецца агульнаўжывальным, стылістычна нейтральным: ***памагчы***, *падтрымаць, падсабіць, падаць руку*.

Калі слова мнагазначнае, то рады сінонімаў будуць розныя для кожнага са значэнняў мнагазначнага слова:

жалезны (пра рукі, пальцы і г. д.) — *моцны, дужы*;

жалезны (пра голас) — *суровы, цяжкі*;

жалезны (пра характар, волю, дысцыпліну) — *неадступны, цвёрды, стойкі*;

жалезны (пра логіку) — *паслядоўны, правільны, строгі*.

Сінонімы могуць ужывацца для больш дакладнай перадачы думкі *(Параненаму спатрэбілася **тэрміновая, неадкладная** дапамога)*; для выражэння эмацыянальна-ацэначных адносін *(хадзіць — бадзяцца, швэндацца, цягацца, крочыць)*, каб пазбегнуць паўтарэння аднаго і таго слова.

178. Прачытайце выказванні. Знайдзіце і выпішыце сінонімы, ахарактарызуйце сферу іх ужывання.

I. Ну, кажуць тыя кумы, як гэта ў нас бывае зімою, калі добра падзьме? Замець? Кудаса? Завіруха? Мяцеліца? Усё не так. А потым і схамянуліся: зі-ма-ве-я *(Я. Брыль)*.

II. Прабегшы некалькі хат, Арцём завярнуў на агароды, шуснуў у каноплі, адтуль разораю заламаў у вулачку і пасучыў проста да калодзежа... *(Я. Колас)*.

III. ДОЖДЖЫК

Быў жа ён зусім малы,
А як стаў на ножкі,
Абабег усе вуглы,
Абскакаў[м] дарожкі.
Што гарэзніку гара,
Дрэвы, агароджа!
Выбег з нашага двара
І ўстаяць не можа.
Дыб, дыб, дыб —
І на сцяну,
Шлях далейшы сочыць,
У завулак сігануў,
На трамвай ускочыў.
На прыпынку светафор
Лыпнуў грозна вокам.
Ён — з падножкі і папёр
Вуліцай шырокай.
Не зважае на агні,
Смаліць на чырвоны.
Калі хочаш — дагані,
Дзе там — не дагоніш!

В. Вітка.

179. Прачытайце прыказкі. Раскажыце, на чым заснаваны стылістычны прыём антытэзы.

1. Сыты галоднаму не спагадае. 2. Лёгка пасварыцца[с], цяжка памірыцца. 3. Хто не шануе чужога, той і свайго не мае. 4. Што аднаму цяжка, тое гуртам лёгка. 5. Сады садзі і ў маладосці, і ў старасці. 6. Мякка сцеле, ды цвёрда спаць. 7. Згодаю двор збудуеш, а нязгодаю гатовае разбурыш. 8. Рыхтуй летам сані, а зімой калёсы. 9. Чорнае белым не стане. 10. Конны пешаму не таварыш. 11. Лепш адзін прыяцель, чым дзесяць ворагаў.

Напішыце міні-сачыненне на тэму адной з прыказак (на выбар).

Антытэза — стылістычны прыём, сутнасць якога заключаецца ў спалучэнні слоў, што абазначаюць процілеглыя паняцці.

180. Дапішыце прыказкі, устаўляючы патрэбныя антонімы.

1. Любіш узяць — любі і ... . 2. Добрае чуваць далёка, а ... яшчэ далей. 3. Ластаўка дзень пачынае, а салавей ... . 4. На свята падумай пра ..., а ўлетку пра зіму. 5. Згода збірае[ф], а ... растрасае. 6. Блізка відаць, ды ... дыбаць. 7. Новых сяброў набывай, ды ... не забывай. 8. Лепш трошкі зрабіць, чым ... нагаварыць. 9. Старасць слабая на ногі, ды ... на розум. 10. Благі абразіць, а ... разважыць, ды яшчэ і парадзіць.

Прывядзіце ўласныя прыклады беларускіх прыказак, у аснову якіх пакладзена антытэза.

Паронімы — словы адной часціны мовы з гукавым і структурным падабенствам, але з розным лексічным значэннем: *дажджавы* і *дажджлівы*; *ганаровы*, *ганарыстыя* і *ганарлівы*.

Паколькі паронімы маюць гукавое і структурнае падабенства, то часта ў маўленні адно слова ўжываецца замест другога, што з'яўляецца прычынай маўленчых памылак. Каб іх пазбегнуць, трэба ўжываць у маўленні словы з вядомым лексічным значэннем, а пры ўзнікненні цяжкасцей неабходна звяртацца да тлумачальнага слоўніка або слоўніка паронімаў (*Грабчыкаў М. С.* Слоўнік паронімаў беларускай мовы. Мінск, 1994).

181. Растлумачце розніцу паміж словамі.

Фантазія — фантастыка, цікавы — цікаўны, чалавечы — чалавечны, эфектны — эфектыўны, мелодыка — мелодыя, глiністы — гліняны, рэальны — рэалістычны.

182. Выберыце і запішыце правільны варыянт.

Чалавечае жыццё — чалавечнае жыццё, эфектныя сродкі — эфектыўныя сродкі, ёдзісты раствор — ёдавы раствор, камяністы дом — каменны дом, кваліфікаваны чалавек — кваліфікацыйны чалавек, адукацыйная ўстанова — адукаваная ўстанова.

183. Запішыце сказы, выбраўшы з дужак слова, якое падыходзіць па сэнсе.

1. *(Гліняная, глiністая)* вуліца паволі спаўзала да ракі, дзе абрывалася высокім берагам. 2. За вёскай круціў крыламі *(вадзяны, вадзяністы, водны)* млын. 3. *(Шаўковая, шаўкавістая)* высокая трава перашкаджала нам ісці хутчэй. 4. Толькі *(асабовыя, асабістыя)* здольнасці і ўпартая праца дазволілі Пятру дасягнуць такіх высот у сваёй прафесіі. 5. *(Адрасат, адрасант)* не атрымаў паведамлення своечасова, што вельмі ўскладніла справу. 6. *(Класная, класавая)* барацьба прывяла да рэвалюцыі. 7. *(Абанент, абанемент)* у філармонію Валі прапанавала знаёмая касірка.

У мове мастацкай літаратуры выкарыстанне сінонімаў, антонімаў, амонімаў дазваляе майстрам слова ствараць яркія мастацкія вобразы.

У якасці вобразнага сродку выступаюць таксама **тропы** — моўныя выразы, якія заснаваны на пераносе традыцыйных назваў на іншыя рэаліі. Галоўная функцыя тропаў не намінатыўная (назыўная), а эстэтычная.

Самыя распаўсюджаныя тропы — эпітэт *(**маўклівая** раніца, **лагодны** вецер, **салаўіная** ноч)*, параўнанне *(вочкі **як зорачкі;** салодкі, **быццам мёд**)*, увасабленне *(**вецер** злосна **вые; плакала неба** горкімі слязамі)*.

Да тропаў адносяцца таксама метанімія, метафара, сінекдаха, перыфраза*.

184. Прачытайце выразна ўрывак з паэмы Я. Купалы «Курган». Назавіце тропы, ужытыя ў тэксце, вызначце іх ролю. Выпішыце з тэксту пяць слоў, ужытых у пераносным значэнні.

Паміж пустак, балот беларускай зямлі,
На ўзбярэжжы ракі шумнацечнай
Дрэмле памятка дзён, што ў нябыт уцяклі, —
Ўдзірванелы курган векавечны.

Дуб галлё[м] распусціў каранасты над ім,
Сухазелле ў грудзі ўпілося;
Вецер стогне над ім уздыханнем глухім, —
Аб мінуўшчыне ў жальбах галосе.

На Купалле там птушка садзіцца, пяе,
У піліпаўку воўк нема вые;
Сонца днём распускае там косы свае,
Ночкай зоры глядзяць залатыя.

Хмары неба ўсцілалі мо тысячу раз,
Перуны білі з краю да краю, —
Ён стаіць — гэта памяць людская, паказ...
Толькі гутарка ходзіць такая.

185. Прачытайце тэкст. Выпішыце сказы з перанесенымі тапонімамі*, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Пастаўце неабходныя знакі прыпынку. Растлумачце, на аснове чаго ўзнік перанос назвы.

ПЕРАНЕСЕНЫЯ НАЗВЫ

Цікавыя мікратапонімы запісаны намі ў гарадскім пасёлку Глуша Бабруйскага раёна Магілёўскай вобласці. Дз*(?)*ве часткі пасёлка маюць даволі *(не)*чака..ыя найме..і *Шанхай* і *Куба*. Такія тапонімы называюцца перанесенымі, да таго ж яны маюць іранічны падтэкст. Узнікне..е першай назвы *Шанхай* тлумачыцца тым што дадзе..ы раён Глушы *(з)*даўна быў густа*(?)*населе..ым. Найме..е *Куба* *(з/с)*вязана з а..аленас*(?)*цю гэтага раёна ў параўна..і з іншымі са знаходжа..ем яго на ў*(з/с)*краіне пасёлка.

Гомельскія старажылы таксама памятаюць найменні, якія мы назвалі перанесенымі. Паўночна*(?)*усходняя ў*(з/с)*краіна Гомеля цяпер гэта раён грузавога порта ў канцы XIX — пачатку XX стаго..я называлася *Каўказ*. На стромых адхонах рвоў (адсюль, верагодна, і назва) у невялікіх хацінах жылі рыбакі, лодачнікі, рамеснікі. Паміж чыгункай ва..залам і коннай плошчай там дзе цяпер знаходзіцца цэнтральны гара*(ц/дс)*кі рынак разм..шчалася[с] яшчэ адна ў*(з/с)*краі-

на старога Гомеля *Амерыка*. Жылі тут шаўцы, краўцы, сталяры, бляхары, кушняры, цырульнікі, рамізнікі, чырванадрэўшчыкі, нават жывапісцы. У 10—20-я гады XX стагоддзя некаторыя сем'і ад'язджалі ў Амерыку, іх двары сталі называць «праходнымі», бо яны былі пустымі, безгаспадарнымі. Гэта дае магчымасць без цяжкасці зразумець узнікненне назвы Амерыка *(Паводле А. Рогалева)*.

Чаму аўтар сцвярджае, што беларускія тапонімы *Шанхай, Куба* маюць іранічны падтэкст? Назавіце вядомыя вам перанесеныя тапонімы.

● Знайдзіце ў тэксце сінонім да слова *назва*, зрабіце яго словаўтваральны разбор.

● Растлумачце, чым займаюцца (займаліся) *шаўцы, краўцы, бляхары, кушняры, цырульнікі, рамізнікі, чырванадрэўшчыкі*.

● Выпішыце з тэксту словы: а) з падаўжэннем зычных; б) з падваеннем.

§ 22. Фразеалагізмы, іх роля ў маўленні

Фразеалагізмы — устойлівыя спалучэнні слоў, якія ўжываюцца як гатовыя моўныя адзінкі з непадзельным, цэласным значэннем: *цераз пень калоду* — абы-як; *рукой падаць* — зусім блізка; *трымаць язык за зубамі* — маўчаць, не прагаварыцца; *у вус не дзьмуць* — не думаць, не клапаціцца.

Фразеалагізмы — найкаштоўнейшы скарб і багацце нацыянальнай мовы. Яны надаюць маўленню выразнасць, вобразнасць, каларытнасць. Устойлівыя выразы ўжываюцца ў гутарковым маўленні, у мастацкай літаратуры, публіцыстыцы, выступаюць як выразны стылістычны сродак. Побач з іншымі сродкамі стварэння выразнасці (метафарамі, эпітэтамі, параўнаннямі) фразеалагізмы з'яўляюцца сродкам характарыстыкі герояў, стварэння яркіх вобразаў і малюнкаў рэчаіснасці: *Раней я злаваўся на пасажыраў, якія* ***на злом галавы*** *выбягаюць на кожнай станцыі з вагона* (Я. Сіпакоў); *Ну, і прыйшлося пасля за гэтыя словы* ***пасвяціць вачыма*** (Я. Брыль).

186. Спішыце сказы. Знайдзіце фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне, падкрэсліце як члены сказа.

1. Давайце наведаемся ў святая святых радыё — студыю гуказапісу *(«Літаратура і мастацтва»)*. 2. «А вы, я бачу, ранняя птушка», — сказаў Фёдар Сцяпанавіч, ідучы ёй насустрач *(А. Асіпенка)*. 3. Набралі хлопцы рыбы колькі ўлезе і накіраваліся дадому *(Я. Маўр)*. 4. Маці тупала каля стала і не зводзіла з сына вачэй *(С. Грахоўскі)*. 5. На жыццёвым шляху кожнага чалавека трапляюцца свае гордзіевы вузлы *(А. Карпюк)*.

187. Запішыце сказы, падабраўшы да выдзеленых слоў фразеалагізмы.

1. Калі паказаць вучонаму, які збірае і запісвае старыя назвы траў і кветак, любую травінку, ён адразу скажа, як яна называецца і як называлі яе **вельмі даўно**. 2. Міхась падышоў да самага акна, прытаіўся, **прыслухаўшыся**. 3. Усю ноч маці **не спала**, думала, як дапамагчы сыну справіцца з гэтай бядой. 4. Пятро **вельмі ўважліва** слухаў усё, што расказвала яму Саша. 5. Падарожны спачатку[c] застыў **нерухома**, а потым кінуўся ўцякаць у лес. 6. Месца пад падлогай, дзе бацька закапаў вінтоўку, хлопчык ведаў **вельмі добра**. 7. Відаць, **наканавана** было Марылі жыць адной, без мужа, без дзяцей.

Для даведкі: *як свае пяць пальцаў, на родзе напісана, за царом Гарохам, як укапаны, затаіўшы дыханне, вачэй не зводзіць, настрыўшы вушы.*

188. Вызначце, да якіх фразеалагізмаў няправільна падабраны іх тлумачэнні. Запішыце правільныя варыянты.

1) Павесіць галаву — засумаваць;
2) біць лынды — гультаяваць;
3) кроў з малаком — хітры;
4) пад бокам — блізка;
5) хоць гаць гаці — далёка;
6) у свіныя галасы — рана;
7) лахі пад пахі — хутка.

189. Падбярыце да фразеалагізмаў левага слупка іх рускія адпаведнікі ў правым слупку, запішыце парамі.

збіць з панталыку	язык проглотить
цыркаць па кропельцы	беречь как зеницу ока
адзін другога варты	сбить с толку
цяляты язык аджавалі	в час по чайной ложке
абое рабое	из уст в уста
па самыя вушы	два сапога пара
блёкату аб'еўся	в кои-то веки
з вуха на вуха	по горло
гады ў рады	белены объелся
пусціць з торбай	один другого лучше
глядзець як вока	пустить по миру

190. Якія рысы нацыянальнага характару беларусаў знайшлі адбітак у прыказках?

1. Госць у хаце — Бог у хаце.
   Госць на парог — гаспадыня за пірог.
2. Шчырая праца — мазалёвая.
   Гаспадарку весці — не лапці плесці.
3. Родная зямелька як зморанаму пасцелька.
   Усякая птушка сваё гняздо бароніць.

● Дапоўніце пералік беларускіх прыказак, якія ілюструюць рысы нацыянальнага характару (пры неабходнасці звяртайцеся да «Слоўніка беларускіх прыказак» І. Лепешава, М. Якалцэвіч, 2006).

МАРФЕМНАЯ БУДОВА СЛОВА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ І АРФАГРАФІЯ. КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ

§ 23. Склад слова. Марфема як мінімальная значымая адзінка мовы

Большасць слоў беларускай мовы падзяляецца на граматычныя часткі, якія называюцца **марфемамі**: *зямл-я*, *зямель-н-ы*, *на-зем-н-ы*. Да марфем адносяцца корань, прыстаўка, суфікс, канчатак, постфікс, злучальныя галосныя ў складаных словах (іх называюць афіксамі).

Словы могуць быць зменнымі і нязменнымі. У зменных словах выдзяляюцца дзве часткі: нязменная (аснова) і зменная (канчатак): *вясн-а, вясн-ы, вясн-ой; каротк-і, каротк-ага, каротк-ім; вяз-у, вяз-еш, вяз-уць*.

Аснова — нязменная частка слова, якая выражае яго лексічнае значэнне, гэта частка слова без канчатка: *сонц-а*, *бяроз-а*, *гавор-аць*, *добр-ы*. У аснову нязменных слоў уваходзіць усё слова: *цікава*, *знізу*, *па-добраму*, *думаючы*. Такую аснову называюць **чыстай**.

Асновы бываюць невытворныя і вытворныя. Невытворныя асновы супадаюць з коранем (*дарог-а*, *рак-а*, *дуб*), а ў склад вытворных, акрамя кораня, уваходзяць іншыя марфемы: прыстаўкі, суфіксы (*дарож-н-ы*, *па-дарож-н-ы*, *за-рэч-н-ы*, *дуб-ов-ы*).

Утваральная аснова — гэта аснова таго слова, ад якога ўтворана новае слова. Напрыклад, утваральная аснова слова *гасціннасць* ← *гасцінн-ы* (утваральная аснова з’яўляецца вытворнай); утваральная аснова слова *гасцінны* ← *госць* (невытворная ўтваральная аснова).

Канчатак — зменная частка слова, якая ўтварае форму слова (склон, лік, род, асобу) і служыць для сувязі слоў у словазлучэнні і сказе: *добр[ы] дзень, добр[ая] раніца, добр[ыя] людзі*. Пры дапамозе канчаткаў перадаецца сувязь паміж словамі, паказваюцца іх граматычныя формы. Нязменныя словы не маюць канчаткаў, яны складаюцца толькі з асновы. Да іх адносяцца прыслоўі *(весела, па-вясноваму)*, дзеепрыслоўі *(чытаючы, падумаўшы)*, неазначальная форма дзеяслова *(спяваць, думаць)*. Слова можа мець **нулявы канчатак** (не выражаны гукамі): *стол[ ], ноч[ ], радасць[ ], прыйшоў[ ]*. У некаторых словах (формах слова) канчатак можа знаходзіцца ў сярэдзіне: *сям[і]дзесяці́, напіш[уц]ца, думал[а]ся.*

191. Вызначце, у якіх словах асновы невытворныя, а ў якіх — вытворныя.

Будаўнік, думаючы, вада, столік, бераг, добра, зялёны, прыгарад, вёскі, рачны, зжалі, школа, сонечны.

● Складзіце сказы, у якіх словы *вада, зялёны, школа, сонечны* ўжываліся б у пераносным значэнні.

192. Прачытайце тэкст. З дапамогай якой прыказкі можна сфармуляваць яго асноўную думку? Выпішыце з тэксту зменныя словы, абазначце ў іх аснову і канчатак. Растлумачце, якую ролю выконваюць канчаткі.

— Ат, няхай... Зраблю гэта заўтра...

Так дзень пры дні мы адкладваем і адкладваем многае, што можна было б пры жаданні зрабіць сёння, на заўтра, быццам заўтраў тых наперадзе ў нас — лічыць не злічыць[ф].

Мінаюць дні, тыдні, месяцы, гады... і нязробленага збіраецца ўсё больш і больш, а заўтраў застаецца ўсё менш і менш. І наступае старасць, нямогласць, мы з жахам азіраемся назад, на пражытае, і бачым, колькі чаго маглі зрабіць, ды не зрабілі. Не зрабілі толькі таму, што адкладвалі на заўтра... *(Б. Сачанка)*.

● Назавіце словы, ужытыя ў значэнні іншых часцін мовы.

193. Прачытайце тэкст. Знайдзіце ў ім сказ, які перадае асноўную думку тэксту.

Вясною, у час паводкі, рака падмывае грунт, і ўжо больш за палавіну каранёў сасны панура звісае над ракой. Здалёку здаецца, што сасна вось-вось шумна рухне ў ваду, як салдат на вайне, падкошаны варожай куляй.

Аднак пад сасной — вялікі камень-валун, ён быццам знарок прыйшоў сюды на дапамогу, падпёр сасну сваімі магутнымі[м] плячыма, і яна не падае, жыве, весела глядзіцца ў рачное люстра, дзе адбіваюцца і блакіт неба, і белыя воблачкі, і зялёная крона сасны...

Добра, калі ў цяжкую хвіліну падтрымае цябе сяброўская рука... *(Паводле А. Марціновіча)*.

Выпішыце з тэксту спачатку аднакаранёвыя словы, а потым формы аднаго і таго слова. Абгрунтуйце свой адказ.

194. Прачытайце тэкст, устаўляючы прапушчаныя словы.

Адкуль узнікла слова *стол*? Хутчэй за ўсё ад дзеяслова *ставіць*. Бо ў даўнія часы сям'я ўсаджвалася на траве ці падлозе ў хаце перад рассцеленым абрусам, на які ставіліся розныя стравы. Месца, якое было прызначана, каб ставіць стравы, і называлася *стол*.

Пасля, каб было зручней, сталі выкарыстоўваць падпоркі (ножкі) і назвалі гэта сталом, а ўсе члены сям'і ўсаджваліся каля яго на лавы. Так утварылася ... — месца для прыёму ежы, для частавання гасцей ці проста для бяседы, каб пасядзець ды пагаманіць. Засцілалі стол кавалкам палатна, які называлі ... .

Гаспадар садзіўся на пачэсным месцы адзін, як бы прад (перад) сталом. Адсюль узнікла слова ... — так называлі адмыслова зробленае і багата прыбранае сядзенне для старэйшага ў родзе, гаспадара, правадыра, князя. Горад, у якім жыў князь, дзе знаходзіўся яго ... (трон), пачаў называцца стольным горадам, або ... .

Ішлі гады, а слова *стол* прымала на сябе ўсё новыя значэнні.

Слова *стол* у слоўніках абрасло цэлым гняздом утвораных ад яго новых значэнняў. Месца, куды можна зайсці, каб пад'есці, назвалі ... . А сам працэс прыёму ежы стаў называцца словам ... . Набор мэблі ў тым ці іншым пакоі паклікаў да жыцця слова ..., якое неўзабаве набыло шырэйшы сэнс — забеспячэнне прыладамі, інструментамі, механізмамі, мэбляй цэлага прадпрыемства ці ўстановы. Нарадзілася нават самабытнае беларускае слова ..., што значыць пасяліцца дзе-небудзь, асесці на новым месцы жыхарства ці працы *(Паводле У. Юрэвіча)*.

Словы для даведкі: *настольнік, сталоўка, прастол, абсталяванне, застолле, сталіца, асталявацца, сталаванне.*

Разбярыце па саставе ўстаўленыя ў тэкст словы. Ахарактарызуйце ролю марфем у іх.

● Дапоўніце чацвёрты абзац тэксту, раскрыўшы іншыя значэнні слова *стол* (пры неабходнасці карыстайцеся тлумачальным слоўнікам).

195. Запішыце прыклады вытворных слоў з каранямі *-гасц-, -слов-, -знак-, -багат-*. Назавіце варыянты гэтых каранёў.

Вызначце, якія чаргаванні гукаў — пазіцыйныя ці гістарычныя — адбываюцца ў прыведзеных вамі словах.

196. Падбярыце і запішыце адпаведнікі да рускіх слоў. Суфіксы абазначце.

Писатель, читатель, мечтатель, обидчик, носитель, налётчик, перематывальщик, попечитель, мошенник.

§ 24. Правапіс прыставак. Правапіс *і, ы, й* пасля прыставак

Прыстаўка — гэта марфема, якая далучаецца да кораня. Некаторыя прыстаўкі ў сувязі з гэтым існуюць у некалькіх варыянтах: ***раз****біць,* ***раза****браць,* ***рас****пісацца.*

Нязменна пішуцца прыстаўкі ***ад-, над-, пад-, перад-, аб-*** (і перад глухімі, і перад звонкімі зычнымі): ***ад****крыць —* ***ад****біць;* ***над****лом —* ***над****піс;* ***пад****няць —* ***пад****ка-*

заць; ***перад****ранішні —* ***перад****святочны;* ***аб****рынуцца —* ***аб****сыпаць.*

Прыстаўкі ***з-, уз-, раз-, без- (бяз-)*** перад галоснымі і звонкімі зычнымі пішуцца з літарай ***з***, а перад глухімі — з літарай ***с***: ***з****даваць —* ***с****пісаць,* ***уз****несці —* ***ус****класці,* ***без****дакорны —* ***бес****саромны.*

Калі корань слова пачынаецца з галосных ***а, у, э*** або ненаціскнога ***і***, якое пераходзіць у ***ы***, замест прыстаўкі ***з-*** пішацца прыстаўка ***с-***: ***с****арганізаваць,* ***с****умысна,* ***с****эканоміць,* ***с****ыграць*; а л е ***з****ымправізаваць,* ***з****ыначыць.*

На стыку прыстаўкі і кораня адбываецца падваенне зычных ***з, с***: *бе****сс****аромны, ра****зз****лаваць, ра****сс****ыпаць.*

У словах *расада, расаднік* (месца, скрынка для вырошчвання расады), *расадны, расольнік, расол, ростань* пішацца адна літара ***с***.

Калі корань слова пачынаецца збегам зычных, пасля прыстаўкі ўзнікае беглы гук [а]: *сагнуты, разасланы, сабраць, абагрэць, падабраны.*

Запомніце!

Прыстаўка іншамоўнага паходжання ***дэз-*** пішацца нязменна: ***дэз****актывацыя,* ***дэз****арыентацыя,* ***дэз****ынфекцыя*; у прыстаўцы ***дыз-*** перад галоснымі (у тым ліку ётаванымі) пішацца ***з***, а перад зычнымі — ***с***: ***дыз****асацыяцыя,* ***дыз****'юнкцыя;* ***дыс****кваліфікацыя*, ***дыс****гармонія.*

197. Утварыце словы з дапамогай прыставак і суфіксаў.

З- (с-, са-): жаць, касіць, пытацца, браць, будаваць, сыпаць, ехаць.

Без- (бес-, бяз-, бяс-): дапамога, сорам, надзея, край, поспех, абарона.

198. Спішыце сказы, устаўляючы патрэбныя літары, растлумачце іх правапіс.

1. У сінюю бя..межную далеч бегла чыгунка *(І. Навуменка)*. 2. Юрыст па адукацыі, Багушэвіч вельмі добра

бачыў бя..праўе і бе..абароннасць чалавека і народа перад палітычным уціскам і нацыянальным прыніжэннем *(Л. Тарасюк)*. 3. Тут ..абраны рэчы, ..нойдзеныя ў час ра..копак: наканечнікі стрэл, коп'і, нажы, крэсівы... *(К. Камейша)*. 4. Убачылі людзі адну бя..збройную дзяўчыну, апамятаваліся і смела кінуліся за ёю на ворагаў *(В. Вольскі)*. 5. Тады ласіха кінулася ў гушчар, а..абегла яго, але дварнякі не а..ступалі *(Я. Пархута)*. 6. Калі на..ышоў час а..пачываць, Калюгін а..разу ж заснуў моцным сном *(А. Жук)*.

199. Прачытайце афарызмы, растлумачце іх сэнс. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі, растлумачце правапіс зычных.

1. Родная мова, быццам цэмент, *(з/с)*вязвае людзей. Яна дае ім найлепшы спосаб разумець адзін аднаго... *(Цётка)*. 2. На хісткай кла*(д/т)*цы ты не пахісніся, калі прайсці па*(д/т)*рэбна напрасткі *(С. Грахоўскі)*. 3. *(З/с)*хавай выбуховае слова на ворага, а другу хай будзе а*(д/т)*крыта душа *(П. Макаль)*. 4. І ніколі не ў*(з/с)*ыдзе зерне, што ўпала ў бя*(з/с)*плодны пясок *(В. Вітка)*.

Падрыхтуйце вуснае сачыненне-мініяцюру на тэму аднаго з афарызмаў (тып маўлення — разважанне).

1. Гук [і] пасля прыставак на галосны чаргуецца з [й], што перадаецца на пісьме літарай ***й***:

- у словах з коранем ***іс**-ці*, ***ігр**-аць*, ***ім**-я*, ***інач**-ай* на месцы ненаціскнога пачатковага каранёвага [і]: *вы**й**сці*, *за**й**сці*, *па**й**сці*; *вы**й**граць*, *за**й**граць*, *вы**й**грыш*; *на**й**менне*, *пера**й**менаваць*, *за**й**меннік*, *па**й**менны*; *пера**й**начыць*, *пера**й**начанне*;
- у словах *за**й**маць*, *на**й**маць*, *пера**й**маць*, *пера**й**манне*, *пра**й**маць*.

У астатніх выпадках пачатковы каранёвы гук [і] пасля прыставак на галосны перадаецца нязменна: *за**і**скрыцца*, *за**і**кацца*, *за**і**нець*, *за**і**нтрыгаваць*, *пра**і**люстраваць*, *пра**і**снаваць*, *не**і**стотны*, *Пры**і**ртышша*, *За**і**лійскі*.

2. Пачатковае ***і*** захоўваецца пасля прыставак ***звыш-, між-, пан-, супер-, транс-, контр-***: *звышімклівы*, *міжінстытуцкі, панісламізм, суперінтэлект*, *трансіндыйскі, контрідэя,* а таксама ў складаных словах: *бортінжынер*, *спортінвентар*, *спецінструктаж*, *педінстытут* і інш.

3. Пры спалучэнні прыставак, якія заканчваюцца на зычны ***(аб-, ад-, пад-, над-, раз-, з- (с-), уз-, спад-, перад-, дэз-, суб-)***, са словамі, што пачынаюцца з ***і***, вымаўляецца і пішацца ***ы***: *аб**ы**сці*, *над**ы**шоў*, *аб**ы**граць*, *пад**ы**граць*, *з**ы**начыць, ад**ы**менны, уз**ы**ход, спад**ы**лба, спад**ы**спаду*, *перад**ы**спытны, суб**ы**нспектар, дэз**ы**нфармацыя, дэз**ы**нтэграцыя* і інш.

200. Спішыце фразеалагізмы, устаўляючы, дзе трэба, літары.

Вы..сці сухім з вады, дух за..мацць, productivityады..сці ў нябыт, абы..сці бокам, пры..сці ў галаву, ад..грываць ролю, раз..грываць камедыю, пера..сці дарогу.

Растлумачце сэнс фразеалагізмаў. Складзіце сказы з трыма фразеалагізмамі (на выбар).

201. Выпішыце словы, у якіх на месцы пропуску трэба пісаць літару ***ы***.

Аб..граць, звыш..нфляцыя, дэз..нтэгратар, контр..гра, уз..ход, дзярж..нспектар, гар..нспекцыя, звыш..ндустрыяльны, паліт..нфармацыя, перад..мперскі, з..мправізаваць, дэз..нфіцыраваць, цяж..ндустрыя.

202. Спішыце сказы, устаўляючы, дзе трэба, літары ***і, ы, й***.

1. На адлегласці дзесяці крокаў угадваліся толькі шэрыя абрысы за..нелых дрэў *(З. Бяспалы)*. 2. Вось-вось павінна было ўзы..сці сонца *(У. Шахавец)*. 3. Па..шоў дождж, спачатку быццам неахвотна, невялікі і рэдкі[ф], асобнымі кроплямі. Потым усё часцей і часцей. Дождж пера..шоў у лівень *(«Родная прырода»)*. 4. Быў самы ранак, час, калі пачынае

с..ходзіць з зямлі туман... *(П. Галавач)*. 5. Варухнецца мурава пад ветрам і за..скрыцца расой *(П. Галавач)*. 6. Замарожанае[м] млынавае кола маўчала пад парэнчамі: лёд укаваў яго спад..спаду і намярзаў гузамі *(К. Чорны)*. 7. І як толькі раніцаю ўзнялося над небасхілам[сл] сонца, адразу пера..начыўся лес *(М. Паслядовіч)*. 8. Ідучы, не заўважыў, як пады..шоў да драўлянага мастка цераз невялікую лясную рачулку *(З. Бяспалы)*.

203. Прачытайце тэкст. Калі адбываюцца падзеі, пра якія паведамляецца ў тэксце?

Весела гамонячы, валачобнікі **пады..шлі** да суседняй хаты. Стукалі, стукалі — не дастукаліся. Тут жыў Гугнівы Рысь, як яго дражнілі на сяле. Ён, мабыць, наўмысля не адклікаўся, бо чалавек быў скупы і непрыветны.

— Скупяндзя! — гукнуў хтось з валачобнікаў.

А Плён стаў спяваць **пера..начанае** віншаванне, **пад..грываючы** сабе на гармоніку:

Не далі яечка, каб здохла авечка!
Каб на вашай хаце лебяда расла,
Каб ваша гаспадыня ўпроч **па..шла**!

— Годзе табе! — закрычалі валачобнікі на Плёна. — А то яшчэ **вы..дзе** з хаты ды лаяцца стане.

Пад вясёлы **на..грыш** валачобнікі **ад..шлі** *(Паводле Я. Лёсіка)*.

Выпішыце з тэксту выдзеленыя словы, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары. Растлумачце іх правапіс.

§ 25. Спосабы ўтварэння слоў

204. Прачытайце тэкст. Складзіце яго план, падрыхтуйце вусны пераказ паводле плана.

У беларускай мове адрозніваюць два асноўныя спосабы словаўтварэння: марфалагічны (марфемны) і немарфалагічны (немарфемны).

Пры **марфалагічным (марфемным) спосабе** асноўным сродкам утварэння слоў з'яўляюцца ўсе марфемы, акрамя каранёвай. У якасці асноўных адрозніваюць наступныя разнавіднасці марфалагічнага словаўтварэння:

1) **суфіксальны** спосаб: *лес → лясны; вясёл-ы → вясёлосць*;

2) **прыставачны (прэфіксальны)** спосаб: *унук → праўнук*;

3) **прыставачна-суфіксальны (прэфіксальна-суфіксальны)** спосаб: *дождж → задажджыць*;

4) **бяссуфіксны (бязафіксны)** спосаб: *крычаць → крык; сіні → сінь*;

5) **постфіксальны**: *мыць → мыцца, цалаваць → цалавацца*.

Пры **немарфалагічным (немарфемным) спосабе** словаўтварэння словы ўтвараюцца не з дапамогай марфем, а шляхам складання дзвюх і больш асноў або зліцця двух слоў. Выдзяляюцца наступныя разнавіднасці складання:

1) **асноваскладанне** — утварэнне слоў шляхам аб'яднання дзвюх ці больш асноў з дапамогай злучальнай галоснай або без яе: *чарназём, сенакос, чарнавокі*;

2) **словаскладанне** — утварэнне слоў шляхам зліцця двух самастойных слоў у адно: *вечназялёны, штораз, супрацьстаяць, мімаволі, плашч-палатка*;

3) **складана-суфіксальны** спосаб — утварэнне слоў з дзвюх асноў адначасова з далучэннем суфіксаў: *першакурснік ← перш-а + курс + нік; шаснаццацігадовы ← шаснаццац-і + гад + ов-ы;*

4) **абрэвіяцыя** — утварэнне складанаскарочаных слоў (абрэвіятур): *педуніверсітэт, філфак, ВНУ*. Выдзяляюцца наступныя тыпы абрэвіяцыі:

а) ***складовая*** (з частак слоў ці часткі слова і другога поўнага слова): *педфак* (педагагічны факультэт), *медпункт* (медыцынскі пункт);

б) ***літарная*** (з пачатковых літар слоў): *ТБМ* (тэ бэ эм), *БДУ* (бэ дэ у);

в) ***гукавая*** (з пачатковых гукаў слоў): *ЛіМ* (газета «Літаратура і мастацтва»);

г) ***змешаная*** (з пачатковых гукаў аднаго слова і часткі другога): *БелСЭ* (Беларуская савецкая энцыклапедыя).

205. Вызначце, якім спосабам утвораны словы.

Зернесушылка, адгаварыць, чытач, па-новаму, своеасаблівы, подпіс, суш, землекарыстанне, зазямліць, масавы, радыёперадача, водсвет, невысока, некуды, адвячорак, заснежыць, штодзень, добразычлівы, байкапісец, пяцігодка, паднос, БТ, байка́р*, арбітраж*, стэрэатып*.

206. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак. Спішыце, утвараючы ад запісаных у дужках дзеясловаў дзеепрыметнікі. Устаўце, дзе трэба, прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі.

Першае, з чым дарослыя знаёмілі дзяцей, былі цацкі. Для маленькіх каліс*(?)*ці майстравалі кружолку — драўляны кружок, у цэнтры якога прадз..валі стрыжань з *(завастрыць)* канцом.

З лазовых і в..рбовых пруткоў хлапчукі майстравалі свісткі. Прасцей за ўсё было зрабіць звычайную пі*(с/ш)*чалку: прыклаў лісцінку пырнік.. да губ і пі*(с/ш)*чы.

А як абы*(?)*сціся *(у)*летку жэўжыку без гушкалак? На сукі дрэў, што стаялі побач, клалі тоўстую палку, да якой прывяз*(?)*валі канцы вяроўкі. Дастаткова *(на)*сярэдзіну вяроўкі пакласці *(не)*вялікую дошчачку, і можна было гушкацца.

Вельмі простым быў драўляны канёк, у якім *(нагрэць)* жалезным прутком былі *(прапаліць)* дз*(?)*ве дзіркі для працягвання вяровачкі. На ніжняй час*(?)*цы канька замацоўвалі тоўсты дрот. Дзеці каталіся па лёдзе на адным каньку, а..штурхоўваючыся другой нагой.

На плоце агарода вешалі вятрак. Ён уяўляў сабой дз*(?)*ве шырокія лучыны, *(звязаць)* крыж*(?)*на*(?)*крыж і *(накалоць)* на цвік, які[м] быў *(убіць)* у палку. Паз*(?)*ней сталі рабіць драўляны самалёт, які быў *(замацаваць)* на кіі і *(у)*передзе меў прапелер з *(выразаць)* лучынкі *(Паводле А. Лакоткі, С. Барыса)*.

Выпішыце з тэксту па тры-чатыры словы на розныя спосабы марфалагічнага словаўтварэння.

Знайдзіце ў тэксце складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі. Складзіце яго схему.

207. Вызначце, якім стылям маўлення ўласцівы наступныя словаўтваральныя сродкі.

1. Суфіксы назоўнікаў ***-аж-, -ат-, -ізм- (-ызм-), -ік- (-ык-), -асць-*** і інш.: *дэмакрат**ызм**, сімвол**ік**а, напружан**асць***.

2. Прыстаўкі ***звыш-, неда-, анты-, архі-, дэ-, дыс-, небез- (небес-)*** і інш.: *__звыш__прыбытак, __неда__ацэнка, __анты__крызісны, __архі__мільянер, __дэ__фармаваць, __дыс__кваліфікаваць, __небес__падстаўны*.

3. Суфіксы ***-ач-, -эч-, -ок-, -ун-, -нін-, -ух- (-юх-), -ак- (-як-)*** і інш.: *барад**ач**, язд**ок**, лас**ун**, піса**нін**а, фарс**ух**а, выхвал**як**а*.

4. Суфіксы ацэнкі ***-ізн-, -ізарн-, -энн-, -еньк-, -ютк-, -ават-*** і інш.: *вял**ізн**ы, вел**ізарн**ы, страш**энн**а, бял**ютк**і, мал**еньк**і, таўст**ават**ы*.

5. Прыстаўка прыметнікаў і прыслоўяў ***за-***: *__за__вялікі, __за__цесна, __за__мала*.

6. Прыстаўкі дзеясловаў ***папа-, уз- (ус-)***: *__папа__ганяць, __уз__’есціся*.

208. Прачытайце тэкст. Знайдзіце словы з суфіксамі ацэнкі. Для якога стылю маўлення яны характэрны? Вызначце іх значэнні. З якой мэтай аўтар выкарыстоўвае іх у тэксце?

ДЗІВА-ПТУШАЧКА

Выйшлі мы на падворак. Прыглядаемся. А наш дзед[ф] са шлангам у руцэ стаіць пад самай вялікай яблыняй і струмень вады накіроўвае на самую сярэдзіну галін. Цікава нам стала. Падыходзім да дзеда як найбліжэй.

— Глядзіце, глядзіце, — ледзь не зашаптаў ён і вачыма клікаў нас сачыць за струменьчыкам вады, які ён накіроўваў у самую гушчэчу галінак яблыні.

Мы ўсе ўжо адначасна заўважылі ў срэбных крышталіках на галінцы варухлівую маленькую-маленькую птушку-камячок. Яна гойсала на адным месцы, імгненна паварочвалася з боку на бок, падстаўляючы пад пырскі вады ўсю сябе. Крыльцы яе трапяталіся, галоўка хісталася, ножкі ажно танцавалі. Ва ўсім гэтым была такая[м] радасная задаволенасць, такая пекната ад купання, што дзіва-птушачка

нікога з нас не заўважала. І вось, добра намачыўшы свой пуховы ўбор, птушачка гайсанула прама дзеду на галаву і, жвава крутануўшыся, борздзенька паляцела ў суседні з вёскаю лес.

А дзед глядзіць на нас і так радасна ўсміхаецца *(П. Кавалёў)*.

Выпішыце з тэксту словы са словаўтваральнымі і формаўтваральнымі суфіксамі і прыстаўкамі, абазначце іх. Пры неабходнасці карыстайцеся прыведзенай табліцай.

Роля марфем у слове

Корань	**Формаўтваральныя марфемы**	**Словаўтваральныя марфемы**
Выражае асноўны сэнс слова	Служаць для ўтварэння форм аднаго і таго слова, змяняюць граматычнае значэнне слова, не ўплываючы на яго лексічнае значэнне	Служаць для ўтварэння новых слоў, змяняюць лексічнае значэнне слова
сад садовы садоўнік прысады	**Канчаткі:** *вад* **а**, *вад* **ы**, *вад* **ой**; **суфіксы:** • неазначальнай формы дзеяслова ***-ць***, ***-ці***, ***-чы***: *піса****ць***, *іс****ці***, *стрыг****чы***; • дзеясловаў прошлага часу ***-л-***, ***-ў-***: *мы****л****а*, *чыта****ў***, *дума****л****а*; • дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў: *зробл****ен****ы*, *вымы****т****ы*, *парыжэ****л****ая*; *чыта****ючы***, *прачыта****ўшы***;	**Прыстаўкі:** ***за****йсці*, ***пад****ысці*; **суфіксы:** • назоўнікаў ***-іст- (-ыст-)***, ***-нік-***, ***-чык-***, ***-асць-*** і інш.: *гітар****ыст***, *асін****нік***, *груз****чык***, *шчыр****асць***; • прыметнікаў ***-н-***, ***-ск-***, ***-ав-***, ***-еньк-*** і інш.: *руч****н****ы*, *гарад****ск****і*, *бярозавы*, *мал****еньк****і*; • дзеясловаў ***-е-***, ***-і-***: *бял****е****ць*, *бял****і****ць*;

Корань	Формаўтваральныя марфемы	Словаўтваральныя марфемы
	• **суфіксы** і **прыстаўкі** ступеней параўнання прыметнікаў і прыслоўяў: *чысц**ейш**ы; выш**эй**; **най**чысц**ейш**ы*	• злучальныя галосныя ***а, о, е, я***: *бульб**а**капалка, ільн**о**завод, зерн**е**сушылка, земл**я**коп*

209. Прачытайце выказванні. Знайдзіце аўтарскія наватворы, растлумачце іх значэнне. Ці можна зразумець іх сэнс па-за выказваннем? З якой мэтай яны выкарыстоўваюцца?

1. Я ласкай гасціннай узрушаны, гукаю шчасліваму выраю: «Мяне Беларусь збеларушвае, чаруючы моваю шчыраю...» *(М. Братан)*. 2. Прымаю гэта самасуцяшэнне і век наіўнець буду, як дзіця *(М. Арочка)*. 3. Песня мая не шукае прывету, ласкі ў скурганеным сэрцы чыім... *(Я. Купала)*. 4. Мы словападам зацярушаны *(П. Панчанка)*. 5. Як гэта здорава — чытаць жывую кнігу роднай старонкі, напейзажвацца ў запас, зараджаць сябе жывой выразнай любоўю да гэтай зямлі *(Я. Брыль)*. 6. Што ні дзень — сандзень. Можна і пасандзеніцца! Пакупнік — не цюлень, дзе ён дзенецца?! *(Р. Барадулін)*.

Індывідуальна-аўтарскія наватворы (аказіяналізмы) — словы, якія ствараюцца і ўжываюцца пісьменнікамі, грамадскімі дзеячамі, вучонымі з пэўнымі стылістычнымі мэтамі.

210. Прачытайце тэкст. Вызначце ролю фанетычных і словаўтваральных сродкаў у тэксце.

КАСА

Каса — косая, аднак там, дзе яна праходзіць, застаюцца чыстыя, без касмыкоў, касынкі лугоў і роўныя каснікі пакосаў.

Каса не спакушаецца славай і не выстаўляецца напаказ: яна толькі першаю, у расу, каштуе тыя «смакосы», якія пасля будуць каштаваць каровы і козы.

Каса касуе ўсё, што ўзводзілі вясна і лета: яе кранае не краса званцоў, касачоў ці каласоўнікаў, а косінусы і катангенсы стасункаў з імі.

Пасада ў касы ка́ставая — ад Касандры: яна прадказвае ўсім аднолькавы лёс і сама ж вершыць яго.

На касу, як на смерць, касавурацца гусакі, на касу сыкае асака, яе кусаюць камяні, ад яе адкасоўваюцца кусты, але, вітаючыся з ёю, касу ксціць* касец Ясь і — развітваючыся з ёю — касінер* Кастусь *(А. Разанаў)*.

Выпішыце з тэксту рад аднакаранёвых слоў да назоўніка *каса*, абазначце ў словах корань.

Назавіце словы з аманімічнымі каранямі.

211. Прачытайце тэкст, вусна пракаменціруйце правапіс слоў, у якіх неабходна ўставіць прапушчаныя літары ці раскрыць дужкі. Растлумачце пастаноўку прапушчаных знакаў прыпынку.

ГАРАДСКІЯ СКУЛЬПТУРЫ

Акрамя велічных помнікаў у гонар вялікіх падзей і асоб ёсць у кожным *(Е/е)*ўрапейскім горадзе *(не)*вялікія «*(не)*афіцыйныя» але асабліва любімыя скульптуры якія ствараюць яго *(не)*паўторнасць. Ёсць такія і ў Мінску. Адна з самых вядомых «*(Х/х)*лопчык з леб..дзем» фантан у былым *(А/а)*ляксандраўскім *(С/с)*кверы побач з *(К/к)*упалаўскім *(Т/т)*эатрам і *(Д/д)*омам *(А/а)*фіцэраў. Аўтар скульптуры італьянец Л. Берніні.

У апошнія дз..с..цігоддзі горад за*(і/й)*меў шмат цудоўных скульптур. Напрыклад у *(М/м)*іхайлаўскім *(С/с)*кверы ля вуліцы Свярдлова з’явіліся *(Д/д)*зяўчынка з парасонам і *(Н/н)*езнаёмка ў кап..люшы якая сядзіць на лаўцы гасцінна запрашаючы прысесці побач... Аўтар скульптур Уладзімір Жбанаў аздобіў і *(К/к)*амароўскі *(Р/р)*ынак на прыступках сядзіць бронзавая *(Г/г)*андлярка з семкамі.

З іншай насельніцай *(К/к)*амароўкі *(Д/д)*амай з сабачка.. любяць здымацца і мінчане і госці горада. Побач прапаноўвае свае паслугі бронзавы *(Ф/ф)*атограф. Ну а *(К/к)*аня што стаіць *(не)*падалёк многія *(на)*пачатку прымаюць за сапраўднага. А*(д/т)*пачывае с..бе *(з/с)*весіўшы галаву пакуль гаспадар бадзяецца па рынку... *(Паводле Л. Рублеўскай)*.

Аднавіце словы, прапушчаныя ў словаўтваральных ланцужках: *госць* → ... → *гасцінна*, *прасіць* → ... → *запрашаючы*.

Якое з двух слоў з'яўляецца ўтваральным у адносінах да другога: *адкрыццё — адкрыць, аздоба — аздобіць, здымаць — здымак, красці — крадзеж*?

Зрабіце марфемны і словаўтваральны разборы слоў *непаўторнасць, водаправод, дзесяцігоддзе, паслуга, сучасны*.

● Раскажыце пра тыя скульптуры (архітэктурныя помнікі), якія, на вашу думку, ствараюць непаўторнае аблічча беларускіх гарадоў. Пры неабходнасці выкарыстайце літаратурна-мастацкія выданні з серыі «Твае гарады, Беларусь».

§ 26. Утварэнне і правапіс складаных і складанаскарочаных слоў

Складаныя словы ўтвараюцца з дзвюх і больш асноў з дапамогай злучальных літар або без іх: *чарн**а**бровы, шматгадовы, двухметровы*.

У складаных словах злучальныя літары ***о, ё*** пішуцца толькі пад націскам, літара ***а*** — у ненаціскным становішчы: *ільн**о̀**валакно́, гелі**ё**граф, ільн**а**во́дства, прыбор**а**будаўні́чы, мароз**а**трыва́лы*.

Злучальная літара ***е*** ў складаных словах пераходзіць у ***я***, калі націск падае на першы склад другой часткі складанага слова: *зерн**е**сушы́лка, зерн**я**скла́д; земл**е**карыста́нне, земл**я**ро́бчы; жыцц**е**апіса́нне, жыцц**я**ра́дасны*.

Злучальная літара ***е*** ў складаных словах захоўваецца, калі другая частка пачынаецца з ***ў*** (***у*** нескладовага): *вогн**е**ўсто́йлівы, зерн**е**ўбо́рка*.

212. Утварыце і запішыце складаныя словы. Растлумачце правапіс злучальнай літары.

Земле- (земля-): ..капалка, ..знаўства, ..робства, ..карыстальнік, ..праходзец, ..ўладальніцкі.

Вугле- (вугля-): ..пагрузачны, ..прамысловасць, ..коп, ..драбілка, ..носны, ..здабывальны.

Пуце- (пуця-): ..правод, ..ўкладчык, ..водны, ..пагрузчык, ..пад'ёмнік.

Жыцце- (жыцця-): ..сцвярджальны, ..ўстойлівы, ..апісальны, ..здольнасць, ..разуменне, ..любства, ..адчуванне, ..забеспячэнне, ..радасны, ..піс, ..любівы, ..дзейнасць.

1. У складаных словах можа быць адзін асноўны і адзін або некалькі пабочных націскаў. Калі ў другой частцы складанага слова націск падае на першы склад, то ў першай частцы замест ***о*** пішацца ***а***: *д**а**брадзе́й, в**а**стразу́бы, ч**а**рнаво́кі, в**а**дазбо́р, р**а**йнапра́ўе*; калі ў другой частцы націск падае не на першы склад, то ў першай частцы з'яўляецца дадатковы (пабочны) націск і захоўваецца напісанне ***о***: *д**о̀**бразычлі́вы, в**о̀**стракане́чны, ч**о̀**рнавало́сы, в**о̀**дазабеспячэ́нне, р**о̀**йназале́жны*.

2. Літара ***о*** пішацца ў першай частцы складаных слоў, калі другая частка пачынаецца з ***ў*** (у нескладовага): *мар**о̀**заўсто́йлівасць, зб**о̀**жжаўбо́рачны, т**о̀**рфаўтварэ́нне, в**о̀**гнеўсто́йлівы*.

3. Літара ***э*** *ў* першай частцы складаных слоў захоўваецца: *мэтанакірава́ны, мэтазго́дна, рэдказу́бы, шэраво́кі, арэхападо́бны, крэдытаздо́льнасць, тэлеба́чанне, шэсцьсо́т*.

4. У складаных словах, утвораных ад лічэбніка ў спалучэнні з назоўнікам, першая частка (лічэбнік) ставіцца ў форму роднага склону: *тры дні — **трох**дзённы, чатыры паверхі — **чатырох**павярховы, пяць тыдняў — **пяці**тыднёвы, сто метраў — **ста**метровы, **ста**гадовы, **ста**тысячны, **ста**градусны; сямікласнік, васьмігадовы, дзевяціградусны, саракагоддзе*.

Запомніце!

Літара **о** захоўваецца ў складаных словах, першай часткай якіх з'яўляюцца ***слова-, што-, фота-, мота-***: *словазлучэнне, словаформа; штогод, штодзень; фотаздымак, фоталабараторыя* (а л е: *фатаграфія* і вытворныя ад яго); *мотаспорт, мотагонкі* (а л е: *матацыкл, матавоз* і вытворныя ад іх), а таксама ў іншых словах, асабліва навуковых тэрмінах, у якіх выразна праяўляецца пабочны націск, хоць асноўны націск падае на першы склад: *азотнакі́слы, збожжасхо́вішча, мовазна́ўства, фондасхо́вішча, работада́ўца, маторазбо́рка, вокамгне́нна, свабодалю́бства, ружоватва́ры, народаўла́ддзе, усходазна́ўства* і інш.

213. Спішыце словы, устаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце правапіс галосных ***о, э*** ў складаных словах.

П..ўнапраўны, шт..хвілінна, сл..ваўжыванне, св..ечасовасць, ф..таграфія, ваг..нарамонтны, в..гнеўстойлівы, в..сьмігадовы, ш..сціствольны, тр..хдзённы, шкл..завод, д..брасуседскі, выс..кавітамінны, д..ўгалецце, ст..годдзе, гал..валомка, н..вагодні, р..знакаляровы, ст..гадовы.

214. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары, растлумачце правапіс.

1. Паглядзі на ж..ўталісты сад. Вунь ідзе між ябл..нь ліст..пад *(В. Вітка)*. 2. Цякла ў гэтым месцы ср..бнаводная рака Струмень. Была і другая, такая ж п..ўнаводная рака Язда, ад якой засталася сёння толькі невялічкая[сл] жыватачынка *(К. Камейша)*. 3. Па загадзе Ефрасінні зрабіў Лазар Богша знакаміты шасц..канцовы крыж *(У. Бутрамееў)*. 4. Удзень у сад наведваліся чырв..нагрудыя сн..гіры *(З. Бяспалы)*. 5. На самым пачатку вераснёўскай раніцы мяне сустрэлі, выб..гшы з бору, крэпкія ч..рнагаловыя баравікі *(А. Вялюгін)*. 6. Д..ўгахвостыя дзятлы заўзята барабаняць па дрэвах сваімі вострымі дзюбамі *(А. Якімовіч)*.

Назавіце складаны сказ, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў ім.

1. У першай частцы складанага слова літара ***е*** захоўваецца незалежна ад таго, на які склад падае націск у другой частцы: *сенакасі́лка, верхнезубны́, беласне́жны, землетрасе́нне, светаўспрыма́нне, свежамаро́жаны.*

Калі першай часткай з'яўляецца аснова ***велік-/вялік-***, то напісанне літары ***е*** або ***я*** залежыць ад таго, які склад у другой частцы націскны: калі першы, то пішацца ***е***, калі другі — пішацца ***я***: *велікаро́слы, велікакня́жацкі, велікасве́цкі* (а л е: *Вялікдзе́нь*); *Вялікабрыта́нія, вялікадзяржа́ўны, вялікагало́вы.*

2. У першай частцы складанага слова літара ***ё*** захоўваецца, калі націск падае не на першы склад другой часткі, і замяняецца на ***е***, калі націск падае на першы склад другой часткі: *лёгкаатлеты́чны, легкаве́рны; лёдадрабі́льны, ледарэ́з; мёдаварэ́нне, медано́сны.*

Запомніце!

Складанаскарочаныя словы пры напісанні звычайна разглядаюцца як простыя словы з адным націскам: *замфонд, лясгас* і інш.

Калі складаныя словы маюць у сваім саставе больш за дзве часткі, то кожная частка пішацца як асобна ўзятае слова: *паравозавагонарамонтны, авіяматорабудаванне, аэрафотапрыбор.*

215. Утварыце і запішыце складаныя словы (прыметнікі) ад прыведзеных словазлучэнняў.

Верхні бераг, востры канец, белая грыва, белая галава, доўгія валасы, свежая афарбоўка, востры вугал, чырвоны твар, вялікі рост, светлыя бровы, вялікая душа, розныя мовы, вялікі акіян.

216. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары.

МУЗЫЧНЫ СІМВАЛ БЕЛАРУСІ

Беларускі народ тал..навіты, музычны, творчы, вынаходлівы. На працягу сваёй гісторыі гэты шматаблічны г..ні-

яльны музыкант стварыў цудоўныя, самабытныя, р..знастайныя песні, танцы, інструм..нтальныя найгрышы[c] і ар..гінальныя музычныя інструм..нты — наш духоўны арс..нал.

У «сям'і» народных інструм..нтаў Беларусі цымбалы — самы, бадай, любімы і распаўсюджаны. Гэта інструм..нт са старажытным р..даводам, прыгажосць і гонар беларусаў. Да ўдасканалення цымбалы былі прыналежнасцю сельскіх музыкаў і, верагодна, з гэтай прычыны лічыліся «мужы..кім» інструм..нтам. Музыкі-цымбалісты, як правіла, выступалі ў трох іпастасях*: выраблялі інструм..нт, igралі на ім і рыхтавалі с..бе змену. У народзе іх пачціва называлі ўмельцамі... *(Паводле М. Солапава)*.

- Падкрэсліце складаныя словы, растлумачце іх правапіс.
- Назавіце іншыя сімвалы Беларусі (кветку, жывёлу, птушку і г. д.).

Складанаскарочаныя словы могуць утварацца:

а) з частак слоў ці часткі слова і другога поўнага слова: *леспрамгас* (лясная прамысловая гаспадарка);

б) з пачатковых гукаў слоў: *МАЗ* (Мінскі аўтамабільны завод), *ГУМ* (гарадскі ўніверсальны магазін);

в) з пачатковых літар слоў: *ПТВ* (прафесійна-тэхнічнае вучылішча), *БТ* (Беларускае тэлебачанне);

г) з часткі першага слова і пачатковых гукаў наступных слоў або пачатковых гукаў першых слоў і часткі наступнага слова: *БелАЗ* (Беларускі аўтамабільны завод), *ЭнЛіМ* (Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі).

Кожная частка складанаскарочанага слова пішацца так, як бы яна пісалася ў поўным слове: *медсястра* (медыцынская сястра), *педуніверсітэт* (педагагічны ўніверсітэт), *лясгас* (лясная гаспадарка). У пачатку другой часткі захоўваюцца літары ***і, е, я, ю***, апостраф перад імі не ставіцца: *дзяржінспекцыя, педінстытут*.

Складанаскарочаныя словы, якія абазначаюць назвы ўстаноў, арганізацый, пішуцца з вялікай літары: *Нацбанк*, *Саўмін*.

Паміж пачатковымі літарамі ў абрэвіятурах кропка не ставіцца: *ААН* (Арганізацыя Аб'яднаных Нацый), *БДУ* (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт), *ВНУ* (вышэйшая навучальная ўстанова).

У змешаных абрэвіятурах (утвораных з часткі першага слова і пачатковых гукаў наступных слоў) з вялікай літары пішуцца пачатак першага слова і літары наступных слоў: *БелТА* (Беларускае тэлеграфнае агенцтва).

Абрэвіятуры, якія ўтвараюць склады і абазначаюць агульныя назвы, пішуцца малымі літарамі: *нэп* (новая эканамічная палітыка).

Пры змяненні гукавых абрэвіятур канчаткі ў іх пішуцца з малой літары: *БАМ — на БАМе, ЦУМ — у ЦУМе*.

217. Прачытайце правільна абрэвіятуры, расшыфруйце іх.

БТ, НДІ, ВНУ, СНД, ВКЛ, ЭВМ, НТР, БелСЭ, БРСМ, ДАІ.

218. Падбярыце і запішыце з перыядычнага друку 6 сказаў са складанаскарочанымі словамі, растлумачце іх утварэнне і правапіс.

МАРФАЛОГІЯ І АРФАГРАФІЯ. КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ

§ 27. Сістэма часцін мовы беларускай мовы. Назоўнік: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў

Часціны мовы — гэта лексіка-граматычныя разрады, якія аб'ядноўваюць словы паводле семантычных, марфалагічных і сінтаксічных прымет. Семантычныя прыметы паказваюць абагульненае значэнне прадмета, дзеяння, якасці і г. д., марфалагічныя — граматычныя катэгорыі, уласцівыя слову, сінтаксічныя — ролю слова ў сказе.

У беларускай мове выдзяляецца дзесяць часцін мовы, якія падзяляюцца на самастойныя, службовыя і выклічнік. Да самастойных часцін мовы адносяцца назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў і прыслоўе. Да службовых часцін мовы належаць прыназоўнікі, злучнікі і часціцы. Адметнае становішча займаюць выклічнікі. Яны не адносяцца ні да самастойных, ні да службовых часцін мовы, бо выражаюць нашы пачуцці і волевыяўленні, не называючы іх.

219. Прачытайце тэкст. Растлумачце правапіс уласных назоўнікаў. Спішыце апошні абзац, раскрываючы дужкі.

Сымон Будны — наступнік Скарыны ў справе друкавання кніг і пашырэння асветы сярод народных мас. Ён, адзін з найбольш адукаваных людзей свайго часу, ведаў польскую, чэшскую[ф], італьянскую, лацінскую, грэчаскую і старажытнаяўрэйскую мовы. Але найбольш любіў ён сваю родную мову.

Сымон Будны выступаў у сваіх кнігах супраць рэлігійных догмаў*, заклікаў шанаваць народную мову і мараль, змагацца за свабоднае развіццё навукі і пашырэнне ведаў сярод простых людзей.

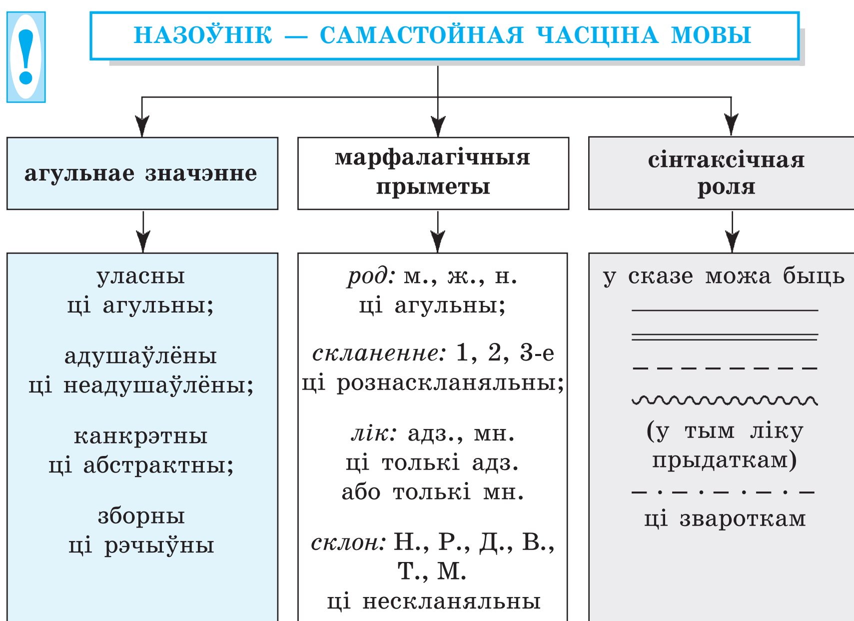
Адначасова з ім за некалькі сот кіламетраў ад Нясвіжа працаваў у сваёй друкарні, заснаванай у фальварку* Цяпіна, на Віцебшчыне, яшчэ адзін змагар за народную асвету, аднадумец Буднага — Васіль Цяпінскі.

Нялёгка прыходзілася першым асветнікам, пачынальнікам і прадаўжальнікам друкарскай справы. Іх праследавалі, кідалі ў астрогі*...

Праз колькі стагоддзяў мы будзем удзячныя ім — *(Францыск Скарына, Сымон Будны, Васіль Цяпінскі)* — за тое, што яны першымі на *(Беларусь)* пачалі друкаваць кнігі *(Паводле В. Вольскага)*.

● Растлумачце значэнне слова *наступнік*. Як яно ўтворана?

220. Разгледзьце схему і падрыхтуйце вуснае паведамленне пра назоўнік як часціну мовы.

У залежнасці ад лексічнага значэння і граматычных уласцівасцей выдзяляюцца агульныя і ўласныя, адушаўлёныя і неадушаўлёныя, канкрэтныя і абстрактныя, зборныя і рэчыўныя назоўнікі.

Агульныя назоўнікі з'яўляюцца назвамі цэлых класаў аднародных прадметаў, з'яў, паняццяў і г. д.: *кніга, снег, сястра, чалавек, радасць, зеляніна*.

Уласныя назоўнікі ўключаюць імёны, прозвішчы, тапанімічныя і астранамічныя назвы, клічкі жывёл *(Васіль, Іван Паўлавіч, Беларусь, плошча Незалежнасці, Марс, Мурка)*, а таксама назвы канкрэтных прадметаў ці з'яў (газета *«Наша ніва»*, стадыён *«Дынама»*, цукеркі *«Ласунак»*).

Агульныя назоўнікі, якіх большасць у беларускай мове, пішуцца з малой літары, а ўласныя назоўнікі, якіх значна менш у беларускім слоўніку, — з вялікай. Некаторыя назоўнікі могуць ужывацца і як агульныя *(ампер, ом, рэнтген, форд, бульба, бурак, капуста)*, і як уласныя *(Ампер, Ом, Рэнтген, Форд, Бульба, Бурак, Капуста)*.

У склад **адушаўлёных назоўнікаў** уваходзяць агульныя назвы людзей, жывёл, насякомых *(чалавек, дзіця, вавёрка, рыба, кнігаўка, муха)*, асабовыя назвы (імёны, прозвішчы, імёны па бацьку, мянушкі і інш.), а таксама назвы фантастычных і міфалагічных істот *(Зеўс, лесавік, гном, русалка)*. Да адушаўлёных адносяцца таксама назвы цацак *(лялька, салдацік, мядзведзік)*, назвы памерлых людзей *(нябожчык, тапелец, мярцвяк)*, назвы шахматных фігур і карт *(слон, пешка, кароль, туз, валет)*.

Неадушаўлёныя назоўнікі — гэта назвы прадметаў, прылад, рэчываў, дрэў і раслін, з'яў прыроды, абстрактных паняццяў і інш.: *завод, акно, дуб, гай, дождж, радасць, сум*, а таксама назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць прадметаў *(атрад, натоўп, статак, моладзь, студэнцтва)*. Пры скланенні адушаўлёных назоўнікаў форма вінавальнага склону множнага ліку супадае з формай роднага склону: *бачу людзей, вучняў — няма людзей, вучняў*, а неадушаўлёных — з формай назоўнага склону: *бачу азёры, горы — успамінаюцца азёры, горы*.

Канкрэтныя назоўнікі абазначаюць прадметы, аб'екты, з'явы і г. д., якія ўспрымаюцца як асобныя рэаліі і паддаюцца лічэнню: *пенал, ручка, лес, канал, стол, сонца, год, метр.*

Абстрактныя назоўнікі абазначаюць разнастайныя адцягненыя паняцці, пачуцці, стан, дзеянні і працэсы: *радасць, злосць, розум, каханне, цярпенне, бег, хадзьба, голад, хвароба, клімат.* Абстрактныя назоўнікі звычайна ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку і не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі, аднак могуць у пэўным кантэксце набываць форму множнага ліку: *першыя ўражанні, нечаканыя цяжкасці.* Асобныя абстрактныя назоўнікі маюць форму толькі множнага ліку: *замаразкі, прыцемкі, канікулы, агледзіны* і інш.

Зборныя назоўнікі абазначаюць сукупнасць аднародных або падобных прадметаў як адно цэлае: *лісце, калоссе, вучнёўства, сасоннік, галлё, настаўніцтва.* Яны не маюць формы множнага ліку, аднак могуць спалучацца з няпэўна-колькаснымі словамі: *многа галля, мала птаства, трохі насення.*

Рэчыўныя назоўнікі абазначаюць рэчывы аднароднага саставу: карысныя выкапні, металы, газы *(вугаль, жалеза, азон, нафта)*, лекі і прэпараты *(валідол, аспірын, цытрамон)*, прадукты харчавання *(мёд, хлеб, малако, мука, сыр, сок)*, злакі, травы, ягады, агародныя культуры *(авёс, чабор, асот, суніцы, цыбуля, гарох, агрэст)*, тканіны *(сукно, шоўк, паркаль)*, прыродныя з'явы *(снег, град, іней)* і інш. Рэчыўныя назоўнікі, як правіла, ужываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку і не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі. Такія назоўнікі могуць спалучацца з няпэўна-колькаснымі словамі ***шмат, мала, трохі, столькі, колькі, некалькі***: *шмат бульбы, столькі пяску.* Некаторыя рэчыўныя назоўнікі маюць форму толькі множнага ліку: *апілкі, дрожджы, духі, кансервы.* Такія рэчыўныя назоўнікі, як *соль, вада, метал, мазь, сталь, лён*, у пэўным кантэксце могуць ужывацца ў форме множнага ліку: *каляровыя металы, калійныя солі.*

221. Прачытайце выразна верш С. Грахоўскага. Растлумачце эпіграф, сфармулюйце тэму і асноўную думку верша.

Дайце лексіка-граматычную характарыстыку назоўнікам з тэксту (пры неабходнасці карыстайцеся змешчаным вышэй матэрыялам).

ПЕРАСЦЯРОГА

Адно з двух: або людзі зробяць так,
што ў паветры стане меней дыму,
або дым зробіць так,
што на Зямлі стане меней людзей.
«Кур'ер ЮНЕСКА»

Прапахла паветра бензінам, саляркаю, газам,
Аж моташна ліпам, каштанам, бярозам і вязам.
Ад сіняга дыму ссыхае сасна за сасною,
Іх рэжуць на дровы і ў шуркі* складаюць вясною.

Даўно пазнікалі з зялёнае паркавай зоны
Дразды, вераб'і, салаўі і вароны.
Закураны пылам прамытыя з раніцы шыбы,
Прапахлі мазутам злінялыя сонныя рыбы.

Пацягне ад комінаў ветрыкам слабым —
І ў сажалцы ўжо захлынаюцца жабы.
Радзеюць гаі, пералескі, прысады[сл] і пушчы,
І толькі яшчэ чалавек застаецца трывушчы:

Ён дыхае дымам, аглушаны звонам і гудам,
І дзівіцца сам, што трымаецца цудам.
Ён б'е свідравіны, укладвае рэйкі і шпалы:
Што зранку здабыў, таго ўвечары мала.

Ён выграб дарэшты глыбокія нетры,
І чадам прапахла вада і залётныя ветры.
Мы, людзі, нашчадкам пакінуць павінны
Празрыстую рэчку і спеў салаўіны.

§ 28. Адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі. Род і лік назоўнікаў

222. Карыстаючыся табліцамі, успомніце, на аснове чаго адбываецца размежаванне назоўнікаў на адушаўлёныя і неадушаўлёныя. Што абазначаюць адушаўлёныя назоўнікі, што — неадушаўлёныя? Ці можна іх адрозніць граматычна? Ці заўсёды граматычнае паняцце «адушаўлёнасць-неадушаўлёнасць» супадае з біялагічным паняццем «жывое-нежывое»?

Адушаўлёныя назоўнікі

Лексічныя паказчыкі	**Граматычныя паказчыкі**
Абазначаюць: а) назвы жывых істот: *чалавек, воўк, верабей, сом, камар*; б) назвы міфалагічных істот: *лясун, русалка, гном*; в) назвы цацак, механізмаў, падобных да чалавека: *лялька, ліса, робат*; г) назвы шахматных фігур, карт: *ферзь, слон, валет*; д) нежывых людзей: *тапелец, нябожчык*; е) назвы некаторых страў: *шчупак, карп*	Форма вінавальнага склону множнага ліку супадае з формай роднага склону множнага ліку: *бачу сяброў, будаўнікоў* (В. скл., мн. лік) — *няма сяброў, будаўнікоў* (Р. скл., мн. лік). У назоўнікаў мужчынскага роду (акрамя назоўнікаў на ***-а, -я***) форма вінавальнага склону супадае з формай роднага склону і ў адзіночным ліку: *бачу сябра — не было сябра.*

Неадушаўлёныя назоўнікі

Лексічныя паказчыкі	**Граматычныя паказчыкі**
Абазначаюць: а) назвы прадметаў нежывой прыроды, з'яў і падзей рэчаіснасці: *дом, стол, навальніца, сустрэча*; б) назвы раслін: *клён, ружа*; в) сукупнасць жывых істот: *натоўп, армія*; г) назвы мікраарганізмаў: *бактэрыя, бацыла*	Форма вінавальнага склону множнага ліку супадае з формай назоўнага склону множнага ліку: *бачу кнігі, ручкі* (В. скл., мн. лік) — *ляжаць кнігі, ручкі* (Н. скл., мн. лік). У назоўнікаў мужчынскага роду форма вінавальнага склону супадае з формай назоўнага склону і ў адзіночным ліку: *бачу дом — будуецца дом.*

223. Прачытайце назоўнікі і вызначце, якія з іх адушаўлёныя, якія неадушаўлёныя. З выдзеленымі словамі ўтварыце словазлучэнні, ставячы назоўнікі ў форме вінавальнага склону.

Падбярозавік, батальён, **матыль**, рой, чорт, сініца, **вірус**, кентаўр, **судак** (страва), карась, **табун**, гном, **туз**, мядзведзь (цацка), ведзьма, **адрасат**, **ферзь**, дракон, **мікроб**, кароль (назва карты), статуя, **язык** (палонны), **рамонак**.

224. Раскрыйце дужкі, выбіраючы форму слова ў адпаведнасці з марфалагічнымі нормамі. Абгрунтуйце свой выбар.

1. Убачыць *(цягнік, цягніка)* мне давялося толькі ў васьмігадовым узросце. 2. Спачатку хлопчык даглядаў *(гусі, гусей)*, затым, калі падрос, пасвіў *(каровы, кароў)*. 3. Заўважыць *(баравік, баравіка)* у такім густым верасе было вельмі цяжка. 4. Калі з'явіліся сучасныя мікраскопы, вывучаць *(бактэрыі, бактэрый)* стала прасцей. 5. Страціўшы *(слон, слана)*, Алег вымушаны быў пабіць *(конь, каня)* ладдзёй. 6. Князь загадаў запрэгчы ў сані *(мядзведзі, мядзведзяў)* і пакатаць *(госці, гасцей)*. 7. Кожнае пісьмо павінна знайсці *(свой адрасат, свайго адрасата)*.

225. Знайдзіце ў сказах граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннем марфалагічных норм. Адрэдагуйце сказы.

1. У канцы жніўня і ў пачатку верасня дзед збіраў падасінавікаў і баравікоў. 2. Шафёр паставіў свайго грузавіка на стаянку. 3. У сувенірным кіёску госці з задавальненнем куплялі матрошкі. 4. У гэтым рыбгасе разводзяць карпы, шчупакі і стронгі. 5. Шукаючы лічынак розных насякомых, сініца ўважліва аглядала на грушы кожную галінку. 6. З наступленнем лета пастухі пераганялі атараў у горы.

Род назоўнікаў

226. Запішыце словазлучэнні, дапісваючы канчаткі прыметнікаў у адпаведнасці з родам назоўнікаў. Параўнайце род назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Бел.. вуаль, упэўнен.. поступ, прыгож.. подпіс, дзік.. гусь, паляўніч.. сабака, няправільн.. дроб, салдацк.. шы-

нель, зубн.. боль, акуратн.. запіс, доўг.. цень, беларуск.. жывапіс, залат.. медаль, турэцк.. цюль, яўн.. фальш, балюч.. мазоль, усеагульн.. перапіс, дарожн.. пыл.

227. Запішыце словазлучэнні па-беларуску. Абазначце род назоўнікаў.

Женская туфля, левая тапка, молотый цикорий, вкусное яблоко, сухой пар, расцветшая валерьяна, старый комод, полосатый котёнок, трудная жатва, узкая бровь, высокий тополь, красивый шкаф, молодой жираф.

228. Прачытайце сказы. Знайдзіце граматычныя памылкі, абумоўленыя няправільным вызначэннем роду назоўнікаў. Выпраўце памылкі.

1. Была ўжо ноч, калі яны падаліся ў самы глыб лесу. 2. Праз заліты светам бор праходзіць жоўтая насып чыгункі. 3. Пахне ў хаце лугавой рамонкай. 4. Я слухаю, як салавей свой трэль вядзе. 5. На траве ляжала бліскучая россып вадзяных кропель.

Запомніце!

Назоўнікі, якія называюць **асоб паводле іх прафесійнай дзейнасці, роду заняткаў** і маюць нулявы канчатак, з'яўляюцца назоўнікамі **мужчынскага роду**: *прафесар, дырэктар, біёлаг, хірург, лектар* і інш.

Азначэнні, што дапасуюцца да такіх назоўнікаў, ужываюцца ў мужчынскім родзе пры абазначэнні асоб і мужчынскага, і жаночага полу: *Пацыентаў прымае малады хірург Пятроўскі. — Сёння працуе малады хірург Пятроўская.*

Калі такія назоўнікі ўжываюцца з асабовымі імёнамі, род дзеясловаў-выказнікаў у прошлым часе залежыць ад роду асабовага назоўніка, які з'яўляецца дзейнікам: *Выступаў новы лектар Віктар Разумоўскі. — Выступала новы лектар Алена Разумоўская.*

У мастацкім, публіцыстычным і гутарковым стылях для абазначэння асоб паводле прафесіі і пасады дастаткова часта ўжываюцца назоўнікі жаночага роду, утвораныя суфіксальным спосабам ад назоўнікаў мужчынскага роду: *лабарантка, дыпламантка, дырэктрыса* і інш., але большасць такіх слоў у тлумачальных слоўніках беларускай мовы адзначана паметай *разм.* (размоўнае).

---

229. Спішыце сказы, дапісваючы патрэбныя канчаткі прыметнікаў і ставячы дзеясловы-выказнікі ў форме прошлага часу.

1. Вопытн.. прадавец Ірына хутка і прыгожа *(запакаваць)* куплены сувенір[м]. 2. Песню «Белавежская пушча» *(напісаць)* папулярн.. кампазітар Аляксандра Пахмутава. 3. Наш.. канструктар Мікалай Стахаў *(завяршыць)* працу над праектам. 4. Таленавіт.. дызайнер Наталля Лобач прыгожа *(аформіць)* фае[м]. 5. Галіна Мікалаеўна — цудоўн.. педагог. 6. З паведамленнем *(выступіць)* галоўн.. інспектар[м] Ганна Стасава.

230. Ад назоўнікаў мужчынскага роду ўтварыце, калі магчыма, адпаведныя назоўнікі жаночага роду. У якіх стылях маўлення ўжываюцца гэтыя назоўнікі жаночага роду?

Акадэмік, аграном, выкладчык, механік, касір, дэпутат, журналіст, рэдактар, кандуктар, паэт, трэнер, піяніст, саліст, студэнт.

Назоўнікі **агульнага роду**, якія ў залежнасці ад ужывання могуць абазначаць асоб ці мужчынскага, ці жаночага полу, у пэўным кантэксце з'яўляюцца назоўнікамі ці мужчынскага, ці жаночага роду: *такі чысцёха Сяргей — такая чысцёха Маша, з чысцёхам Сяргеем — з чысцёхай Машай.*

231. Прачытайце сказы і знайдзіце назоўнікі, пры ўжыванні якіх былі парушаны марфалагічныя нормы. Выпраўце памылкі.

1. Стары садоўнік стаў сведкай забаўнай гісторыі. 2. Антон дапамог сябру Сашы Пятрову рашыць складаную задачу.

3. Гаспадар маёнтка быў добрай пранырай. 4. «Андрэй, ты не маеш права зараз быць няўмекаю», — цвёрда сказаў старшыня. 5. Мікола прыйшоў са сваім сябрай Жэняй. 6. Пасля такога здарэння маленькаму Шурцы было не да смеху. 7. Амаль год Пеця быў ротным запявалай.

Каб правільна вызначаць **род нескланяльных назоўнікаў** і не памыляцца пры іх ужыванні, трэба ведаць лексічнае значэнне слова.

Назвы асоб мужчынскага полу адносяцца да мужчынскага роду, **асоб жаночага полу** — да жаночага роду: *ваенны аташэ, гэты парцье, прыгожая лэдзі, маладая пані*.

Назвы жывых істот з'яўляюцца, як правіла, назоўнікамі мужчынскага роду: *малады кенгуру, маленькі шымпанзэ*.

В ы к л ю ч э н н і: *цэцэ* (муха), *івасі* (рыба) і інш. — жаночага роду.

Неадушаўлёныя назоўнікі з'яўляюцца назоўнікамі ніякага роду: *новае атэлье, светлае фае*.

В ы к л ю ч э н н і: *салямі* (каўбаса) — ж. р., *сулугуні* (сыр) — м. р., *кальрабі* (капуста) — ж. р., *сірока* (вецер) — м. р., *еўра* — м. р. і н. р. і інш.

Род нескланяльных **геаграфічных назваў** вызначаецца па родзе агульнага назоўніка, якім можна замяніць уласную назву: *Тбілісі* (горад) — м. р., *Гаіці* (краіна) — ж. р., *Эры* (возера) — н. р.

Род **нескланяльных абрэвіятур** вызначаецца, як правіла, па апорным слове: *БДУ (Беларускі дзяржаўны **ўніверсітэт**)* — м. р., *СП (сумеснае **прадпрыемства**)* — н. р.

З а ў в а г а. Род скланяльных абрэвіятур вызначаецца па характары асновы і канчатку назоўнага склону адзіночнага ліку: *ЛіМ (у ЛіМе)* — мужчынскі род.

232. З наступнымі назоўнікамі складзіце і запішыце словазлучэнні, дапасоўваючы да назоўнікаў прыметнікі ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку.

Авеню, канферансье, амплуа, парцье, алібі, івасі, кашпо, еўра, імпрэсарыа, табу, кальрабі, пані, салямі, рэзюмэ, сулугуні, кашнэ, лэдзі, какава, пенальці, тарнада, круп’е, эскімо, камюніке.

233. Размяркуйце наступныя ўласныя назоўнікі на групы ў адпаведнасці з тым, які геаграфічны аб’ект (краіна, горад, рака, возера, востраў, гара, пустыня) яны абазначаюць, вызначце род назоўнікаў.

Ай-Петры, Антарыа, Палерма, Калахары, Замбезі, Мак-Кінлі, Місуры, Гобі, Нікарагуа, Янцзы, Сулавесі, Эры, Малі, Сухумі, Хансю, Марока, Тарту, Трыпалі, Сан-Францыска.

234. З наступнымі складанаскарочанымі словамі пабудуйце словазлучэнні ці складзіце сказы так, каб па дзеяслове або прыметніку можна было вызначыць род абрэвіятур.

ДАІ, АЭС, БНТУ, НАН, ЕЭС, ВНУ, АПК, НХЛ, МВФ, ФПБ, СНД, ДК, НПЗ, КДБ, ТБМ.

Род неадушаўлёных складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок, звычайна вызначаецца:

а) па першай частцы, калі змяняюцца дзве часткі: *краіна-імпарцёр (краіне-імпарцёру)* — жаночы род, *танец-гульня (у танцы-гульні)* — мужчынскі род;

б) па зменнай частцы, калі адна з частак не змяняецца: *кафэ-рэстаран* — мужчынскі род, *бэта-выпраменьванне* — ніякі род, *альфа-нейрон* — мужчынскі род.

З а ў в а г а. У ролі нязменнай часткі могуць выступаць назоўнікі, якія змяняюцца: *вакуум-камера (вакуум-камеры), плашч-палатка (плашч-палаткай)*. Зменнасць-нязменнасць адной з частак такіх складаных назоўнікаў неабходна запамінаць ці ўдакладняць па слоўніку.

235. Спішыце словы, падкрэсліваючы тую частку, па якой вызначаецца іх род. У дужках укажыце род назоўнікаў.

Школа-інтэрнат, раман-споведзь, салон-атэлье, салон-цырульня, бэта-часціца, альфа-поле, дача-музей, музей-ква-

тэра, самалёт-амфібія, сукенка-касцюм, машына-аўтамат, гама-спектрометр, тэатр-студыя.

236. З наступнымі назоўнікамі пабудуйце і запішыце словазлучэнні, выкарыстоўваючы ў якасці залежнага слова прыметнікі, займеннікі і парадкавыя лічэбнікі ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку.

Ракета-носьбіт, тона-кіламетр, кафэ-сталовая, прычэп-цыстэрна, плашч-накідка, кілават-гадзіна, танец-гульня, малюнак-ілюстрацыя, грам-малекула, папка-дасье, самалёт-лабараторыя.

Лік назоўнікаў

237. Карыстаючыся табліцамі, зрабіце паведамленне на тэму «Лік назоўнікаў».

Адзіночны і множны лік

Назоўнікі	**Прыклады**	**Заўвага**
Абазначаюць прадметы, якія паддаюцца лічэнню	*дом* [ ] — *дам*[*ы*] *хвал*[*я*] — *хвал*[*і*] *думк*[*а*] — *думк*[*і*] *акн*[*о*] — *вокн*[*ы*] *селянін* [ ] — *сялян*[*е*] *чалавек* [ ] — *людз*[*і*]	У нескланяльных назоўніках лік вызначаецца сінтаксічна, напрыклад па форме дзеслова-выказніка ці дапасаванага азначэння: *прыехала таксі* (адз. л.) — *прыехалі таксі* (мн. л.), *утульнае кафэ* (адз. л.) — *утульныя кафэ* (мн. л.)

Толькі адзіночны лік

Назоўнікі	**Прыклады**	**Заўвага**
1. Большасць уласных назоўнікаў	*Нёман, Гомель, Якуб Колас, Вольга, Марс*	Ужываюцца ў форме множнага ліку, калі абазначаюць членаў адной сям'і, родзічаў *(браты Луцэвічы)*, асоб з аднол-

Назоўнікі	**Прыклады**	**Заўвага**
		кавымі імёнамі *(У групе два Антоны і тры Вольгі)*
2. Большасць рэчыўных назоўнікаў	*золата, вада, жалеза, малако, мёд, снег*	Некаторыя з іх могуць ужывацца ў форме множнага ліку пры абазначэнні сартоў, відаў марак *(малдаўскія віны, італьянскія сыры, каўказскія мінеральныя воды)* ці пры ўказанні на вялікую колькасць рэчыва *(жоўтыя пяскі)*
3. Зборныя назоўнікі	*насенне, моладзь, асіннік*	
4. Большасць абстрактных назоўнікаў	*радасць, смеласць, храаство, сінь, рэалізм*	Некаторыя могуць ужывацца і ў форме множнага ліку: *першыя радасці, студзеньскія маразы*
5. Назвы месяцаў, напрамкаў свету	*верасень, сакавік, поўнач, захад*	

Толькі множны лік

Скланяльныя назоўнікі з канчаткамі *-і, -ы* ў пачатковай форме	**Прыклады**
Абазначаюць:	
а) парныя або састаўныя прадметы;	*дзверы, вароты, сані;*
б) уласныя назвы;	*Карпаты, Васілевічы, Філіпіны;*
в) часавыя адрэзкі, святы, абрады, гульні;	*канікулы, Каляды, заручыны, хованкі;*
г) рэчывы, прадукты, адыходы вытворчасці;	*духі, кансервы, апілкі;*
д) абстрактныя паняцці;	*паводзіны, зносіны;*
е) сукупнасць чаго-небудзь;	*грошы, фінансы;*
ж) грамадскія працэсы, дзеянні	*дэбаты, манеўры*

238. Запішыце назоўнікі ў форме множнага ліку, абазначце канчаткі, пастаўце націск.

Востраў, зубраня, чалавек, імя, зубр, гараджанін, кола, інжынер, цэх, воблака, беларус, том, рэдактар, дно, племя, курыца, грамадзянін, дырэктар, старшыня, торт, вуха.

239. Ад наступных слоў утварыце форму множнага ліку і зборныя назоўнікі. Растлумачце розніцу лексічных значэнняў слоў у форме множнага ліку і зборных назоўнікаў.

Бервяно, ліст, студэнт, пяро, колас, інтэлігент, камень, настаўнік, воін, дуб, дзіця, крыло.

240. Прачытайце назоўнікі і назавіце тыя, якія ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку. Што яны абазначаюць? Складзіце з імі словазлучэнні, запішыце.

Падзея, Прыпяць, чалавек, блакіт, усход, кастрычнік, калектывізм, даль, грамадства, настрой, маці, салома, смех, гняздо, жыта, шкло, свядомасць, натоўп, вецер, Віцебск, тлушч.

241. Падбярыце да назоўнікаў, дзе магчыма, суадносныя формы адзіночнага ліку.

Вароты, шпалы, нажніцы, дровы, суткі, рэйкі, канікулы, Івацэвічы, Альпы, красоўкі, вячоркі, імяніны, выбары, пельмені, пагоны.

242. Падбярыце і запішыце беларускія адпаведнікі да наступных слоў. Параўнайце формы ліку гэтых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Черника, крупа, сумерки, чернила, волосы, дрова, слова, поведение, обручение, земляника.

243. Прачытайце сказы і знайдзіце сярод іх тыя, у якіх ёсць парушэнні марфалагічных норм. Адрэдагуйце сказы.

1. На правым беразе Прыпяці раскінуліся цудоўныя дубнякі. 2. Я прапанаваў Мурцы рыбную кансерву, але кошка

нават не паглядзела на яе. 3. Вакол вёскі на палях раслі грэчкі і аўсы. 4. Хлопцу здавалася, што вылеціць яго сэрца з грудзі ад вялікай радасці. 5. У навакольных лясах было шмат брусніц. 6. У дзеда Косці былі розныя мяды: і лугавы, і верасовы, і рапсавы. 7. Моцныя маразы трымаліся амаль да самай вясны.

§ 29. Скланенне назоўнікаў

Назоўнікі 1-га скланення

244. Карыстаючыся табліцай, успомніце, якія канчаткі маюць назоўнікі 1-га скланення ў давальным, творным і месным склонах адзіночнага ліку.

Склон	Аснова			
	на цвёрды зычны	**на зацвярдзелы зычны**	**на мяккі зычны**	**на *г, к, х***
Д.	*нів-е* *вадз-е*	*бур-ы* *сястр-ы*	*вол-і* *зямл-і*	*кніз-е* *вёсц-ы* *рац-э* *страс-е*
Т.	*нів-ай (-аю)* *вад-ой (-ою)*	*бур-ай (-аю)* *сястр-ой (-ою)*	*вол-яй (-яю)* *зямл-ёй (-ёю)*	*кніг-ай (-аю)* *вёск-ай (-аю)* *рак-ой (-ою)* *страх-ой (-ою)*
М.	*(на) нів-е* *(на) вадз-е*	*(аб) бур-ы* *(аб) сястр-ы*	*(на) вол-і* *(на) зямл-і*	*(у) кніз-е* *(у) вёсц-ы* *(на) рац-э* *(на) страс-е*

245. Запішыце назоўнікі 1-га скланення, якія абазначаюць вучэбныя прадметы, што выкладаюцца ў X класе. Утварыце і запішыце формы давальнага, творнага і меснага склонаў адзіночнага ліку гэтых назоўнікаў.

246. Запішыце словы па-беларуску. Абазначце склон і канчаткі назоўнікаў, падкрэсліце зычныя, якія чаргуюцца ў аснове.

Дорога — на дороге, республика — по республике, книга — в книге, фабрика — при фабрике, шапка — в шапке, нога — на ноге, рука — в руке, посадка — при посадке, дуга — на дуге, река — в реке, уборка — на уборке, лодка — в лодке.

247. Спішыце сказы, афармляючы іх у адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбным склоне.

1. У нейкай *(насцярога)* замерлі вакол кашлатыя б..розы *(І. Пташнікаў)*. 2. У *(вёска)* малая звілістая рэчка пачала ўздымацца заліваць двары *(Я. Брыль)*. 3. У в..чэрняй *(цішыня)* звіняць імклівыя руч..йкі *(Т. Хадкевіч)*. 4. І ў гэтую вясну на *(страха)* сваёй хаты л..снік убачыў прыгожую пару[м] буслоў *(У. Дубоўка)*. 5. А на *(зямля)*, дзе вокам кінь, цвіце рунее рунь багата *(Я. Купала)*. 6. Круча над Дзвіной[м] абрывалася стромай карычневай сц..ной і толькі *(ў)*нізе пры самай *(рака)* заканчвалася пакатым *(шаўкавіста)*зялёным схілам *(Т. Хадкевіч)*. 7. На доўгай абсаджанай старымі таполямі *(вуліца)* было ціха і б..злюдна *(В. Вольскі)*.

Назоўнікі 2-га скланення

248. Карыстаючыся табліцамі, раскажыце, з якімі канчаткамі ўжываюцца назоўнікі 2-га скланення ў форме роднага, творнага і меснага склонаў адзіночнага ліку.

Склон	Аснова на цвёрды зычны		
Р.	*стал-а*	*сад-у*	*сын-а*
Т.	*стал-ом*	*сад-ам*	*сын-ам*
М.	*(у) стал-е*	*(у) садз-е*	*(пры) сын-е*

Склон	Аснова на зацвярдзелы зычны		
Р.	*дождж-у*	*мор-а*	*сябр-а*
Т.	*дождж-ом*	*мор-ам*	*сябр-ам*
М.	*(на) дождж-ы*	*(у) мор-ы*	*(пры) сябр-у*

Склон	Аснова на мяккі зычны		
Р.	*госц-я*	*цен-ю*	*жыцц-я*
Т.	*госц-ем*	*цен-ем*	*жыцц-ём*
М.	*(пры) госц-ю*	*(у) цян-і*	*(у) жыцц-і*

Склон	Аснова на ***г, к, х***		
Р.	*луг-у*	*чалавек-а*	*паверх-а*
Т.	*луг-ам*	*чалавек-ам*	*паверх-ам*
М.	*(на) луз-е*	*(аб) чалавек-у*	*(на) паверс-е*

У **родным склоне** адзіночнага ліку назоўнікі 2-га скланення маюць канчатак ***-а (-я)*** або ***-у (-ю)***.

Канчатак ***-а (-я)*** уласцівы:

а) назоўнікам ніякага роду: *воблака, жыцця, акна, поля*;

б) назоўнікам мужчынскага роду, якія абазначаюць:

- асоб, жывых істот: *чалавека, аленя*;
- канкрэтныя прадметы: *стала, медаля*;
- установы, арганізацыі, прадпрыемствы: *універсітэта, тэатра, завода*;
- населеныя пункты, геаграфічныя і астранамічныя назвы: *горада, Гомеля, Марса*;
- адзінкі вымярэння, навуковыя тэрміны, спартыўныя паняцці: *кілаграма, дзеяслова, хакея*.

З канчаткам **-*у (-ю)*** ужываюцца назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць:

а) рэчывы, матэрыял, хімічныя элементы і злучэнні: *мёду, пяску, алюмінію, бензіну,* але: *хлеба, аўса*;

б) зборныя прадметы: *ельніку, хмызняку*;

в) абстрактныя паняцці, якасці, дзеянні, стан: *вопыту, гераізму, руху, адпачынку*;

г) з'явы прыроды: *дажджу, грому, агню*;

д) прасторавыя паняцці: *стэпу, краю, лугу*;

е) навуковыя тэорыі, вучэнні, грамадскія фармацыі: *рэалізму, дарвінізму, феадалізму*.

Некаторыя назоўнікі мужчынскага роду ў залежнасці ад лексічнага значэння ў родным склоне могуць мець канчаткі **-*а (-я)*** і **-*у (-ю)***: *спыніліся каля дуба* (прадмет) — *шафа з дубу* (матэрыял), *сустрэліся каля перахода* (прадмет) — *адпачывалі пасля пераходу* (дзеянне), *нашага народа — сабралася шмат народу*.

249. З назоўнікамі, што ў дужках, утварыце і запішыце словазлучэнні. Вызначце склон назоўнікаў, растлумачце ўжыванне іх канчаткаў.

Выйшлі з *(лес, дом, сад, музей)*; схаваліся ад *(холад, сябар, снег, вораг)*; не купілі *(цукар, хлеб, шакалад, авёс)*; шум *(вецер, акіян, дождж, матор)*; не адчувалі *(боль, страх, сорам)*.

250. Прачытайце прыказкі, ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбнай форме. Растлумачце ўжыванне канчаткаў гэтых назоўнікаў.

1. Зіма без *(снег)* — восень без *(хлеб)*. 2. Лепш мець лішняга *(сябар)*, чым лішняга *(вораг)*. 3. Век пражыў, а *(розум)* не нажыў. 4. *(Мёд)* не накачалі, а пчол узлавалі. 5. Чалавек без *(запас)* гіне да *(час)*.

251. Спішыце сказы, дапісваючы патрэбныя канчаткі назоўнікаў і расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку.

1. Паўз дарогу пайшлі кусты алешнік.. і лазняк.. за імі паўстаў пералесак[м] *(Т. Хадкевіч)*. 2. Пасыпаліся буй-

ныя кроплі дажздж.. упала некалькі галак град.. *(Я. Колас)*. 3. У канцы лістапад.. 1943 год.. была вызвалена мая радзіма вёска Ганшын *(К. Кірэенка)*. 4. Ён успомніў што Апейка з самага пачатк.. не таіў што не верыць у поспех[м] гэтага сход.. *(І. Мележ)*. 5. З захад.. у твар дзьмуў сцюдзёна-калючы вецер *(М. Ткачоў)*. 6. Многа сок..-бярозавік.. цячэ з бярозы будзе мокрае лета *(Б. Сачанка)*. 7. Недалёка ад горад.. праз якія пятнаццаць[ф] кіламетраў мінчан сустракае зона адпачынк.. *(У. Юрэвіч)*. 8. Даўно я не еў беларускага хлеб.., ад пах.. смалістага бор.. адвык *(П. Панчанка)*.

252. Складзіце па два словазлучэнні або сказы з наступнымі мнагазначнымі назоўнікамі, ставячы іх у форме роднага склону адзіночнага ліку. У адным выпадку назоўнік павінен ужывацца з канчаткам -***а*** *(-**я**)*, у другім — з -***у*** *(-**ю**)*.

Клён, пад'езд, народ, завод, лістапад, пейзаж, арэх, пропуск.

253. Прачытайце сказы і знайдзіце назоўнікі мужчынскага роду, якія ўжываюцца з канчаткамі, не адпаведнымі норме. Выпраўце граматычныя памылкі.

1. Апошнія клубы ранішняга тумана схаваліся ў лагчынах. 2. Каля мясцовага клубу ўжо сабралася многа народа. 3. Дзеці ў школе вывучалі правілы дарожнага руха. 4. Уначы была завея і намяло многа снега. 5. Лось пастаяў і павольна пайшоў у глыб леса. 6. Сябры сустрэліся каля ўваходу ў метро.

У **месным склоне** назоўнікі 2-га скланення маюць канчаткі -***е***, -***і***, -***ы***, -***у*** *(-**ю**)*.

З канчаткам -***е*** ўжываюцца назоўнікі на цвёрдую аснову і ***г***, ***х***, якія чаргуюцца з ***з***, ***с***: *акно — на акне*, *бераг — пры беразе*, *верх — на версе*.

Канчатак -***і*** уласцівы назоўнікам з мяккай асновай: *гай — у гаі*, *жыццё — пры жыцці*; канчатак -***ы*** — з асновай на зацвярдзелы: *дождж — на даждж*ы, *мора — у моры*.

Канчатак *-у (-ю)* маюць назоўнікі з асновай на ***к*** і на ***г, х,*** якія не чаргуюцца з ***з, с***: *парк — у парку, подзвіг — аб подзвігу, шлях — на шляху*, а таксама назоўнікі, што абазначаюць асобу чалавека: *аб герою, пры Андрэю, аб Мележу*.

Назоўнікі з цвёрдай асновай, што абазначаюць асоб, ужываюцца з канчаткам ***-е***: *аб сыне, пры браце, аб Коласе*.

254. Спішыце сказы, афармляючы іх у адпаведнасці з арфаграфічнымі нормамі і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у месным склоне адзіночнага ліку. Растлумачце ўжыванне канчаткаў гэтых назоўнікаў.

1. Цэлы гай старасвецкіх дубоў раскінуўся на *(бераг)* Нёмана *(Я. Колас)*. 2. У другой палове XI стагоддзя[м] ў *(міжрэчча)* Свіслачы і Н..мігі на *(не)*вялічкім *(узвышша)* быў збудаваны[с] драўляны замак-крэпас*(?)*ць *(У. Юрэвіч)*. 3. Жыццё[м] пры *(Андрэй)* так і не прынесла спако.. старой жанчыне *(У. Карпаў)*. 4. Маладая раслінка стаяла пры *(лес)* у *(поле)* *(Я. Колас)*. 5. На *(двор)* гуляе м..целіца, а ў мяне ў *(пакой)* восе*(н/нн)*ю пахне *(Р. Ігнаценка)*. 6. На *(свет)* лепшага кутка н..ма, чым той куток, дзе маці нарадзіла *(Н. Гілевіч)*. 7. Ледзь[ф] ступілі на двор, на *(ганак)* паявіўся Міканор Глушак *(І. Мележ)*.

255. Запішыце словаформы па-беларуску. Абазначце канчаткі і націскі.

В снегу, на краю, о сыне, в гараже, на лугу, в лагере, на орехе, об успехе, на берегу, в саду, на корабле, в цеху, на ремне.

Імёны і прозвішчы, якія належаць асобам мужчынскага полу і канчаюцца на зычны, скланяюцца як адпаведныя агульныя назоўнікі 2-га скланення са значэннем асобы: *Андрэй Лабановіч, Андрэя Лабановіча, Андрэю Лабановічу і г. д.* Прозвішчы на зычны, якія належаць асобам жаночага полу, не скланяюцца: *Алена Лабановіч, Алены Лабановіч, Алене Лабановіч*.

Славянскія прозвішчы на ***-оў (-аў), -еў (-ёў), -ін (-ын)*** скланяюцца як агульныя назоўнікі 2-га скланення, але ў творным склоне адзіночнага ліку яны маюць канчатак ***-ым***, уласцівы прыметнікам: *Міхайлаў, Міхайлава, Міхайлаву, Міхайлава, Міхайлавым, пры Міхайлаву.*

Іншамоўныя прозвішчы на ***-ін (-ын), -ан*** тыпу *Дарвін* у творным склоне ўжываюцца з канчаткам ***-ам***: *Чаплінам, Труманам.*

Са склонавымі канчаткамі, уласцівымі назоўнікам 2-га скланення, ужываюцца ўласныя назоўнікі мужчынскага роду, што абазначаюць геаграфічныя і астранамічныя назвы: *Крым — у Крыме, Месяц — на Месяцы, Быхаў — за Быхавам, Жлобін — за Жлобінам*, а таксама ўласныя назоўнікі — назвы гарадоў, вёсак, рэк, якія маюць форму ніякага роду: *Жодзіна — у Жодзіне, Заазер'е — у Заазер'і, Дняпро — у Дняпры.*

256. Спішыце, раскрываючы дужкі.

Ганарымся *(Васіль Быкаў)*, адпачывалі пад *(Лоеў)*, злавілі ў *(Дунай)*, успаміналі *(Арцём Баравік)*, патэлефанавалі *(Аляксандр Дзямчук)*, падарожнічаў па *(Сахалін)*, вучыўся ў *(Маладзечна)*, дачка *(Сяргей Адамовіч і Вольга Адамовіч)*, з паслом *(Дэвід Мэрвін)*, з журналістам *(Франклін Шэкрын)*, з банкірам *(Біл Ролтан)*.

257. Запішыце 10 назоўнікаў на ***-оў (-аў), -еў (-ёў), -ін (-ын)***, 5 з якіх абазначалі б прозвішчы беларускіх пісьменнікаў, 5 — назвы населеных пунктаў Беларусі. Складзіце з гэтымі словамі сказы, выкарыстоўваючы назоўнікі ў форме творнага склону.

258. Спішыце тэкст, афармляючы яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі, пунктуацыйнымі і марфалагічнымі нормамі. Падкрэсліце назоўнікі 2-га скланення, растлумачце ўжыванне іх канчаткаў.

Над ускрайк.. лес.. дзе пачыналіся жоўтыя п..скі зазв..нела песня л..снога жаваранк.. . Ён першы тут вітаў надыход дн.. і песня расплывалася[сл] ў маўклівым паветр.. звонам тонкага дарагога метал.. . Здавалася *(у/ў)*сё навокал зан..мела зачараванае цудоўнымі трэл..мі гэтага вольнага

жыхар.. ўзлескаў і пя*(сч/шч)*аных пустак між лес.. . Снуючы высока[сл] ў небе раняла птушка мя..кія ласкавыя мелодыі сатканыя са звон.. срэбраных струн з булькатанн.. л..сных ручайкоў з шолах.. красак. І *(у/ў)*се гэтыя тоны спл..таліся так гарманічна-св..еасабліва ў песні л..снога жаваранк.. што яна даходзіла да самых глыбінь сэрц.. і калыхала самыя тонкія струны душы *(Паводле Я. Коласа)*.

● Вызначце тэму тэксту і яго стыль. Знайдзіце ў тэксце моўныя сродкі, характэрныя для гэтага стылю.

Назоўнікі 3-га скланення

259. Разгледзьце табліцу. У якіх склонавых формах назоўнікі 3-га скланення маюць аднолькавыя канчаткі? У чым асаблівасць утварэння форм творнага склону пэўных назоўнікаў 3-га скланення?

Склон	**Аснова**			
	на мяккі і цвёрды зычны			**на зацвярдзелы зычны**
Н.	*маладосць*□	*лань*□	*верф*□	*ціш*□
Р.	*маладосц-і*	*лан-і*	*верф-і*	*ціш-ы*
Д.	*маладосц-і*	*лан-і*	*верф-і*	*ціш-ы*
В.	*маладосць*□	*лань*□	*верф*□	*ціш*□
Т.	*маладосц-ю*	*ланн-ю*	*верф'-ю*	*цішш-у*
М.	*(у) маладосц-і*	*лан-і*	*верф-і*	*(у) ціш-ы*

260. Запішыце словы ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

Спагадлівасць, Нарач, смеласць, Свіцязь, перакананасць, Свір, зелень, упэўненасць, чырвань, актыўнасць, соль, шэрань, Об, рупнасць.

261. Згрупуйце наступныя назоўнікі ў сінанімічныя рады і запішыце іх, ставячы кожнае слова ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

Спагадлівасць, перакананасць, далеч, безнадзейнасць, цемень, храбрасць, далячынь, упэўненасць, цемрадзь, чуласць, бездапаможнасць, мужнасць, даль, смеласць.

262. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Вызначце склон назоўнікаў 3-га скланення.

1. Дні стаялі ціхія, сон..чныя, поўныя мя..кай *(задуменнасць)* і хараства. *(Р. Ігнаценка)*. 2. Людзі кажуць, што птушкам, зблудзіўшым у *(ноч)*, *(М/м)*лечны *(Ш/ш)*лях служыць сцежкай-пуцінай у вырай *(Я. Купала)*. 3. У навальнічнай *(цемрадзь)* бляск маланак быў *(бела)*сіні, прагавіты *(І. Мележ)*. 4. Цягнік імчыць з *(поўнач)* на поўдзень, з краю ўзгоркаў, курганоў, асмужаных пер..лескаў на в..лікую раўніну, дзе ц..чэ спакойная Прыпяць[м] *(І. Навуменка)*. 5. Па шматлікіх галінках, па цёмнай ад *(вільгаць)* кар.. дуб.. сплываюць струмені дажджу *(У. Караткевіч)*.

Рознаскланяльныя назоўнікі

263. Карыстаючыся табліцамі, успомніце, якія назоўнікі адносяцца да рознаскланяльных. Раскажыце пра асаблівасці скланення гэтых назоўнікаў.

Склон	Назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот		Тры назоўнікі на *-мя* *(імя, племя, стрэмя)*	
	адзіночны лік	множны лік	адзіночны лік	множны лік
Н.	*птушан-я (-ё)*	*птушанят-ы*	*ім-я*	*ім-і (імён-ы)*
Р.	*птушаняц-і*	*птушанят*☐	*ім-я (імен-і)*	*ім-яў (імён*☐, *імён-аў)*
Д.	*птушаняц-і*	*птушанят-ам*	*ім-ю (імен-і)*	*ім-ям (імён-ам)*
В.	*птушан-я (-ё)*	*птушанят*☐	*ім-я*	*ім-і (імён-ы)*
Т.	*птушан-ём*	*птушанят-амі*	*ім-ем (імен-ем)*	*ім-ямі (імён-амі)*
М.	*(у) птушаняц-і*	*(аб) птушанят-ах*	*(у) ім-і (імен-і)*	*(у) ім-ях (імён-ах)*

Склон	Назоўнікі мужчынскага роду на *-а (-я)* з націскам на аснове		Назоўнікі агульнага роду, што абазначаюць асоб мужчынскага полу
Н.	*дзядзьк-а*	*дзядул-я*	*плакс-а*
Р.	*дзядзьк-і*	*дзядул-і*	*плакс-ы*
Д.	*дзядзьк-у*	*дзядул-ю*	*плакс-у*
В.	*дзядзьк-у*	*дзядул-ю*	*плакс-у*
Т.	*дзядзьк-ам*	*дзядул-ем*	*плакс-ам*
М.	*(пры) дзядзьк-у*	*дзядул-ю*	*(аб) плакс-е*

Назоўнікі, што абазначаюць **назвы маладых істот,** у родным, давальным і месным склонах адзіночнага ліку набываюць суфікс ***-яц-*** і ўжываюцца, як і назоўнікі 3-га скланення, з канчаткам ***-і***: *дзіцяці, ласяняці*. У творным склоне яны маюць канчатак 2-га скланення ***-ём***: *дзіцём, птушанём*. Ва ўсіх ускосных склонах множнага ліку назоўнікі — назвы маладых істот пішуцца з суфіксам ***-ят***: *птушанят, ягнят* (а л е: *дзяцей*).

Назоўнікі ***імя, племя, стрэмя*** пры скланенні могуць набываць суфікс ***-ен-*** і змяняцца без яго. З суфіксам ***-ен-*** гэтыя назоўнікі ў родным, давальным і месным склонах маюць канчатак ***-і***: *імені, племені, стрэмені*, без суфікса ***-ен-*** — канчаткі, уласцівыя назоўнікам 2-га скланення: *імя, імю, імем, у імі*. У множным ліку назоўнікі *імя, стрэмя* ўжываюцца з суфіксам ***-ён-*** і без яго: *імён — імёнаў, імяў; страмён — страмёнаў, стрэмяў*; а назоўнік *племя* — толькі з суфіксам *-ён-*: *плямён — плямёнаў*.

Назоўнікі **мужчынскага роду на *-а (-я)*** у родным і вінавальным склонах маюць канчаткі 1-га скланення: *мужчыны, дзядулі, мужчыну, дзядулю*.

У давальным і месным склонах напісанне канчаткаў залежыць ад характару асновы і месца націску. Канчатак ***-у (-ю)***, як і ў 2-м скланенні, уласцівы назоўнікам з цвёрдай і мяккай асновай, калі на яе падае націск: *ба́цьку, дзяду́лю, пры ба́цьку, пры дзяду́лю*. Калі ж націск падае на канчатак, такія назоўнікі, як і ў 1-м скланенні,

ужываюцца з канчаткам -***е***: *Кузьме́, пры Фаме́*. У назоўніках з мяккай асновай ужываецца канчатак -***і***: *суддзі́, пры старшыні́*.

У творным склоне назоўнікі мужчынскага роду на -***а*** ***(-я)*** з асновай на цвёрды зычны маюць ненаціскны канчатак *-ам*: *ба́цькам, дзя́дзькам*, націскны — -***ой*** ***(-ою)***: *Кузьмо́й (-ою), Фамо́й (-ою)*. Назоўнікі з мяккай асновай незалежна ад націску ўжываюцца з канчаткам -***ем***, -***ёй*** ***(-ёю)***: *Міцем, старшынёй (-ёю)*.

Назоўнікі **агульнага роду**, што абазначаюць **асоб мужчынскага полу**, скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду на -***а*** ***(-я)***: *ціхоня — ціхоні, ціхоню, ціхонем, пры ціхоню*. Назоўнікі агульнага роду, якія абазначаюць **асоб жаночага полу**, маюць склонавыя канчаткі, уласцівыя назоўнікам 1-га скланення: *плаксы, плаксе, плаксу, плаксай (-аю), аб плаксе*.

Назоўнік ***сірата***, незалежна ад таго, асобу якога полу абазначае, скланяецца як адпаведны назоўнік жаночага роду 1-га скланення: *сіраты, сіраце, сірату* і г. д.

Як рознаскланяльныя назоўнікі мужчынскага роду скланяюцца прозвішчы, якія паходзяць ад назваў прадметаў жаночага роду з асновай на ***г, к, х*** і маюць ненаціскны канчатак -***а***: *Бойка Іван, Бойкі Івана, Бойку Івану, Бойку Івана, Бойкам Іванам, па Бойку Івану*. Калі ж такое прозвішча належыць асобе жаночага полу, яно скланяецца як назоўнік 1-га скланення з адпаведнай асновай: *Бойка Вольга, Бойкі Вольгі, Бойцы Вользе, Бойку Вольгу, Бойкай Вольгай, па Бойцы Вользе*.

264. Прачытайце сказы, ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбнай форме.

1. Тут стаяў зусім незнаёмы для *(ласяня)* дух, якім яшчэ там, у прылеску, пахнуў гэты чалавек *(Г. Далідовіч)*. 2. Сабака ляжаў на баку паміж ядлоўцавых кустоў і лапаю гуляў з *(ваўчаня)* *(В. Карамазаў)*. 3. На яблыню скокнула з бярэзіны вавёрка. І не адна! З двума *(вавярчаняты)* *(М. Лужанін)*. 4. Гістарычныя звесткі аб *(племя)* крывічоў

і дрыгавічоў і аб аб'яднанні *(племя)* у народ беларускі да нас не дайшлі. 5. Незнаёмы спыніў каня, прыўзняўся на *(стрэмя)* і ўважліва агледзеў наваколле. 6. Станаўленне і развіццё беларускага тэатра непарыўна звязана з *(імя)* І. Буйніцкага, У. Галубка, Ф. Ждановіча *(БелСЭ)*. 7. Самыя старажытныя *(імя)*, якія шырока выкарыстоўваюцца ў наш час, — гэта Вольга, Алег, Андрэй.

265. Утварыце словазлучэнні. Запішыце. Абазначце канчаткі назоўнікаў і растлумачце іх ужыванне.

Ганарыцца *(дзядуля)*, быць пры *(бацька)*, сустрэцца з *(дзядзька)*, працаваць *(старшыня)*, высокаму *(мужчына)*, гутарыць са *(стараста)*, павітацца з *(суддзя)*, гуляць з *(Вася)*, жыць пры *(Мікола)*, вясёламу *(Віця)*, быў *(сведка)*, заставаўся *(гарэза)*, з'яўляўся *(запявала)*, маленькаму *(плакса)*, з гэтай *(капрызуля)*, з *(Ганна Дарожка)*, з *(Максім Дарожка)*.

266. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбнай склонавай форме.

1. З *(бацька)* я *(у/ў)*п..ршыню а..чуў музыку начнога неба і в..сновай паводкі *(К. Кірэенка)*. 2. У гады *(В/в)*ялікай *(А/а)*йчы*(н/нн)*ай *(В/в)*айны беларускі лес стаў для многіх надзейн.. *(абаронца)* *(П. Панчанка)*. 3. Танцуй не танцуй, а грошы *(музыка)* аддай *(Прыказка)*. 4. Асабліва радавалі мяне сустрэчы з *(Купала)*, Коласам, Гартным, *(Бядуля)*, Чаротам — жывымі класікамі, пачынальнікамі сучаснай літаратуры *(С. Грахоўскі)*. 5. Рука яго ў локці больш *(не)*згібалася, ён застаўся *(калека)* *(на)*заўсёды *(К. Чорны)*.

267. Утварыце словазлучэнні, спалучаючы назоўнікі, што ў дужках, і дзеясловы. Растлумачце ўжыванне канчаткаў назоўнікаў.

Дзякаваць *(Пеця, старшыня, сведка, Міша, суддзя)*; ганарыцца *(бацька, дзядуля, прамоўца, Вася, Мікола)*; думаць аб *(сірата, дзядзька, Кузьма, Валодзя, стараста)*.

268. Прачытайце сказы. Знайдзіце і выпраўце адхіленні ад марфалагічных норм пры ўжыванні розназкланяльных назоўнікаў.

1. З Ігарам Мурашкай мы пазнаёміліся на алімпіядзе па матэматыцы. 2. Таццяна непрыкметна перадала нешта высокаму мужчыне і знікла ў натоўпе. 3. Канчалася лета, надыходзіў час развітання са Сцёпкай. 4. Андрэйка з дзядулей узялі падрыхтаваныя яшчэ з вечара вуды і пайшлі на возера.

Нескланяльныя назоўнікі

269. Карыстаючыся пры неабходнасці тлумачальным слоўнікам беларускай мовы, размяркуйце назоўнікі па наступных групах: 1) назвы асоб мужчынскага полу; 2) назвы жывых істот; 3) назвы асоб жаночага полу; 4) геаграфічныя назвы; 5) складанаскарочаныя назвы. Запішыце. Вызначце род назоўнікаў.

Кенгуру, аташэ, Сочы, мадам, Антарыа, поні, канферансье, Чылі, фламінга, Рыёні, зебу, Ай-Петры, дынга, маэстра, лэдзі, парцье, ДАІ, ААН, БНТУ.

270. Дапішыце патрэбныя канчаткі прыметнікаў.

Тралейбусн.. дэпо, маршрутн.. таксі, дараг.. калье, прыгож.. пано, смачн.. эскімо, просторн.. фае, аўтарытэтн.. журы, цікав.. кіно, цёпл.. паліто, даведачн.. бюро, нов.. шасэ, утульн.. кафэ.

Да **нескланяняльных назоўнікаў** адносяцца:

- некаторыя агульныя назоўнікі іншамоўнага паходжання, якія заканчваюцца на галосны: *метро, таксі, фае, еўра, калібры, аташэ, ітэрв'ю* і інш.;
- некаторыя ўласныя назоўнікі іншамоўнага паходжання, якія заканчваюцца на галосны: *Тбілісі, Антарыа, Дзюма, Гюго* і інш.;
- славянскія прозвішчы на -***о***: *Гурло, Санько, Франко*;
- прозвішчы на зычны, калі абазначаюць асоб жаночага полу: *Міцкевіч Вольга, Міцкевіч Вольгі* і г. д.,

Ангела Меркель, Ангелы Меркель і г. д. (а л е: прозвішчы на зычны, якія належаць асобам мужчынскага полу, скланяюцца: *Міцкевіч Андрэй, Міцкевіча Андрэя* і г. д.);

- прозвішчы на ***-ых, -іх***: *Чарных, Кудраватых*;
- многія абрэвіятуры: *БДУ (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт), НАН (Нацыянальная акадэмія навук)* (а л е: некаторыя абрэвіятуры скланяюцца: *працаваў на МАЗе, купіў у ГУМе* і інш.).

Склон нескланяльных назоўнікаў вызначаецца паводле іх сувязі з іншымі словамі і сінтаксічнай функцыі ў сказе: 1. *Рабочыя дэпо* (Р. скл.) *былі першыя ў спаборніцтвах* (М. Лынькоў). 2. *Госці збіраліся ў фае* (М. скл.).

271. Падбярыце да кожнага назоўніка прыметнік, які падыходзіць па сэнсе. З двума-трыма нескланяльнымі словамі складзіце сказы. Запішыце. Абазначце склон нескланяльных назоўнікаў.

Бра, жэле, кашнэ, какава, піяніна, купэ.

272. Успомніце 3-5 прозвішчаў на зычны, спалучыце іх з жаночым і мужчынскім імем і запішыце ў форме давальнага, творнага і меснага склонаў.

273. Прачытайце сказы. Знайдзіце і выпраўце памылкі, абумоўленыя парушэннем марфалагічных норм.

1. Партыя на скрыпцы, выкананая маэстрам Співаковым, спадабалася ўсім. 2. На водмелі стаялі грацыёзныя фламінгі. 3. Незнаёмы быў у драпавым паліце і капелюшы. 4. Ты як дабіраешся дамоў — метром ці аўтобусам? 5. Маці зайграла на піяніне, і па пакоі паплыла цудоўная музыка. 6. Некалькі дынга асцярожна падышлі да агароджы. 7. Летам Вольга адпачывала ў санаторыі ў Сочах. 8. Пейзаж, адлюстраваны на гэтым пане Антонам Крамком, нечым нагадваў навакольныя мясціны. 9. Па пенальцях перамагла каманда «Юнацтва». 10. Адпачынак у Гаграх нікога не пакінуў абыякавым.

Канчаткі назоўнікаў у родным і месным склонах множнага ліку

У **родным склоне** множнага ліку назоўнікі ўжываюцца з канчаткамі ***-аў (-яў), -оў (-ёў), -ей (-эй)*** і з нулявым канчаткам.

Назоўнікі 1-га скланення маюць канчатак ***-аў (-яў)*** (з асновай на збег зычных) і нулявы канчатак: *пушчаў, гульняў; вуліц, дарог*. Асобныя назоўнікі могуць мець варыянтныя формы: *сёстр*[*аў*] — *сясцёр*[ ], *кнігарань*[ ] — *кнігарн*[*яў*].

Назоўнікі 2-га скланення ўжываюцца з канчаткамі ***-аў (-яў), -оў (-ёў)***: *воблакаў, сузор'яў, сыноў, палёў*; рэдка — з канчаткам ***-ей (-эй)***: *вачэй, гасцей*.

Назоўнікі 3-га скланення пад націскам маюць канчатак ***-ей (-эй)***, не пад націскам — ***-аў (-яў)***: *начэ́й, гусе́й, рэ́чаў* (а л е: *гро́шай*). Акрамя гэтага некаторыя назоўнікі з асновай на мяккія зычныя маюць канчатак ***-ей*** і ў ненаціскным становішчы: *ва́дкасцей, по́стацей, гера́ней* і інш. Некаторым назоўнікам уласцівыя варыянтныя формы: *арцел*[*ей*] — *арцел*[*яў*], *сенажац*[*ей*] — *сенажац*[*яў*].

274. Спішыце, ставячы назоўнікі, што ў дужках, у родным склоне множнага ліку.

Кілаграм *(яблыкі, грушы, слівы, вішні, апельсіны, мандарыны, памідоры, цукеркі)*; пара *(туфлі, боты, рукавіцы, шкарпэткі)*; шмат *(азёры, рэкі, лясы, палі)*; пяць *(пасажыры, месцы, прыпынкі, трамваі)*; карпусы *(фабрыкі, заводы, верфі, электрастанцыі)*.

275. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары, расстаўляючы неабходныя знакі прыпынку і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у форме роднага склону множнага ліку.

1. З франтавых *(дарогі)* акопных *(будні)* ця..кіх *(паходы)* суровых *(штурмы)* і *(атакі)* застаюцца ў сэрцы кож-

нага салдата многія дарагія вобразы і імёны[м] *(К. Кірэенка)*. 2. Прыціхлі галасы *(птушкі)*. Нібы лё..кі сум сеяўся праз парадзелую гушчыню *(бярозы)* і *(грабы)* *(М. Лынькоў)*. 3. Маладосць цягнецца да *(не)*звычайнага да рамантычных *(падарожжы)* да *(не)*бывалых *(учынкі)* да пераадоле*(н/нн)*я *(не)*чувалых *(цяжкасці)* *(М. Лужанін)*. 4. Сляпы *(не)*разборлівы густ выяўляе[ф] толькі аднастайнасць стандартнасць пазбаўляючы чалавека самастойнасці і асабістай адказнасці за развіццё сваіх індывідуальных *(схільнасці)* і *(магчымасці)* *(В. Вітка)*.

276. Прачытайце сказы і вызначце, ці правільна ўтвораны формы выдзеленых назоўнікаў. Абгрунтуйце свой пункт гледжання (можаце карыстацца адпаведнымі слоўнікамі ці даведнікамі).

1. Шчаслівы той, хто вырас у родным краі, увабраў сваёй душою чысціню яго **крыніцаў**, пах **кветкаў** і зямлі *(В. Жуковіч)*. 2. З шумам і рознагалосым цурчаннем бегла вада палявымі межамі, каляінамі **дарогаў** *(У. Краўчанка)*. 3. Цёплае паветра настоена на пахах сырой зямлі, набрынялых **пупышкаў** і бярозавага соку *(Р. Ігнаценка)*. 4. Была пара зіхатлівых сонечных **днёў**, высокага неба і да **слёзаў** іскрыстага снегу ў палях *(А. Жук)*. 5. Верасень кінуў ужо на бярозы крыху розных **фарб** *(М. Шыманскі)*.

277. Карыстаючыся табліцай, успомніце, якія канчаткі маюць назоўнікі ў месным склоне множнага ліку.

1-е скланенне	2-е скланенне	3-е скланенне
(на) бяроз-ах *(у) пушч-ах* *(на) яблын-ях*	*(на) завод-ах* *(на) ален-ях* *(у) пал-ях*	*(аб) нач-ах* *(у) абласц-ях* *(аб) дал-ях*

278. Перакладзіце сказы на беларускую мову і запішыце іх. Параўнайце канчаткі назоўнікаў у форме меснага склону множнага ліку ў рускай і беларускай мовах.

1. По стальным магистралям бегут во все концы страны гружёные поезда *(Н. Михайлов)*. 2. По снежным улицам

и площадям нескончаемым потоком тянулись тысячи людей *(Н. Островский)*. 3. По аллеям, по паркам робко крадётся осень. 4. По следам было видно, что у кормушки побывала семья лосей *(М. Пришвин)*. 5. По раскисшим весенним дорогам непрерывно шли наши войска *(К. Симонов)*.

279. Спішыце тэкст, афармляючы яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі і ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбнай форме.

Н..спадзяваны мароз, раптоўна наваліўшыся на Пале*(с/сс)*е пасля некалькіх ціхіх і мя..кіх *(дні)* на сыходзе зімы, пратрымаўся *(н..)*доўга. Надвор..е зм..нілася адразу. Паветра стала цёплым і лагодным а над *(далечы)* *(балоты)* і *(палі)* звісла сінеча-смуга адзнака ц..пла і адлігі. Асеў глыбокі снег па *(палі)* і *(балоты)*. Заплакала зіма пад *(капяжы)* *(мільёны)* *(слёзы)*.

Размяклы працяты вадою снег гурбінамі папоўз з саламяных *(стрэхі)* трывожным шэптам парушаючы цішыню а па *(вуліцы)* і *(дарогі)* пачалі выступаць *(жаўтавата)*мутныя лужыны і рушылі ў свае *(дарогі)* першыя в..снавыя ручайкі*(перавальчыкі)*. *(Гімны)* в..сне зазв..нелі звонкія песні *(жаваранкі)*.

У тысячах *(з'явы)* заўважалася набліжэнне в..сны, в..сны ранняй і дружнай *(Паводле Я. Коласа)*.

280. Прачытайце сказы, вызначце назоўнікі, пры ўжыванні якіх парушаны марфалагічныя нормы. Выпраўце памылкі.

1. Лёгкі веснавы ветрык прабягаў па вершалінах таполей і ліпаў. 2. Падарожжа па астравам пакінула незабыўнае ўражанне. 3. На тэрыторыі Беларусі жывуць прадстаўнікі больш як ста нацыянальнасцяў. 4. У вальерах Белавежскай пушчы можна ўбачыць магутных зуброў і палахлівых казулей, высакародных аленей і звычайных ласей, дзікіх кабаноў і бурых мядзведзей. 5. Турысты яшчэ доўга блукалі па вуліцам старога горада.

§ 30. Прыметнік: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля

281. Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Прыметнік як часціна мовы» з апорай на план і схему.

План

1. Агульнае значэнне прыметніка. Разрады прыметнікаў паводле значэння.
2. Марфалагічныя прыметы: род, лік, склон.
3. Сінтаксічная роля.

ПРЫМЕТНІКІ Ў ЗАЛЕЖНАСЦІ АД ЗНАЧЭННЯ ПАДЗЯЛЯЮЦЦА НА

якасныя
- абазначаюць прыметы прадметаў паводле формы, памеру, колеру, смаку, паху, розных уласцівасцей, агульнай ацэнкі
- адказваюць на пытанні я к і? я к а я? я к о е? я к і я?, могуць спалучацца са словамі *вельмі, надта*; утвараюць ступені параўнання

адносныя
- абазначаюць прыметы прадметаў паводле адносін да матэрыялу і рэчыва, прасторы і месца, часу, меры, вагі і колькасці, дзеяння і прызначэння
- адказваюць на пытанні я к і? я к а я? я к о е? я к і я?, не спалучаюцца са словамі *вельмі, надта*; не ўтвараюць ступеней параўнання

прыналежныя
- абазначаюць прыметы прадметаў паводле іх прыналежнасці чалавеку, жывёлам, птушкам і г. д.
- адказваюць на пытанні ч ы й? ч ы я? ч ы ё? ч ы е?, маюць суфіксы ***-ін- (-ын-), -аў- (-ав-), -оў- (-ов-), -еў- (-ев-), -ёў- (-ёв-)***

282. Прачытайце тэкст. Знайдзіце ў ім прыклады якасных, адносных і прыналежных прыметнікаў. Раскажыце пра іх асаблівасці (пры неабходнасці карыстайцеся прыведзенай вышэй схемай).

ХВЕДАР І СІВАВАРОН

Як і мае аднавяскоўцы, цімкаўцы ездзілі рабіць сена на палескія балоты — за Вызну, Веску, Орлік і Малы Рожан.

Едучы з сенакосу цэлым абозам цераз палескія сёлы, яны весела перагукваліся, перагаворваліся з вазоў.

Палешукі любілі гэтыя відовішчы. У жыцці глухой лясной вёскі[м] гэта была падзея — пабачыць чужых людзей, паслухаць мову, не зусім падобную на іх гаворку.

Ловіцца кожнае слова. Нават простае імя здаецца дзіўным, рэжа слых сваёй незвычайнасцю.

— Сіваварон! Чуеш, Сіваварон, у іх чалавека Хведарам завуць. Гы-гы-гы!

Хведарава імя смешнае для палешука, а тое, што ён Сіваварон, дык гэта ж так і трэба *(В. Вітка)*.

● Утварыце і запішыце ўсе магчымыя ступені параўнання ад прыметніка *простае* (імя).

● Выпішыце з чацвёртага абзаца тэксту рознаскланяльны назоўнік, праскланяйце яго.

§ 31. Утварэнне ступеней параўнання якасных прыметнікаў

283. Карыстаючыся табліцамі, раскажыце, як утвараюцца ступені параўнання якасных прыметнікаў.

Вышэйшая ступень параўнання

Простая форма	Складаная форма
1. Аснова ці корань прыметніка + суфікс ***-эйш-, -ейш-***: *высокі — вы**шэйш**ы* *светлы — свят**лейш**ы* 2. Суплетыўная (іншая) аснова прыметніка + суфікс ***-ш-***: *добры — леп**ш**ы*	Прыметнік + ***больш (болей), менш (меней)***: *высокі — **больш** высокі* *светлы — **менш** светлы*

Найвышэйшая ступень параўнання

Простая форма	Складаная форма
Простая форма вышэйшай ступені + прыстаўка ***най-***: *вышэйшы — **най**вышэйшы*	Прыметнік + ***самы, найбольш, найменш***: *высокі — самы высокі* *светлы — найменш светлы*

284. Падзяліце прыметнікі на тры групы: 1) утвараюць усе формы ступеней параўнання; 2) утвараюць толькі складаную форму ступеней параўнання; 3) не утвараюць ступеней параўнання. Што абазначаюць прыметнікі трэцяй групы?

Ад прыметнікаў першай і другой груп утварыце і запішыце формы ступеней параўнання.

Ліловы, добры, буланы, гарысты, блізарукі, гняды, трывожны, малінавы, рашучы, светла-зялёны, карычневы, шурпаты, шчаслівы, лёгкі, удумлівы, чарнявы, вусаты, босы, урадлівы, яснавокі, вясёлы, дысцыплінаваны.

285. Перакладзіце сказы на беларускую мову і запішыце іх. Параўнайце ўтварэнне і ўжыванне форм ступеней параўнання прыметнікаў у беларускай і рускай мовах.

1. Воспитывать душу и силу чувств — не только труднейшее из искусств, но и важнейшее дело! *(Э. Асадов)*. 2. Ярче было солнце, сильнее пахли тополя, громче был гром, выше трава *(К. Паустовский)*. 3. Уши рыси даже во время сна чутко ловили малейший звук, как радиоантенна ловит легчайшие колебания электрических волн *(В. Бианки)*. 4. Звон воды был другой — тяжелее и без мелодии *(В. Короленко)*. 5. Величайший литературный авторитет, Горький в разговоре с писателями о редакционных делах был гораздо более учтив и уступчив, чем иной из служащих в «аппарате» издательства *(К. Чуковский)*. 6. Короленко, как любезный хозяин, счёл своим долгом рассказать несколько интереснейших случаев из своей жизни в Румынии *(К. Чуковский)*.

● Зрабіце марфалагічны разбор якаснага і адноснага прыметнікаў.

286. Знайдзіце памылкі ва ўтварэнні і ўжыванні форм ступеней параўнання прыметнікаў. Адрэдагуйце сказы і запішыце іх.

1. Удзельнікі свята маюць магчымасць набыць тавары беларускіх вытворцаў па больш ніжэйшых цэнах. 2. У залах музея выстаўлены лепшыя ўзоры беларускага жывапісу XX стагоддзя. 3. На чэмпіянат свету трапілі шаснаццаць мацнейшых каманд з чатырох кантынентаў. 4. Забеспячэнне харчовай бяспекі — адна з найбольш важнейшых задач любой краіны. 5. Стартуе самы маладзёжны праект «Адкрытая пляцоўка»! 6. Мінулая зіма была самая найцяплейшая з тых, якія памятае мой бацька. 7. З гадамі дзед станавіўся ўсё больш глухім.

§ 32. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Прыналежныя прыметнікі

287. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Параўнайце ўжыванне поўнай і кароткай форм прыметнікаў у тэкстах. Ці характэрна для беларускай мовы ўжыванне прыметнікаў у кароткай форме?

Бывает, входит в комнату незнакомый человек. Здоровается. Говорит как будто обычные слова — «добрый день». Пробудет недолго и уйдёт, оставив после себя хорошее, приятное впечатление.

«Обаятельный человек», — говорят о нём. Секрет его обаяния прост: он умеет держать себя в обществе, умеет скрывать дурное настроение, владеть собой.

Когда человек спокоен, это не значит, что он неэмоционален. Просто он хорошо воспитан. Воспитанный человек никогда не позволит себе кричать и грубо разговаривать с людьми, особенно с теми, кто ниже его по положению. Он понимает, что грубый тон только роняет его в глазах собеседника *(По С. Михалкову)*.

Якасныя прыметнікі ў беларускай мове ўжываюцца пераважна ў поўнай форме. У залежнасці ад роду ў назоўным склоне адзіночнага ліку яны маюць канчат-

кі -*ы (-і), -ая (-яя), -ае (-яе)*, у назоўным склоне множнага ліку — -*ыя (-ія)*. Поўныя прыметнікі скланяюцца, у сказе бываюць азначэннем і выказнікам: *Усталявалася пагодная вясна. Раніцы былі халодныя* (А. Чарнышэвіч).

Кароткія прыметнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду ўжываюцца з нулявым канчаткам *(рад□)*, у жаночым і ніякім родзе — з канчаткам -*а* *(рад*[*а*]*)*, у назоўным склоне множнага ліку — з канчаткам -*ы (-і)* *(рад*[*ы*]*)*. Кароткія формы прыметнікаў не скланяюцца, змяняюцца толькі па родах і ліках. У сказе выступаюць у ролі выказніка: *Ручай і так быў свеж і чыст* (М. Танк).

У беларускай мове ўжыванне кароткіх прыметнікаў абмежаванае: яны сустракаюцца ў мастацкім стылі пераважна ў вершаваных творах, дзе іх выкарыстанне абумоўлена рытмам і рыфмай.

Ад кароткай формы якасных прыметнікаў трэба адрозніваць усечаную (сцягнутую) форму, якая зрэдку сустракаецца ў паэтычных творах і ўжываецца ў беларускіх народных гаворках: *Цякла тут з лесу невялічка травой заросшая крынічка* (Я. Колас).

288. Прачытайце прыказкі, растлумачце іх сэнс. Назавіце прыметнікі. Вызначце, у якой форме (поўнай ці кароткай) яны ўжываюцца. Спішыце, падкрэсліце прыметнікі як члены сказа.

1. На чужой старане і вясна не красна. 2. Не той харош, хто з твару прыгож, а той харош, хто да справы гож. 3. Багаты брат беднаму не рад. 4. Як ем, то глух і нем. 5. Калі ты худ, то не лезь да паноў на кут. 6. Хоць і ростам невялік, ды рука з пудавік.

289. З паэмы Якуба Коласа «Новая зямля» выпішыце 5-6 сказаў з кароткімі прыметнікамі. Вызначце іх функцыянальна-стылістычную ролю ў тэксце.

Прыналежныя прыметнікі

290. Ад слоў, што ў дужках, утварыце прыметнікі. Дапасуйце іх да назоўнікаў. Словазлучэнні запішыце. Што абазначаюць утвораныя прыметнікі, з дапамогай якіх суфіксаў яны ўтварыліся?

(Ляснік) дом, *(каваль)* сын, *(брат)* аўтамабіль, *(мядзведзь)* бярлог, *(бабуля)* жыццё, *(ластаўка)* гняздо, *(дачка)* паліто.

291. Карыстаючыся табліцай, раскажыце пра ўжыванне склонавых канчаткаў прыналежных прыметнікаў. Звярніце ўвагу, у якіх склонах яны маюць кароткую форму.

Склон	Адзіночны лік			Множны лік
	мужчынскі род	ніякі род	жаночы род	
Н.	□	*-а*	*-а*	*-ы*
Р.	*-ага*	*-ага*	*-ай*	*-ых*
Д.	*-аму*	*-аму*	*-ай*	*-ым*
В.	як Н. або Р.	як Н.	*-у*	як Н. або Р.
Т.	*-ым*	*-ым*	*-ай (-аю)*	*-ымі*
М.	*-ым*	*-ым*	*-ай*	*-ых*

292. Запішыце словазлучэнні, выбіраючы з дужак прыметнікі, утвораныя ў адпаведнасці з нормамі беларускай літаратурнай мовы.

(Дзядулеў, дзядулін) падарунак, *(Колеў, Колін)* веласіпед, *(Наташаў, Наташын)* брат, *(Андрэева, Андрэіна)* лодка, *(Сцёпкава, Сцёпчына)* куртка, *(Васеў, Васін)* рукзак.

293. Замяніце ў словазлучэннях назоўнікі роднага склону прыналежнымі прыметнікамі. Запішыце. Якія словазлучэнні, на ваш погляд, больш уласцівыя беларускай мове? Вусна праскланяйце апошняе словазлучэнне.

Сад дзеда, жыццё Андрэя, пісьмо мамы, гняздо сініцы, песня салаўя, загад старшыні, след бабра, просьба сястры.

294. Прачытайце фразеалагізмы, растлумачце іх сэнс. Запішыце. Абазначце суфіксы прыметнікаў.

Гордзіеў вузел, антонаў агонь, ахілесава пята, дамоклаў меч, мамаева пабоішча.

295. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, запішыце, абазначце суфіксы прыметнікаў.

Мишин ровесник, пастушья сумка, дедушкина инициатива, Петины друзья, беличье дупло.

§ 33. Лічэбнік: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля

296. Разгледзьце табліцу. Падрыхтуйце вуснае выказванне пра разрады лічэбнікаў.

Разрады лічэбнікаў

Будова / Значэнне		Простыя (маюць адзін корань)	Складаныя (складаюцца з дзвюх і больш асноў)	Састаўныя (складаюцца з двух і больш слоў)
Колькасныя	лічэбнікі, якія абазначаюць цэлыя лікі	*пяць, трынаццаць, сто, трыццаць*	*пяцьдзясят, чатырыста*	*сорак сем, сто трыццаць пяць*
	дробавыя	—	—	*дзве трэція, тры цэлыя і сем дзясятых*
	зборныя	*трое, сямёра, васьмёра, абодва*	—	—
Парадкавыя		*шосты, дваццаты, мільярдны, другі*	*сямідзясяты, дзевяносты*	*тысяча дзевяцьсот сорак другі*

297. Якімі часцінамі мовы з’яўляюцца наступныя аднакаранёвыя словы? Выпішыце лічэбнікі. Абгрунтуйце свой выбар.

Два, двое, двойчы, двойка, двайны, другі, двойня, па-другое, дваіцца;

чатыры, чацвёрка, чвэртка, чвэрць, чацвёра, учатырох, па-чацвёртае, учацвярых;

пяцёра, пяцёрка, пяты, па-пятае, пяцярня, пятак, пяцьсот, упяцярых.

298. Прачытайце тэксты. Вызначце іх стыль і абгрунтуйце свой адказ.

I. Валуны — згладжаныя вадой ці лёдам абломкі горных парод памерам больш за 10 см. **Большыя за 1 м валуны называюцца глыбамі, або камлыгамі.** Утвараюцца пры выветрыванні, разбуральнай дзейнасці мораў, азёр, рэк, ледавікоў і іх талых вод, пры апаўзанні кавалкаў горных парод па схілах гор. Ледавіковыя[сл] валуны трапляюцца на ўсёй тэрыторыі Беларусі, найбольш на канцова-марэнных узвышшах. Прынесены яны ад 600 тысяч да 20 тысяч гадоў назад з Балтыйскага шчыта, Паўночна-Заходняй Рускай пліты. Памер валуноў памяншаецца з поўначы на поўдзень: у Паазер’і іх велічыня дасягае 6—11 м, на Беларускайградзе — 5—8 м, на Палессі — ад 1 да 3 м. Каля 65—75 % вялікіх валуноў — граніты, 20—25 % — гнейсы. Ёсць кварцыты, кварцавыя парфіры, даламіты і інш.

Вялікія і адметныя валуны ўзяты пад ахову дзяржавы як помнікі прыроды. У Беларусі такіх валуноў больш за 100 *(БелЭн)*.

Выпішыце словазлучэнні з лічэбнікамі. Лікі запішыце словамі. Растлумачце правапіс лічэбнікаў.

● Растлумачце пастаноўку коскі або яе адсутнасць перад словамі *як, або* ў выдзеленых сказах.

II. Гэтыя камяні ведае кожны. Ляжаць яны, уткнуўшыся ў зямлю, каля дарог і рэк, у полі і ў лесе.[сн] Прыбяры іх — і беларускі ландшафт стане бяднейшы.

Здаўна людзі па-свойму тлумачылі з’яўленне камянёў. У легендах і народных **казках** часта сцвярджаецца, што

валуны накідалі волаты, асілкі ці прыцягнулі чэрці. Старыя **сцвярджаюць**, што валуны растуць з зямлі, як грыбы.

Але валуны, як высветлілася, — іншаземныя прышэльцы, і прыйшлі яны сюды з ледпікамі. Рухаючыся праз Скандынаўскія горы, па дне Балтыйскага мора ў раўнінах Паўночнай Еўропы, лёд выдзіраў іх са свайго месца і цягнуў **цэлыя** глыбы абломкаў за сабою. Калі лёд растаў, камяні-падарожнікі аказаліся далёка ад сваёй радзімы *(Б. Гурскі, Э. Ляўкоў)*.

- Дайце характарыстыку гукам у выдзеленых словах.
- Выпішыце з тэксту рады аднакаранёвых слоў. Абазначце, з дапамогай якіх сродкаў утвораны вытворныя словы. Падбярыце (вусна) іншыя аднакаранёвыя словы гэтых радоў.

299. Прачытайце, правільна называючы лічэбнікі. Дайце тэксту загаловак.

16 чэрвеня 2006 года адбылося ўрачыстае адкрыццё новага будынка Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. Візітнай карткай нашай рэспублікі цяпер можа быць 72-метровы «дыямент». Агульная плошча будынка — 113 000 квадратных метраў.

Прастора бібліятэкі рацыянальна арганізавана. Напрыклад, агульная чытальная зала для студэнтаў, навучэнцаў ПТВ і старшакласнікаў (а ўсяго ў бібліятэцы 19 чытальных залаў) двухузроўневая. Тут могуць кампактна размясціцца 411 наведвальнікаў адначасова. 60 месцаў у гэтай зале абсталяваны камп'ютарамі (ва ўсёй бібліятэцы 1400 аўтаматызаваных рабочых месцаў).

Многаўзроўневая архітэктура памяшкання прадыктавала неабходнасць укаранення асаблівай тэхналогіі — аддаленай дастаўкі дакументаў з выкарыстаннем тэлеліфта. Па ўсёй бібліятэцы пракладзена «монарэльса», па якой бегаюць «кейсы», што прывозяць заказаныя дакументы ў зоны карыстання. Час дастаўкі — 15—20 хвілін — унікальны для такіх плошчаў.

У фондах захоўваецца каля 70 тысяч асобнікаў каштоўнай рэдкай літаратуры, найбольш раннія дакументы дату-

юцца XIV стагоддзем. Гэта самая вялікая калекцыя ў краіне *(«Літаратура і мастацтва»)*.

Вызначце разрады ўжытых у тэксце лічэбнікаў паводле значэння і будовы (пры неабходнасці карыстайцеся табліцай «Разрады лічэбнікаў»).

Зрабіце марфалагічны разбор лічэбніка з тэксту (на выбар).

● Падрыхтуйце пісьмовае паведамленне (з выкарыстаннем лічэбнікаў) на тэму «Новыя тэхналогіі абслугоўвання чытачоў у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі».

§ 34. Скланенне і правапіс лічэбнікаў

Лічэбнік ***адзін (адна, адно, адны)*** скланяецца як прыметнік: *адзін, аднаго, аднаму* і г. д. Слова *адна* ў родным і творным склонах мае два варыянты канчаткаў: Р.: *адной (-ае)*, Т.: *адной (-ою)*.

Лічэбнікі ***два (дзве), абодва (абедзве), тры, чатыры*** скланяюцца наступным чынам:

Н.	*два*	*дзве*
Р.	*двух*	*дзвюх*
Д.	*двум*	*дзвюм*
В.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Т.	*двума*	*дзвюма*
М.	*(пры) двух*	*(пры) дзвюх*

Н.	*абодва*	*абедзве*
Р.	*абодвух*	*абедзвюх*
Д.	*абодвум*	*абедзвюм*
В.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Т.	*абодвума*	*абедзвюма*
М.	*(пры) абодвух*	*(пры) абедзвюх*

Н.	*тры*	*чатыры*
Р.	*трох*	*чатырох*
Д.	*тром*	*чатыром*
В.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Т.	*трыма*	*чатырма*
М.	*(пры) трох*	*(пры) чатырох*

Лічэбнікі ад ***пяці*** да ***дваццаці*** і ***трыццаць*** скланяюцца як назоўнікі 3-га скланення з асновай на мяккі зычны: *пяць, пяці, пяці, пяць, пяццю, (пры) пяці*. У форме творнага склону гэтых лічэбнікаў пішацца ***цц***: *дзевяццю, дваццаццю* (а л е: *шасцю, сямю, васьмю*).

Лічэбнікі ***сорак, сто*** маюць толькі дзве формы: Н., В. *сорак, сто*; Р., Д., Т., М. *сарака, ста*.

Лічэбнік ***дзевяноста*** не змяняецца.

У лічэбніках ***пяцьдзясят, шэсцьдзясят, семдзесят, восемдзесят***, а таксама ў складаных лічэбніках ад ***двухсот*** да ***дзевяцісот*** пры скланенні змяняюцца абедзве часткі: *пяцьдзясят, пяцідзесяці, пяцюдзесяцю; дзвесце, двухсот, двумстам, дзвесце, двумастамі, (аб) двухстах*.

Лічэбнік ***тысяча*** скланяецца як назоўнік 1-га скланення з асновай на зацвярдзелы зычны, а ***мільён, мільярд*** — як назоўнікі 2-га скланення з асновай на цвёрды зычны. У творным склоне лічэбнік *тысяча* мае форму: *тысячай*.

Лічэбнікі ***паўтара*** і ***паўтары*** ва ўсіх склонах маюць аднолькавую форму: *паўтара (вядра), паўтары (гадзіны)*.

Пры скланенні **састаўных колькасных лічэбнікаў** змяняецца кожнае слова: *сто трыццаць шэсць, ста трыццаці шасці* і г. д.

Зборныя лічэбнікі *двое, трое* і іншыя скланяюцца як займеннікі *мае, твае*: *двое, дваіх, дваім* і г. д. Лічэбнік *абое* ў формах ускосных склонаў мае націск на канчатку: *абаі́х, абаі́м* і г. д.

Парадкавыя лічэбнікі скланяюцца як прыметнікі: *пяты, пятага, пятаму* і г. д. Пры скланенні састаўных парадкавых лічэбнікаў змяняецца толькі апошняе слова: *трыццаць другі, трыццаць другога* і г. д.

Пры скланенні **дробавых лічэбнікаў** асобна змяняецца кожнае слова: лічнік скланяецца як колькасны лічэбнік, назоўнік — як парадкавы: *адна трэцяя, адной трэцяй* і г. д.

300. Запішыце лікі словамі і праскланяйце пісьмова наступныя колькасна-іменныя спалучэнні.

321 вучань, 546 гектараў, 1732 кіламетры, 1979 год.

301. Запішыце словамі лікі ў наступных колькасна-іменных спалучэннях.

238 студэнтамі, у 69 краінах, 42 вучням, 32 вучаніцам, на 2751 гектары, у 1380 годзе, на 985 старонках, на 985-м кіламетры, у 2000 годзе, у 2010 годзе.

302. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і замяняючы лікі словамі.

1. Гомель уп..ршыню ўпамянуты ў летапісах у 1142 годзе. У XII — пачатку XIII стагоддзя ён займаў плошчу 35—40 г..ктараў *(Г. Штыхаў)*. 2. У 1965 годзе ў Беларусі перавозкі грузаў чыгуначным транспартам перавысілі ўзровень 1940 год.. у 2,6 раза, а ўзровень 1945 год.. — у 3,6 раза. 3. У першай палове 80-х гадоў сярэдн..гадавы рост прадукцыйнасці працы складаў 4,5 %, тады як у папярэднія 5 гадоў — 8,6 %. 4. На франтах *(В/в)*ялікай *(А/а)*йчыннай *(В/в)*айны змагаліся каля 1 300 000 беларусаў. Звыш 300 000 салдат і афіцэраў былі ўзнагароджаны ордэнамі і м..далямі, а каля 400 воінаў удастоены звання *(Г/г)*ероя *(С/с)*авецкага *(С/с)*аюза.

● Зрабіце марфалагічны разбор колькаснага і парадкавага лічэбнікаў.

303. Прачытайце сказы, знайдзіце і выпраўце граматычныя памылкі, звязаныя з ужываннем лічэбнікаў. Запішыце адрэдагаваныя сказы, абазначце канчаткі лічэбнікаў.

1. Мой дзед нарадзіўся ў тысячу дзевяцісот сорак сёмым годзе. 2. Тэкст выступлення змясціўся на двух старонках. 3. У гэтым годзе прышчэпкі ад грыпу былі зроблены дзвесце тысячам грамадзян. 4. На пяцьдзясят месцаў падалі заявы звыш сто сарака абітурыентаў. 5. Цеплаход з двухстамі трыццаццю пасажырамі паплыў уверх па рацэ. 6. Бацькі ганарыліся сваімі трымя сынамі. 7. Пасевы рапсу ў гэтай гаспадарцы займаюць плошчу каля восемдзесят гектараў. 8. У мінулым годзе звыш пяцьдзясят тысяч нашых грамадзян наведалі суседнія краіны. 9. Дзяніс паступіў ва ўніверсітэт у двухтысячы сёмым годзе.

304. Прачытайце тэкст. Вусна перакажыце яго змест.

Зборныя лічэбнікі ***двое — дзеся́цера*** спалучаюцца:
1) з асабовымі займеннікамі: *нас трое, двое з нас*;
2) з назоўнікамі:
- якія абазначаюць асоб мужчынскага полу: *трое вучняў, пяцёра салдат*;
- якія маюць форму толькі множнага ліку і падлягаюць лічэнню: *двое дзвярэй, трое саней*;
- якія абазначаюць назвы маладых істот: *трое кацянят, сямёра ягнят*;
- *дзеці, коні* і некаторымі іншымі: *чацвёра дзяцей, трое коней*.

Зборнымі з'яўляюцца і лічэбнікі *абодва, абедзве*. Пры спалучэнні з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду ўжываецца лічэбнік ***абодва***: *абодва браты, абодва колы*; з назоўнікамі жаночага роду — лічэбнік ***абедзве***: *абедзве сяброўкі*. Калі размова ідзе пра асоб і мужчынскага, і жаночага полу, ужываецца зборны лічэбнік ***абое***: *Антон і Вольга былі студэнтамі, абое вучыліся ў БДУ*.

305. Вызначце, якія з прапанаваных слоў спалучаюцца з лічэбнікамі *двое*, *трое*. Утварыце і запішыце адпаведныя словазлучэнні.

Кнігі, джынсы, мы, вуліцы, сябры, коні, зайчаняты, аднакурсніцы, футбалісты, акуляры, фігурысткі, нажніцы, суткі, спартсмены, перамовы, лісяняты, аўтамабілі.

306. Прачытайце сказы, знайдзіце і выпраўце памылкі, абумоўленыя няправільным ужываннем лічэбнікаў. Адрэдагуйце сказы.

1. У абодвух сябровак дзень нараджэння быў 18 верасня. 2. Абаім падарожнікам было што расказаць сваім родным. 3. У Пятра было пяцёра дзяцей: трое сыноў і двое дачок. 4. Маці збірала чарніцы абаімі рукамі. 5. Трое аднакласніц — Ганна, Ірына і Аліна — наведвалі студыю выяўленчага мастацтва. 6. У аўдыторыі было двое дзвярэй і чацвёра акон. 7. Абодва — Ігар і Аксана — працавалі на трактарным заводзе.

§ 35. Займеннік: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Разрады займеннікаў

307. Сярод прыведзеных сцвярджэнняў выберыце правільныя.

1) Займеннік — самастойная часціна мовы, якая ўказвае на прадмет, прымету або колькасць, але не называе іх.

2) Займеннік — самастойная часціна мовы, якая абазначае прадмет, прымету або колькасць.

3) Займеннік можа ўжывацца замест усіх самастойных часцін мовы.

4) Займеннік ужываецца замест назоўніка, прыметніка, лічэбніка.

5) Займеннікі змяняюцца па склонах, а некаторыя — па родах і ліках.

6) Усе займеннікі змяняюцца па родах, ліках, склонах.

7) Займеннікі найчасцей выконваюць ролю дзейніка, азначэння, дапаўнення.

8) Займеннік можа быць любым членам сказа.

Складзіце вуснае выказванне пра займеннік як часціну мовы, прывядзіце адпаведныя прыклады.

308. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Якая праблема хвалюе аўтара? Выкажыце свае адносіны да гэтай праблемы, прадоўжыце тэкст.

Калі некалькі гадоў таму назад у каго-небудзь з вас ды і ў мяне пыталі, што чакае нас заўтра ці паслязаўтра, мы, не задумваючыся, адказвалі: светлая, шчаслівая будучыня. Сёння на такое пытанне гэтак ніхто ўжо не адкажа, бо незвычайна ў апошні час ускладнілася само жыццё. Арсеналы жудаснай зброі, якая здольна знішчыць усё жывое, папаўняюцца новай, яшчэ страшнейшай. Таксічныя рэчывы выбухваюць, выліваюцца з заводскіх рэзервуараў і чыгуначных цыстэран часта побач з чалавечым жыллём. Снедаючы, абедаючы, вячэраючы, хто з нас ведае, колькі чаго мы глытаем разам з ядою — нітратаў, радыеактыўных нуклідаў...

З зямлі памалу знікаюць не толькі асобныя віды раслін, дрэў, птушак, звяроў, але і лясы, рэкі, азёры, нават моры, як гэта адбылося з Аралам і цяпер адбываецца з Каспіем.

Пад пагрозай знішчэння таксама апынуліся цэлыя культуры, мовы, народы і нават сам чалавек... *(Паводле Б. Сачанкі).*

Выпішыце з тэксту займеннікі, запішыце (дзе неабходна) іх пачатковую форму. Вызначце разрады займеннікаў (пры неабходнасці карыстайцеся прыведзенай ніжэй табліцай).

Узор: *каго-небудзь — хто-небудзь (няпэўны), мы (асабовы).*

Разрады займеннікаў

Асабовыя	*я, мы, ты, вы, ён (яна, яно), яны*
Зваротны	*сябе*
Прыналежныя	*мой, твой, наш, ваш, свой, яго, яе, іх*
Указальныя	*гэты, той, такі, гэтакі, столькі, гэтулькі*
Азначальныя	*увесь, усякі, кожны, сам, самы, іншы*
Пытальныя	*хто? што? які? чый? каторы? колькі?*
Адносныя	*хто, што, які, чый, каторы, колькі*
Адмоўныя	*ніхто, нішто, ніякі, нічый, нікольки*
Няпэўныя	*нехта, нешта, нейкі, нейчы, хтосьці, штосьці, хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, абы-хто, чый-небудзь, абы-што, абы-які, абы-чый, сёй-той, сякі-такі*

309. Прачытайце. Якія словы забяспечваюць сувязь сказаў у першым абзацы? Спішыце тэкст, апускаючы дужкі, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і ставячы знакі прыпынку. Займеннікі падкрэсліце як члены сказа.

Мы в..рталіся *(з/са)* школы а снег не пераставаў буйнымі пушынкамі сыпацца на дол. Кругом было прыво..е белых палёў і прастораў. Мы крычалі пра санкі пра лыжы. Мы кідаліся сне..камі см..яліся. Нам[м] было весела разам з гэтай м..целіцай і мне ад радас*(?)*ці хацелася пад разгалістай ліпай с*(?)*пяваць пра снег пра зіму...

Зіма, зіма! Ідзі хутчэй сц..лі снягі на поле на дарогі на нашы вуліцы! Сып м..целіца круці гурбы каб я зноў да-

ставаў шапкай дрэвы. Вось якія яны высокія а заўтра мы памераемся! Ідзі зіма-матуля каб я хутчэй пабольшаў[c] каб я падрос!

Вось так я думаў бегучы са школы ў той дзень калі выпаў першы сне.. калі ўсім сэр*(?)*цам а..чуў што нешта мінуў перажыў а сустракаю хоць і знаёмае але штос*(?)*ці такое новае-новае... *(Паводле І. Грамовіча)*.

● Пабудуйце схему апошняга сказа тэксту.

310. Прачытайце тэкст, выбіраючы патрэбную форму займеннікаў, прыведзеных у дужках, вызначце іх разрад. Абгрунтуйце выбар займеннікаў.

КАБ ЦЯБЕ... КАБ ТАБЕ...

У аповесці Янкі Брыля «Ніжнія Байдуны» даецца аўтарская характарыстыка дыялогу цёткі Юсты з дзядзькам Захарам: «Злосці ў той лаянцы не было. Была нават паэзія, хай *(сабе/сябе)* грубая, але ж і хлёсткая. Я мог налічыць колькі хочаш гэтых праклёнаў: “Што ты там дзяўбеш, каб *(цябе/табе)* крумкач вочы выдзеўб!”, “Колькі ты сыпаць будзеш, каб *(цябе/табе)* губы абсыпала!”, “Чаго ты сядзіш, каб ты каменем (або крыцаю) сеў!”, “Чаму ты не едзеш, каб ты бокам ездзіў!”, “Распеліся тут пад акном, каб вы пелі на хлеб!” І так — бясконца».

Януш Няміга ў кнізе «Алтар стала» заўважае, што словамі *каб цябе, каб табе* «пачынаюцца не толькі праклёны, на якія так багата народная мова (Каб *(цябе/табе)* агонь спаліў! Каб *(цябе/табе)* чэрці ўхапілі! Каб *(цябе/табе)* смуткі ўзялі!), але і шматлікія жартаўлівыя пажаданні — нібыта тосты. Колькі разоў даводзілася[c] чуць: “Каб *(цябе/табе)* і ўночы сонейка ззяла!”, “Каб *(цябе/табе)* ліха абышло ціха!”. Але найперш: “Каб быў ты здаровы, як дуб скарбовы!”».

Вызначце разрад ужытых у тэксце займеннікаў.

● Творы якіх фальклорных жанраў заснаваны на веры чалавека ў магічную сілу слова? Прывядзіце прыклады такіх твораў. Пры неабходнасці звярніцеся да двухтомнай энцыклапедыі «Беларускі фальклор» (2005, 2006).

● Назавіце ўстойлівыя параўнанні з кампанентам *здаровы як...* .

§ 36. Скланенне і правапіс займеннікаў

1. Зваротны займеннік ***сябе*** мае наступныя склонавыя формы: Р. *сябе*, Д. *сабе*, В. *сябе*, Т. *сабой (-ою)*, М. *(пры) сабе*.

2. Для абазначэння прыналежнасці прадмета 3-й асобе ўжываюцца займеннікі ***яго, яе, іх***. Формы *ягоны*, *ягоная*, *іхні*, якія часам сустракаюцца ў гутарковым маўленні і ў мастацкіх творах, не адпавядаюць марфалагічным нормам беларускай літаратурнай мовы.

Займеннікі ***мой, твой*** у родным склоне адзіночнага ліку жаночага роду маюць форму *маёй*, *тваёй*. Формы *мае, твае* з'яўляюцца ненарматыўнымі.

Займеннікі ***свой, наш, ваш*** у родным склоне адзіночнага ліку жаночага роду побач з формай *сваёй, нашай, вашай* маюць і менш пашыраную — *свае, нашае, вашае*. Ужыванне ў назоўным склоне форм *нашая, вашая, нашае, вашае, нашыя, вашыя*, а ў вінавальным *нашую, вашую, нашае, вашае, нашыя, вашыя* не адпавядае марфалагічным нормам (трэба: *наша, ваша, нашу, вашу* і г. д.).

3. Указальны займеннік ***гэты*** ў вінавальным склоне жаночага роду мае формы *гэту* і *гэтую*, у родным склоне — *гэтай* і *гэтае*. У родным склоне займеннік ***тая*** мае формы *той, тае́*.

4. Ва ўскосных склонах азначальнага займенніка ***сам*** націск падае на канчатак: *само́га, само́му*; займенніка ***самы*** — на аснову: *са́мага, са́маму*.

Займеннік жаночага роду ***сама*** ў вінавальным склоне мае дзве формы: *саму́* і *саму́ю*. Займеннік жаночага роду ***ўся*** ў родным склоне побач з формай *усёй* мае менш пашыраную — *усяе́*.

5. Займеннік жаночага роду ***чыя*** ў родным склоне мае формы *чыёй, чые*.

6. Пры скланенні адмоўных займеннікаў ***ніхто, нішто*** націск падае на першы галосны канчатка: *ніко́га, нічо́га*.

У займенніку **ніякі** *(ніякая, ніякае, ніякія)* ва ўсіх скланавых формах націск захоўваецца на аснове: *нія́кага, нія́каму* і г. д.

Прыназоўнік, які ўжываецца пры адмоўным займенніку, ставіцца пасля *ні*: *ні з чым, ні з якім*.

311. Спішыце сказы, афармляючы іх у адпаведнасці з арфаграфічнымі нормамі і ставячы займеннікі, што ў дужках, у патрэбнай скланавай форме. Пры магчымасці ўжывання дзвюх форм другую ўкажыце ў дужках.

1. Ваюючы з прыродай, чалавек пачынае вае*(н/нн)*ы.. дзея*(н/нн)*і і супраць *(сябе) (сам) (Я. Радкевіч)*. 2. Перад *(ніхто)* у цэлым свеце вачэй мы не апусцім да з..млі *(Б. Алейнік)*. 3. Валя прывыкла называць *(гэты)* зорку сваёй *(В. Гігевіч)*. 4. *(Усе)* сябрам ты[м] не дагодзіш, а толькі сам[м] *(сябе)* нашкодзіш *(С. Міхалкоў)*. 5. Васілю падабалася ў брыгадзе. Ніхто[м] на *(ніхто)* не крычаў, не падганяў *(І. Навуменка)*. 6. З *(уся) (П/п)*ола*(ч/чч)*ыны прыехалі ў горад на восеньскі кірмаш с..ляне. 7. На варце *(наш)* краіны стаялі дружна лепшы.. сыны *(П. Глебка)*. 8. З *(гэты)* станцыі эл..ктрычнасць атрымліваюць найбуйнейшы.. прадпрыемствы горада.

312. Прачытайце сказы, знайдзіце займеннікі, пры ўжыванні якіх парушаны марфалагічныя нормы. Запішыце сказы ў адрэдагаваным выглядзе.

1. Ягоных бацькоў я ведаў вельмі добра. 2. Самага дырэктара на нарадзе не было: паехаў у камандзіроўку. 3. Пры сябе ў байцоў былі рукзакі з боепрыпасамі і харчаваннем і зброя. 4. Іхняя хата стаяла недалёка ад маёй, пры рэчцы. 5. Нашая рэчка яшчэ сорак гадоў таму была вельмі рыбная. 6. У мае сястры дачка вучыцца ў каледжы. 7. Ніякога дажджу сёння так і не было. 8. На вашае вяселле я абавязкова прыйду. 9. Дзед нікога не запрашаў да сябе і да нікога не хацеў ісці сам.

§ 37. Дзеяслоў: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля

313. Прачытайце тэкст. Вызначце яго адрасата і мэтанакіраванасць. Складзіце і запішыце план (або схему) тэксту, перакажыце змест з апорай на план (схему).

АСАБОВЫЯ І АСОБЫЯ ФОРМЫ ДЗЕЯСЛОВА

Дзеяслоў мае некалькі форм.

Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў) — гэта яго пачатковая форма. Яна толькі называе дзеянне, але не мае форм часу, асобы, ліку: *думаць, берагчы, захапляцца.*

Формы дзеяслова, якія паказваюць, хто або што ўтварае дзеянне, называюцца **асабовымі:** *я чытаю, рабочы будуе, мы з братам робім урокі.*

Ёсць **асобыя** формы дзеяслова, якія спалучаюць у сабе прыметы дзеяслова і прыметніка (дзеепрыметнік), дзеяслова і прыслоўя (дзеепрыслоўе). Дзеепрыметнік абазначае прымету прадмета, выражаную праз дзеянне: (я к о е?) ***зжатае*** *поле,* а дзеепрыслоўе — прымету дзеяння, якое перадаецца праз іншае, дадатковае, дзеянне: *чытаў* (я к?) ***стоячы***; (к а л і?) ***падсілкаваўшыся***, *бацька выбраўся ў дарогу.*

314. Прачытайце. Вызначце, якія словы з'яўляюцца лішнімі ў кожным радку. Абгрунтуйце свой адказ.

Чырвоны, чырванець, пачырванець.
Прыходзіць, заходзіць, выхад, пераходзіць.
Ехаць, заезд, пераезд, аб'езд.
Падсушаны, сушыць, засохлы, сушаны.
Чытаць, чытаючы, зачытваючыся, недачытаўшы.

● Выпішыце словы, утвораныя бяссуфіксным спосабам.

315. Выканайце тэставыя заданні.

1. Дзеяслоў абазначае:
1) прадмет;
2) прымету прадмета;
3) дзеянне або стан прадмета;
4) прымету дзеяння.

2. Дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, утворанае само па сабе, без указання на асобу, маюць назву:

1) інфінітывы; 3) дзеепрыслоўі;
2) асабовыя дзеясловы; 4) безасабовыя дзеясловы.

3. Зваротныя дзеясловы маюць постфікс:

1) -***ць***; 3) -***ці***;
2) -***ся***; 4) -***сьці***.

4. Дзеясловы якога ладу абазначаюць дзеянне, што адбываецца ў цяперашнім, прошлым ці будучым часе?

1) абвеснага; 3) умоўнага;
2) загаднага; 4) дзеясловы ўсіх трох ладоў.

5. Дзеясловы закончанага трывання маюць формы:

1) цяперашняга часу; 3) будучага простага часу;
2) прошлага часу; 4) будучага складанага часу.

6. Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках мае назву:

1) спражэнне; 3) словаўтварэнне;
2) скланенне; 4) чаргаванне.

7. У сказе асабовыя формы дзеяслова выконваюць ролю:

1) дзейніка; 3) азначэння;
2) выказніка; 4) акалічнасці.

316. Выразна прачытайце тэкст. Назавіце дзеясловы, ужытыя ў пераносным значэнні.

На ніцях белай павуціны
Прывозяць восень павучкі.
Яе красёнцы, чаўначкі
У моры лесу мільгатнулі
І лісце ў багру апранулі:
І з кожнай[м] лісцевай галоўкі
Глядзіць твар восені-свякроўкі.
Павее ветрык — шурхнуць* травы.
Няма ў ім ласкі, ні забавы.
Не — то не шолах каласочкаў,
Не смех блакітных васілёчкаў
У межах роснай збажыны.

Не — то не музыка вясны,
А ціхі жаль і нараканне,
З жыццём і сонцам развітанне.
Шыбуюць гусі ў край далёкі
І жураўлі ў той самы край.
— Бывай жа, лецейка, бывай!
Бывайце, родныя валокі*!

Я. Колас.

● Выпішыце з тэксту ўсе дзеясловы, вызначце іх трыванне і час, запішыце пачатковую форму.

У з о р: *ходзяць (незак. тр., цяп. ч.) — хадзіць.*

● Знайдзіце ў тэксце словы, у якіх адбываецца асіміляцыя зычнага па мяккасці. Перадайце ў транскрыпцыі вымаўленне спалучэнняў *у ім, не смех, з жыццём.*

317. Спішыце прыказкі, ужыўшы дзеяслоў у патрэбнай форме з часціцай ***не***.

У з о р. *Чаго (згубіць), таго (знайсці). — Чаго не згубіў, таго не знойдзеш.*

1. Чаго сабе *(хацець)*, другому *(зычыць)*. 2. *(Рабіць)* ліхога і *(баяцца)* нікога[м]. 3. *(Чапаць)* нічога і *(баяцца)* нікога. 4. *(Пражыць)*, каб і камар *(укусіць)*. 5. Сварка да дабра *(давесці)*. 6. Чужым розумам *(пражыць)*. 7. З дзявочай красы вады *(напіцца)*. 8. На чужы каравай рот *(разяваць)*: каравай *(праглынуць)*, а рот да вушэй раздзярэш.

● Вызначце разрады займеннікаў, ужытых у прыказках.
● Напішыце міні-сачыненне на тэму адной з прыказак (на выбар).

318. Прачытайце тэкст, сфармулюйце яго асноўную думку. Вызначце спосаб і сродкі сувязі сказаў у тэксце.

Я дома. Тут маё карэнне, пачатак мяне самога, мой працяг. Тут жылі мае дзяды, тут пасвіў, касіў, вяршыў стагі, спускаў бярозавы сок, араў, сеяў, баранаваў, звозіў снапы,

малаціў мой бацька. Я першы кінуў адвечны хлебаробскі занятак маіх продкаў. Яны прыходзілі і адыходзілі, перадаючы — з рук у рукі — сваім наступнікам стары, але лёгкі і ходкі плуг з люстэркам лемяша; да паловы зрэзаную і ўсё яшчэ вострую, як брытва, касу з выгладжаным да бляску касільнам; берасцяную каробку-сяўню ды цупкі малацьбітны цэп. Усе мае папярэднікі — о, як мала я ведаю пра іх! — бралі гэта ў спадчыну як самы дарагі скарб. Я першы не ўзяў. Я разарваў доўгі спрадвечны ланцуг хлебаробскага племя... *(К. Цвірка)*.

Выпішыце з тэксту 6 дзеясловаў прошлага часу абвеснага ладу, утварыце ад іх і запішыце форму ўмоўнага ладу.

У з о р: *жылі — жылі б*.

● Выпішыце з тэксту назвы сельскагаспадарчых прылад працы, запішыце дзеясловы, якія ўказваюць на іх прызначэнне.

У з о р: *плуг — араць*.

● Замяніце словазлучэнне *бярозавы сок* адным словам.

319. Прачытайце тэкст. Запішыце сказ, у якім выражана асноўная думка тэксту, растлумачце яе.

Выпішыце зваротныя дзеясловы, у дужках абазначце іх асобу, лік, час. У якіх зваротных дзеясловах нельга вызначыць час, асобу, лік?

КОРАНЬ ЗЛА

Каб не рабіць злых спраў, трэба пазбягаць не толькі саміх спраў, але і злых размоў. А каб утрымацца ад злых спраў і размоў, трэба навучыцца стрымліваць сябе ад злых думак. Калі ты сам-насам і да цябе прыйшлі нядобрыя думкі (ты га́ніш каго-небудзь або злуешся на некага), успомні, што дрэнна так думаць, спыніся і пастарайся думаць пра штонебудзь іншае. Толькі тады ты навучышся ўтрымлівацца ад злых спраў, калі навучышся стрымліваць злыя думкі.

Корань злых спраў у дрэнных думках *(Л. Талстой)*.

● Дакажыце, што слова *корань* мнагазначнае.

320. Прачытайце табліцу. Раскажыце аб правапісе асабовых канчаткаў дзеясловаў I і II спражэнняў.

I спражэнне

Асоба	адзіночны лік				
1-я 2-я 3-я	*дума-ю* *дума-еш* *дума-е*	*няс-у* *няс-еш* *няс-е*	*бяр-у* *бяр-эш* *бяр-э*	*маг-у* *мож-аш* *мож-а*	*пішу* *піша-ш* *піш-а*
	множны лік				
1-я 2-я 3-я	*дума-ем* *дума-еце* *дума-юць*	*няс-ём* *нес-яце* *няс-уць*	*бяр-ом* *бер-аце* *бяр-уць*	*мож-ам* *мож-аце* *мог-уць*	*піш-ам* *піш-аце* *піш-уць*

II спражэнне

Асоба	адзіночны лік				
1-я 2-я 3-я	*вуч-у* *вуч-ыш* *вуч-ыць*	*бач-у* *бач-ыш* *бач-ыць*	*каш-у* *кос-іш* *кос-іць*	*гляджу* *глядз-іш* *глядз-іць*	*ста-ю* *ста-іш* *ста-іць*
	множны лік				
1-я 2-я 3-я	*вуч-ым* *вуч-ыце* *вуч-аць*	*бач-ым* *бач-ыце* *бач-аць*	*кос-ім* *кос-іце* *кос-яць*	*глядз-ім* *гледз-іце* *глядз-яць*	*ста-ім* *ста-іце* *ста-яць*

321. Спішыце прыказкі, устаўляючы прапушчаныя літары ў асабовых канчатках дзеясловаў. Растлумачце іх напісанне.

1. Адзін і пры месяцы роб..ць, а другі і пры сонцы сп..ць. 2. Глыбей узар..ш, болей збяр..ш. 3. Калі старанна кос..ць, то сена зімою не прос..ць. 4. Не святыя гаршкі леп..ць. 5. Работа і корм..ць, і по..ць, і жыць вуч..ць. 6. Хоць ціха ходз..ць, але шчыра роб..ць. 7. Зямлю не ўгно..ш — хлеба не намалоц..ш.

Утварыце і запішыце ад кожнага з дзеясловаў форму 1-й асобы адзіночнага ліку. Абазначце карані (з улікам чаргавання зычных і галосных).

§ 38. Ужыванне асабовых канчаткаў дзеясловаў

Пры ўтварэнні форм 1-й асобы множнага ліку дзеясловаў I спражэння канчаткі ***-ом, -ём*** ужываюцца пад націскам, канчаткі ***-ам, -ем*** — не пад націскам: *бяражо́м, вязём, пі́шам, малю́ем.*

У формах 2-й асобы множнага ліку дзеясловаў пад націскам ужываюцца канчаткі ***-аце, -яце***, не пад націскам — ***-аце, -еце***: *сечаце́, ідзяце́, ка́жаце, зберага́еце.*

322. Пры спісванні сказаў раскрыйце дужкі і замяніце формы дзеясловаў 2-й асобы адзіночнага ліку формамі 2-й асобы множнага ліку.

1. Як пражывеш, так і праслывеш.
2. Вышэй галавы *(не)*падскочыш.
3. За *(дву/дзвю)*ма зайцамі пагонішся — ні аднаго *(не)*зловіш.
4. З кім павядзешся, ад таго і набярэшся.
5. З песні слова *(не)*выкінеш.
6. З хараства вады *(не)*нап'ешся.
7. Маслам кашу *(не)*сапсуеш.
8. Паспяшыш — людзей насмяшыш.
9. Шыла ў мяшку *(не)*утоіш.

● Зрабіце марфалагічны разбор двух дзеясловаў (I і II спражэнняў).

323. Прачытайце сказы, знайдзіце і выпраўце граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннем марфалагічных норм.

1. Мы ідзем па беразе лясной рачулкі, якая ўпадае ў возера Кромань. 2. Як пасеяце, так і пажнеце. 3. «Ці падвязеце Вы нас да Гомеля?» — спыталі хлопцы. 4. «Давай возьмям Шарыка з сабою ў лес», — прапанавала старэйшая дзяўчынка. 5. Якую робіце справу, такую маяце славу. 6. Давайце мы падстрыжэм гэтыя кусты, і знешні выгляд дворыка адразу зменіцца.

Неабходна адрозніваць канчаткі дзеясловаў абвеснага і загаднага ладу.

Формы дзеясловаў 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу ўжываюцца з канчаткамі ***-ем (-эм, -ам), -ім (-ым)***. Адны з гэтых форм спецыфічныя для загаднага ладу: *хадзем, бярэм, нясем* і інш., другія супадаюць з формамі будучага простага часу абвеснага ладу: *сходзім, напішам, паедзем* і інш.

324. Спішыце сказы, выбіраючы з дужак неабходныя канчаткі дзеясловаў. Растлумачце ўжыванне гэтых канчаткаў.

1. Раніца. Світае. Бяр*(ом/эм)* падрыхтаваныя загадзя вуды і ідз*(ём/ем)* да возера. 2. «Няс*(ем/ём)* усё гэта да нас», — прапанаваў Андрэй, паказваючы на вёдры з рыбаю. 3. «Бяр*(эм/ом)* лыжы і выходзім на стадыён», — гучным голасам загадаў настаўнік фізкультуры. 4. «Адпачн*(ем/ём)* хвіліну. Нікуды не ўцячэ гэтая касьба», — сказаў дзед Нічыпар, выціраючы касу вільготнаю травою. 5. Ужо амаль суткі плыв*(ем/ём)* на невялікім цеплаходзе ўніз па Дняпры.

§ 39. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як асобыя формы дзеяслова

325. Параўнайце выдзеленыя словы. Вызначце, да якой часціны мовы (ці яе форм) яны адносяцца і якімі членамі сказа з'яўляюцца.

1. Хлопчык **пачырванеў** ад сораму і апусціў галаву.
2. **Пачырванеўшы** ад сораму, хлопчык апусціў галаву.
3. **Пачырванелы** ад сораму хлопчык апусціў галаву.

Параўнайце дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе. Раскажыце, ад якой часціны мовы яны ўтвораны, што абазначаюць, прыметы якіх часцін мовы спалучаюць у сабе, як змяняюцца, якімі членамі сказа могуць быць. Пры неабходнасці карыстайцеся змешчанай ніжэй табліцай.

Параўнайце правілы выдзялення на пісьме дзеепрыметнікавага і дзеепрыслоўнага зваротаў.

Перабудуйце і запішыце другі і трэці сказы так, каб дзеепрыметнікавы і дзеепрыслоўны звароты стаялі пасля назоўніка (дзейніка). Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

Асобыя формы дзеяслова

Адзнакі			
Значэнне		Марфалагічныя прыметы	Сінтаксічная роля
Дзеепрыметнік	Абазначае прымету прадмета паводле дзеяння, адказвае на пытанні я к і? я к а я? я к о е? я к і я?	• Ад дзеяслова: стан, трыванне, час, пераходнасць/непераходнасць; • ад прыметніка: род, лік, склон	Азначэнне, выказнік
Дзеепрыслоўе	Абазначае дадатковае дзеянне ў адносінах да галоўнага, выражанага дзеясловам-выказнікам, адказвае на пытанні ш т о р о б я ч ы? ш т о з р а б і ў ш ы?	• Ад дзеяслова: трыванне, час, зваротнасць/незваротнасць, пераходнасць/непераходнасць; • ад прыслоўя: не змяняецца	Акалічнасць

326. Прачытайце тэкст. Размяркуйце выдзеленыя словы, выпісаўшы спачатку прыметнікі, а потым дзеепрыметнікі.

ПЕРШЫ ІНЕЙ

Былі пагодныя дні. З сонцам ад ранку да вечара, з сінім небам. Днём было яшчэ цёпла, а пад вечар **апусцелая, няласкавая** зямля стыла на холадзе. Пад поўнач бяліў яе іней, у **ледзяныя, звонкія** раніцы і трава каля платоў і на выганах, і палі з загонамі яшчэ **не скапанай** бульбы, і **панурыя, учарнелыя** стрэхі — усё было па-зімоваму белае. Калі ўздымалася над алешнікам[м] сонца, **светлае, прамяністае**, ад інею заставаліся толькі цемнаватыя плямы вільгаці. Неўзабаве знікалі і яны.

Неба гэтымі днямі сінела чыстае і глыбокае. Яно не было цяпер такое яркае, як раней, часта атульвала яго **белаватая**, нібы малочная, смуга, і яно здавалася бляклым, быццам **выгаралым** за ліпеньскую і жнівеньскую спёку.

У **лагодным сонечным** святле гарэлі **сумным адвечным** полымем ліпы і бярозы каля хат, дрэвы ў недалёкім лесе. Як сівізна ад былога, ад перажытага, бялела ўсюды павуціна. Яна вісела ў паветры, абчэплівала **павялы** і **пасохлы** бульбоўнік, жэрдкі вакол агародаў, **пажоўклыя** кусты. Усё агортваў спакойны, стары, як свет, смутак развітання з цяплом, з летам... *(І. Мележ)*.

327. Разгледзьце схемы пастаноўкі знакаў прыпынку ў сказах з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі. Падрыхтуйце (на аснове схем) вуснае паведамленне аб правілах выдзялення на пісьме дзеепрыметнікавага і дзеепрыслоўнага зваротаў. Якія правілы пастаноўкі знакаў прыпынку ў сказах з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі не адлюстраваны на схемах?

Дзеепрыметнікавы зварот	Дзеепрыслоўны зварот
наз., /~~~~~~~~/.	/_ . _ . _ . _/, ═══════ .
наз., /~~~~~~~~/, ...	..., /_ . _ . _ . _/, ...
/~~~~~~~~/ наз. .	═══════, /_ . _ . _ . _/.

328. Прачытайце тэкст, ужываючы назоўнікі ў дужках у патрэбнай склонавай форме. Знайдзіце ў тэксце дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі. У якіх выпадках аўтар выкарыстоўвае дзеепрыметнікі, а ў якіх — дзеепрыслоўі? Чым гэта абумоўлена?

Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі.

Скончыўшы сваё снеданне, сабраўся дзед крыху адпачыць. Але глухі шорах у *(лес)* прымусіў яго прыслухацца і разгледзецца[c]. І бачыць дзед Талаш: вялізны дзікі кабан павольна выходзіць з ляснога *(гушчар)* і брыдзе па чэрава* ў *(снег)*, не зважаючы на дзеда. Кабан падыходзіць да прыгожага *(стажок-мурашнік)*, акуратна і роўна прысыпанага снегам, і запыняецца. А потым пачынае разрываць яго сваім страшным ікластым лычом. Кожны рух магутнага лыча высока ўскідае ўгору камякі *(снег)* разам са

смеццем, нанесеным мурашкамі за цэлыя гады ўпартай працы. І хутка дзве цёмныя баразны вырысоўваюцца на чыстым некранутым *(снег)* *(Я. Колас)*.

Зрабіце марфалагічны разбор асабовага дзеяслова, дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя з тэксту.

§ 40. Утварэнне, ужыванне і правапіс дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў

329. Уважліва прачытайце матэрыял табліцы. Раскажыце пра ўтварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў у сучаснай беларускай мове.

Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў

Час	**Спосаб утварэння**	**Прыклады**	**Ужыванне**
		Незалежны стан	
Цяперашні час	аснова дзеяслова цяперашняга часу + суфіксы -***уч***-, -***юч***-, -***ач***-, -***яч***-	*кір**ую**чая роля, гавор**ач**ая асоба, віс**яч**ы замок*	ужываюцца абмежавана; выкарыстоўваюцца ва ўстойлівых зваротах тыпу *рухаючая сіла, кіруючая роля* і інш.
Прошлы час	аснова дзеяслова неазначальнай формы + суфікс -***л***-, суфіксы -***ш***-, -***ўш***-	*перасп**ел**ыя ягады,* *зні**кш**ы чалавек, парыжэ**ўш**ыя стагі*	пашыраны ў літаратурнай мове; ужываюцца абмежавана; часта замяняюцца дзеепрыметнікамі з суфіксам -***л***-: *парыжэ**л**ыя стагі, зні**кл**ы чалавек*

Час	**Спосаб утварэння**	**Прыклады**	**Ужыванне**
Залежны стан			
Цяперашні час	аснова дзеяслова цяперашняга часу + суфіксы -***ем***-, -***ім***-	*чыта**ем**ы твор, вывуча**е**-**м**ыя з'явы*	не характэрны літаратурнай мове
Прошлы час	аснова дзеяслова неазначальнай формы + суфіксы -***н***-, -***ен***-, -***ан***-, -***т***-	*пабудава**н**ы дом, прывез**ен**ая мэбля, вывуч**ан**ы верш, вымы**т**ы посуд*	шырока выкарыстоўваюцца ў маўленні

330. Успомніце, калі ў дзеепрыметніках пішуцца суфіксы -***н***-, -***ан***-, -***ен***-, -***т***-. Прывядзіце і запішыце прыклады, растлумачце правапіс суфіксаў дзеепрыметнікаў.

331. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, правільна падбіраючы адпаведнікі да рускіх дзеепрыметнікаў.

Лёгкая, щебечущая, острая, смеющаяся, вежливая до дерзости, порхающая, как мотылёк, речь француза; тяжёлая, туманная, вдумывающаяся сама в себя, рассчитанная речь британца; ясная, сжатая, избегающая всякой неопределённости, прямо идущая к делу, практическая речь немца; певучая, сверкающая, играющая красками, образная речь итальянца; бесконечно льющаяся, волнуемая внутренним вздымающим её чувством и изредка разрываемая громкими всплесками речь славянина — лучше всех возможных характеристик, лучше самой истории знакомят нас с характерами народов, создавших эти языки. Вот почему лучшее и даже единственно верное средство проникнуть в характер народа — усвоить его язык, и чем глубже вошли мы в язык народа, тем глубже вошли в его характер *(К. Ушинский)*.

Слоўнік:

дерзость — ***дзёрзкасць;***
ясный — ***выразны;***
неопределённость — ***неакрэсленасць, няпэўнасць, невыразнасць;***
сверкающий — ***зіхатлівы, бліскучы;***
всплеск — ***усплёск;***
волнуемая внутренним вздымающим её чувством — ***усхваляваная ад унутранага пачуцця.***

Якія моўныя сродкі ўжываюцца пры перакладзе для замены неўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікаў?

Запішыце дзеепрыметнікі, растлумачце іх утварэнне і правапіс.

332. Спішыце тэкст, апускаючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы неабходныя знакі прыпынку.

УРАЧЫСТАЯ ВЯЧЭРА

Увесь дзень перад «святым вечарам» маці шкр..бла нажом стол лавы мыла ўсё. *(Ад)*ранку ледзь н.. да сам..га вечара *(н..)*тух у печы агонь. В..чэра мусіла быць пос*(?)*ная але ж трэба было *(з/с)*гатаваць дванаццаць страў.

З нейкай урачыстас*(?)*цю сачыў бацька як маці с*(?)*лала на вымытым стале сена як накрывала яго чыстым настольнікам як клала бохан хлеб.. нож лыжкі ставіла конаўку з соллю.

За сталом маці і бацька сядзелі маўкліва нібы чулі за сабою цені тых хто даўно ўжо *(н..)*прасіў яды. Абое было відаць думалі ўспаміналі. Бацька перш чым браць якой стравы адліваў лыжку ў міску пастаўленую на акне дзядам. Міканор ледзь дачакаўся калі бацька нарэшце паставіць на стол гаршчок з куццёю нал..е салодкай вадзіцы-сыты з маку і мёд.. паспытаўшы якія можна не крыўдзячы старых устаць...

Заўважыў што *(н..)*пустыя міскі пасля вячэры так і асталіся на стале... *(Паводле І. Мележа)*.

З якой мэтай на стале быў пакінуты посуд з ежай?

Калі, згодна з беларускім народным календаром, адзначаюцца дні памяці памерлых?

Выпішыце з тэксту зменныя формы дзеяслова (асабовыя формы і дзеепрыметнікі), нязменныя формы дзеяслова (дзеепрыслоўі і інфінітывы).

Звярніце ўвагу!

Часцей за ўсё сустракаюцца наступныя памылкі ва ўжыванні дзеепрыметнікавых зваротаў:

1. Выкарыстоўваюцца неўласцівыя беларускай мове формы дзеепрыметнікаў цяперашняга часу незалежнага і залежнага стану: *квітнеючыя сады, зацвітаючыя кветкі, разглядаемыя малюнкі, кіруемыя павадыром*.

2. Паяснёны зваротам назоўнік аказваецца ўнутры дзеепрыметнікавага звароту: *Асветленае лісце апошнімі промнямі залацілася на сонцы* (правільна: *Асветленае апошнімі промнямі лісце залацілася на сонцы* або *Лісце, асветленае апошнімі промнямі, залацілася на сонцы*).

У сучаснай беларускай мове адсутнічаюць зваротныя дзеепрыметнікі.

333. Прачытайце сказы. Знайдзіце недакладнасці ва ўжыванні дзеепрыметнікавых зваротаў. Выпраўце памылкі і запішыце правільныя сказы.

1. Над зарослай лесасекай густым арэшнікам плыло павуцінне бабінага лета. 2. Круглая, зарослая паляна кустамі ўся была ўсыпана густым верасам. 3. Разгуляўшаяся дзіця не звяртала ніякай увагі на просьбы бацькоў супакоіцца. 4. Прымаемы на трэці квартал план мерапрыемстваў не выклікаў пярэчанняў у прысутных.

Дзеепрыслоўе абазначае дзеянне той самай асобы ці прадмета, што і выказнік: *Стары ішоў, не зважаючы на тое, што рабілася вакол* (стары ішоў і не зважаў). Нельга сказаць: *Ідучы дадому, у мяне забалела галава* (у сказе два ўтваральнікі дзеяння: ***я** ішоў, **галава** забалела*). Правільна: *Калі я ішоў дадому, у мяне забалела галава* або *Ідучы дадому, я адчуў, што ў мяне забалела галава.*

Дадатковае дзеянне, выражанае дзеепрыслоўем, сэнсава і граматычна звязваецца з асноўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам. Нельга сказаць: *Паліваючы кветкі, дзяўчынкі закончылі работу* (правільна: *Паліўшы кветкі, дзяўчынкі закончылі работу*).

334. Знайдзіце сказы, у якіх дапушчаны памылкі пры ўтварэнні або ўжыванні дзеепрыслоўяў. Спішыце, выпраўляючы памылкі (там, дзе яны ёсць). Карыстайцеся адным са спосабаў: 1) перабудуйце аснову сказа, каб быў адзін утваральнік дзеяння; 2) замяніце дзеепрыслоўны зварот даданай часткай складаназалежнага сказа са злучнікам ***калі***.

1. Лежачы на траве, я з асалодай удыхаў водар простых летніх кветак. 2. Пад'язджаючы да станцыі, у мяне ўкралі рэчы. 3. Знаходзячыся ў няволі, паэт напісаў кнігу вершаў. 4. Вярнуўшыся дадому, пайшоў снег. 5. Прыйшоўшы на сход, я па дарозе сустрэў свайго сябра. 6. Пісьменнік паказаў нам сапраўднае жыццё, не прыхарошваючы яго. 7. Яшчэ больш сур'ёзным стаўся Сцёпка, скончыўшы пачатковую школу. 8. Трымаўшы раўнавагу, журавель шырэй замахаў крыламі. 9. Даведаўшыся пра апошнія навіны, гаворка настаўнікаў часта перарывалася дружным смехам.

§ 41. Прыслоўе: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Разрады прыслоўяў па значэнні

335. Дапоўніце выказванне аб прыслоўі як часціне мовы.

Прыслоўе — самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету дзеяння, прымету іншай прыметы або прадмета і адказвае на пытанні ... . Прыслоўі не змяняюцца па ... . У сказе прыслоўі звычайна выконваюць ролю ... .

Разрады прыслоўяў

Акалічнасныя	Азначальныя
• **Прыслоўі месца:** *вакол, побач, сюды, дадому, зблізку, збоку* і інш.	• **Якасныя прыслоўі:** *хутка, смела, радасна* і інш.
• **Прыслоўі часу:** *летась, штодзень, зранку, спрадвеку* і інш.	• **Прыслоўі меры і ступені:** *многа, менш, крыху* і інш.
• **Прыслоўі прычыны:** *спрасонку, чамусьці, здуру* і інш.	• **Прыслоўі спосабу дзеяння:** *пешшу, моўчкі, па-новаму, удвух, інакш* і інш.
• **Прыслоўі мэты:** *напаказ, знарок, наперакор, сумысля, назло* і інш.	

336. Прачытайце тэкст. Чаму многія творы Напалеона Орды ўяўляюць сабой не толькі мастацкую, але і гістарычную каштоўнасць?

НАПАЛЕОН ОРДА

Больш за чвэрць стагоддзя ён быў разлучаны з родным краем. Царскія войскі жорстка задушылі паўстанне 1830—1831 гадоў на Беларусі і ў Польшчы. Яму ж вельмі пашанцавала вырвацца за мяжу і знайсці прытулак у Францыі. Толькі ў 1856 годзе расійскі ўрад памілаваў былых паўстанцаў, і Напалеон Орда, не вагаючыся, адразу пачаў збірацца на Бацькаўшчыну.

Напалеон Орда сапраўды быў шчодра адораны здольнасцямі чалавек. Яго музычныя творы высока цанілі славутыя кампазітары Ф. Ліст і Ф. Шапэн. Невыпадкова ён, чужаземец, некалькі гадоў кіраваў Італьянскай операй у Парыжы.

А потым пры..шло захаплен..е выяўленчым мастацтвам. Вярнуўшыся ў родныя Варанцэвічы што цяпер знаходзяц..ца ў *(І/і)*ванаўскім *(Р/р)*аёне *(Б/б)*рэсцкай *(В/в)*обласці быў зачарава..ы някідкім хараством навакольных вёсак і м..стэчак. Асабліва западалі ў душу старадаўнія пабудовы цэрквы касцёлы замкі палацы... Напалеон Орда пачаў натхнё..а замалёўваць убача..ае імкнучыся да драбнічкі занатаваць тое што стварылі *(не)*в..домыя дойліды. *(Н..)*стомны падарожнік ён аб'ездзіўф і а..хадзіў пешкі ўсю Беларусь і пакінуў нам шмат цудоўных малюнкаў. Любавац..а імі можна бя..концa бо гэта колішні твар нашай з..млі мінуўшчына якую мы зусім слаба ведаем. Нібы казачны чараўнік Напалеон Орда б..ражліва захаваў у сваіх творах старажытную Беларусь *(Паводле У. Ягоўдзіка)*.

Спішыце апошні абзац, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары, раскрываючы дужкі і ставячы неабходныя знакі прыпынку. Падкрэсліце прыслоўі, вызначце іх разрад паводле значэння.

Утварыце формы ступеней параўнання (простую і складаную) ад прыслоўяў *высока, беражліва, слаба*.

● Замалёўкі якіх архітэктурных помнікаў, выкананыя Напалеонам Ордам, вам вядомы? Падрыхтуйце вуснае апісанне аднаго з іх.

§ 42. Ступені параўнання прыслоўяў

337. Карыстаючыся табліцамі, успомніце і раскажыце, як утвараюцца формы ступеней параўнання прыслоўяў.

Вышэйшая ступень параўнання

Простая форма	Складаная форма
цёпла — цяплей, высока — вышэй А л е: *добра — лепш, дрэнна — горш, мала — менш, многа — больш*	*цікава — **больш** цікава, зразумела — **менш** зразумела*

Найвышэйшая ступень параўнання

Простая форма	Складаная форма
халадней — найхаладней, *прыгажэй — найпрыгажэй,* *лепш — найлепш*	*цікава — **найбольш** цікава,* *зразумела — **найменш** зразумела;* *вышэй — вышэй **за ўсіх**,* *больш — больш **за ўсё***

З а ў в а г а. У гутарковым і мастацкім стылях побач з формамі *лепш, горш, менш, больш* ужываюцца формы *лепей, горай, меней, болей*: *Рана ўстанеш — болей зробіш* (Прыказка).

338. Прачытайце прыказкі. Знайдзіце прыслоўі, якія ўжываюцца ў простай форме вышэйшай ступені параўнання. Назавіце іх формаўтваральныя суфіксы.

1. Адна галава добра, а дзве лепш.
2. Ворану вышэй арла не лятаць.
3. Далей у лес — болей дроў.
4. Лепш пазней, чым ніколі.
5. Рыба шукае, дзе глыбей, а чалавек — дзе лепей.
6. У гасцях добра, а дома лепш.
7. Хвалі, хвалі, каб больш далі.
8. Цішэй едзеш — далей будзеш.
9. Глыбей узарэш — болей збярэш.

339. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падкрэсліце прыслоўі ў форме вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання, растлумачце, як яны ўтварыліся.

1. З усіх птушак найболей падаюць голас сініцы. Зв..няць бе..клапотна[м], як званочкі *(І. Навуменка)*. 2. Найменш актыўна паводзіў с..бе стары Мікіта *(М. Гарэцкі)*. 3. Найбольш яскрава[м] талент Ц. Гартнага вы..віўся ў прозе *(А. Клачко)*. 4. Аповес*(?)*ць «У *(П/п)*але*(с/сс)*кай глушы» найбольш поўна раскрывае духоўны пат..нцыял інт..лігента «першага пакале*(н/нн)*я» Лабановіча *(І. Навуменка)*. 5. Усё гучней і больш рашуча чуліся патрабава*(н/нн)*і міру, з..млі, свабоды *(У. Дуброўскі)*.

340. Прачытайце сказы, знайдзіце сярод іх тыя, у якіх парушаны нормы ўжывання прыслоўяў. Выпраўце памылкі.

1. Паказалася сонца. Дзень разгараўся ўсё больш ярчэй. 2. Найбольш эфектыўней працавалі прадпрыемствы перапрацоўчай галіны ў чацвёртым квартале. 3. Ад гэтых раскатаў грому станавілася ўсё больш трывожней на душы. 4. Наступны дакладчык гаварыў больш зразумела, ілюструючы кожнае сваё меркаванне цікавым прыкладам. 5. Найбольш паспяхова выступілі на гарадской алімпіядзе вучні нашай школы. 6. Ноччу выпаў снег. Ад яго на вуліцы стала больш святлей.

Адрознівайце форму вышэйшай ступені параўнання прыслоўя ад формы вышэйшай ступені параўнання прыметніка.

Прыслоўе	**Прыметнік**
паясняе *дзеяслоў*	паясняе *назоўнік*
адказвае на пытанне я к?	адказвае на пытанні я к і? я к а я? я к о е? я к і я?
выступае ў ролі *акалічнасці*	выступае ў ролі *выказніка*
Дуб вырас (я к?) ***вышэй*** *за сасну.*	*Дуб* (я к і?) ***вышэйшы*** *за сасну.*

341. Прачытайце сказы. Вызначце, якімі часцінамі мовы і членамі сказа з'яўляюцца выдзеленыя словы. Знайдзіце памылкі ва ўжыванні форм слоў, запішыце выпраўленыя сказы.

1. Ідзе Васіль **далей** па лесе, а на душы ў яго становіцца ўсё **цяжэй** і **цяжэй**. 2. Сонца **ярчэйшае** за Месяц. 3. Рака ў маім дзяцінстве была **шырэй** і **глыбей**. 4. Рака Днепр **даўжэй** за Прыпяць[м]. 5. Нашы вёскі былі намнога **прыгажэйшыя**, калі жылі тут людзі. 6. Дзяўчынка ўжо супакоілася і значна **смялей** паглядала на настаўніка. 7. **Дужэйшы** быў Рыгор за ўсіх у вёсцы, таму ніхто і не мог з ім справіцца. 8. **Прыгажэй** за Гэлю не было нікога ў наваколлі.

342. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце прыслоўі, вызначце іх разрад паводле значэння.

У беларусаў, як і ў іншых славянскіх народаў, адным з увасабленняў мадэлі свету з'яўляецца сімвал вечнага жыцця — дуб. Дастаткова нагадаць, што *(да)*волі часта асноўнае сюжэтнае дзеянне ў замовах і ка..ках разгортваецца там, дзе расце гэты волат.

Сярэдняя частка магутнага дрэва сімвалізавала прастору жыцц..дзейнасці чалавека. Да дуба «звярталіся» па дапамогу. Напрыклад, калі балела спіна, раілі тройчы пацерціся аб ствол дуба пасля таго, як прагр..міць першы гром. Сучасныя спецы..лісты ў галіне біяэн..ргетыкі звычайна даюць такую параду: калі вы а..чуваеце с..бе кепска, *(с)*пачатку трэба пастаяць каля алешыны, якая забірае адмоўную эн..ргію, затым на некалькі хвілін а..хапіць рукамі дуб, які *(на)*доўга па..сілкуе вас станоўчым эн..ргетычным патэнцы..лам *(Паводле Я. Крука)*.

- Зрабіце марфалагічны разбор прыметніка (на выбар) з тэксту.

§ 43. Утварэнне і правапіс прыслоўяў

Прыслоўі ўтвараюцца ад розных часцін мовы прыставачным, суфіксальным, прыставачна-суфіксальным спосабамі, спосабам словаскладання.

Суфіксальным спосабам прыслоўі ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў: *зіма — зімой, высокі — высока, трое — тройчы, валіць — валам, блізка — блізютка.*

Прыставачным спосабам прыслоўі часцей за ўсё ўтвараюцца ад саміх прыслоўяў: *шмат — няшмат, густа — загуста, воддаль — наводдаль.*

Прыставачна-суфіксальным спосабам прыслоўі ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў: *верх — даверху, беларускі — па-беларуску, ваш — па-вашаму, трое — утрая, перастаць — бесперастанку, перамяшаць — уперамешку, мала — памалу.*

Складаныя прыслоўі ўтвараюцца шляхам зліцця займенніка з назоўнікам *(штовечар, штогод)*, далучэння да пытальна-адноснага прыслоўя адмоўнага займеннікавага прыслоўя *(дзе-нідзе, як-ніяк)*, далучэння да першага кампанента ***паў-*** (ад *напалову*) прыслоўяў, асновы назоўніка, прыставак і суфіксаў *(жартам — паўжартам)*, шляхам паўтору аднолькавых, блізкіх ці антанімічных слоў *(далёка-далёка, туды-сюды)*.

343. Прачытайце. Вызначце спосаб утварэння прыслоўяў і размяркуйце іх па адпаведных групах: 1) прыставачны, 2) суфіксальны, 3) прыставачна-суфіксальны, 4) складанне.

Даўно, некалі, дапазна, па-святочнаму, штогод, удвая, улетку, задарма, ранавата, дадому, раз-пораз, дзёрзка, замоцна, пазалетась, як-ніяк, паабапал, крукам, комплексна, штосілы, увечары, апоўначы, двойчы, дабяла, бесперастанку, напрасткі, нікуды, сам-насам.

344. Падрыхтуйце на аснове прыведзенай схемы паведамленне аб правапісе прыслоўяў. Запішыце па 1-2 прыклады на кожны пункт правіла.

ПРАВАПІС ПРЫСЛОЎЯЎ

разам

- прыслоўе + прыстаўка (***за**многа*)
- прыслоўе + постфікс **-сьці** (*куды**сьці***)
- прыметнік + прыстаўка і суфікс (***з**лев**а***)
- поўны прыметнік + прыназоўнік (***у**ручную*)
- лічэбнік + прыназоўнік (***у**двух*)
- займеннік + прыназоўнік (***на**што*)
- назоўнік, які цяпер не ўжываецца, + прыназоўнік (***да**шчэнту*)
- назоўнік + прыназоўнік без азначэння або дапаўнення (***у**версе*)
- прыслоўі з часткамі ***што*** і ***сама*** (***што**вечар*, *так**сама***)

праз злучок

- прыслоўі з прыстаўкай ***па-***, якія заканчваюцца на ***-аму (-яму)***, ***-ому***, ***-му (-йму)***, ***-ску (-цку)***, ***-і (-ы)*** (***па**-летн**яму***)
- прыслоўі з прыстаўкай ***па-***, утвораныя ад парадкавых лічэбнікаў (***па**-першае*)
- складаныя прыслоўі, у якіх паўтараюцца аднолькавыя, блізкія або супрацьлеглыя словы (*крыж-накрыж*)
- прыслоўі з прыстаўкай ***абы-*** (***абы**-дзе*)
- прыслоўі з постфіксам ***-небудзь*** (*куды-**небудзь***)

345. Спішыце выразы, раскрываючы дужкі.

Зрабіць *(у)*адзіночку, прачытаць верш *(на)*памяць, *(усё)*роўна памыліцца, *(па)*асенняму грэла сонца, словы вы-

рваліся *(міма)*волі, *(з)*нізу дрэва здавалася высокім, жыць *(за)*мяжой, рабіць *(абы)*як, прабіць сцяну *(на)*вылёт, перадаваць *(з)*веку *(у)*век, паехаць *(з)*дому *(на)*зусім, лавіць мошак *(на)*ляту, справы мала*(па)*малу наладзіліся, *(раз)*пораз з дрэва зрываліся жалуды, у клас заходзілі *(па)*трое, апрануцца *(па)*святочнаму, часу заставалася *(у)*абрэз, *(калі)*небудзь зойдзе, дзяліліся *(па)*брацку, *(з)*верху бярозы сыпалася лісце, *(з)*верху бяроза пажаўцела, *(сям)*там віднелася леташняя трава, уцякаў *(без)*аглядкі.

346. Прачытайце ўрывак з нарыса У. Караткевіча «Зямля пад белымі крыламі». Якую рысу характару, уласцівую беларусам, ілюструе выпадак, апісаны ў тэксце?

Падчас паўстання 1863—1864 гг. за невялічкім атрадам, коннікаў на сорак, зраненым у баях, *(з)*вечара *(да)*ранку гналася карная ўрадавая часць у дзвесце шабляў. Дзяліла іх гадзіна адлегласці. Камандзір зразумеў: усё*(?)*роўна не ўцячы. *(Не)(у)*забаве будзе няроўны бой, смерць у ім, а параненым — шыбеніца. І тады ён *(на)*умысна спыніў атрад у лесе *(не)(па)*далёк ад карчмы, прывязаў коней, загадаўшы аднаму паўстанцу рабіць так, каб тыя *(з)*рэдку гігаталі. Астатнія пайшлі ў карчму, узялі ў карчмара ўсе вёдры «паіць коней» і пачалі *(у)*адкрытую цягаць ваду са студні ў лес. За палову гадзіны перанеслі каля трохсот вёдзер і вылілі ваду пад дрэвы. Пасля, стомленыя *(да)*упаду, падаліся *(у)*перад. Знясіленыя паўстанцы *(па)*ціху бурчалі на камандзіра, але той ведаў, што робіць...

*(А)*поўдні карная часць спынілася ля карчмы. Афіцэр *(па)*камандзірску спытаў, ці не было *(па)*блізу «мяцежнікаў».

— Былі, паночку, коней паілі.

Ужо гэта было *(без)*разважна: паіць коней, калі часу *(у)*абрэз, калі табе наступаюць на пяты. Значыць, *(з)*усім не баяцца.

— Доўга паілі?

— Доўга. Трыста вёдраў аднеслі ў лес.

Арыфметыка была простая: вядро на каня, бо рабілася ўсё ж *(на)*спех. Значыць, трыста шабляў, стрэльбаў або проста кос. Афіцэр *(на)*адрэз адмовіўся ад пагоні.

Іх аддзяляла ад паўстанцаў дзве вярсты, бо коні тых ішлі *(па)*волі... *(У)*вечары атрад уліўся ў большы і доўга яшчэ ваяваў *(Паводле У. Караткевіча)*.

Ці згодныя вы з У. Караткевічам у тым, што «ўласціва нашым людзям знаходлівасць, нават некаторая хітрасць»?

Выпішыце з тэксту прыслоўі і блізкія да іх па значэнні спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі, раскрываючы дужкі, растлумачце іх правапіс.

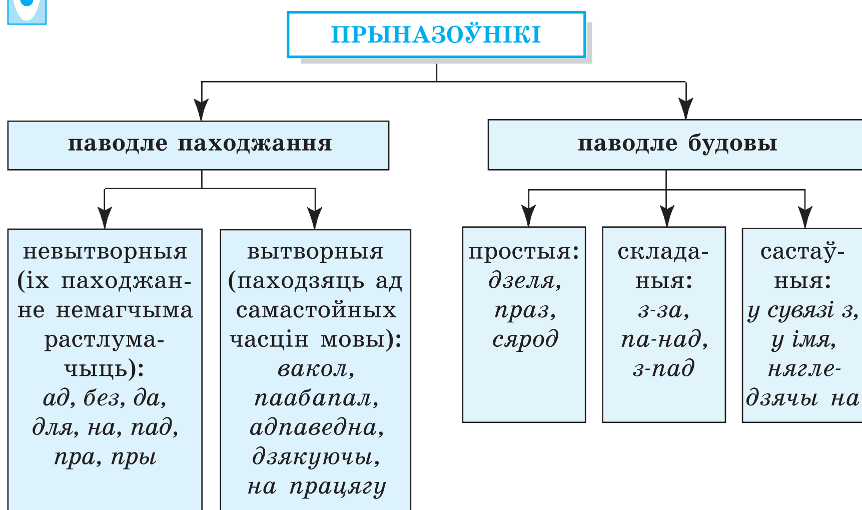
● Знайдзіце ў тэксце фразеалагізм, растлумачце яго значэнне.

● Высветліце велічыню меры даўжыні *вярсты* і выразіце ў кіламетрах адлегласць, якая аддзяляла паўстанцаў ад карнага атрада.

§ 44. Прыназоўнік, злучнік: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля

347. З апорай на схему складзіце звязнае выказванне пра разрады прыназоўнікаў.

348. Прачытайце тэкст, вызначце тып маўлення. Чаму, на вашу думку, суботу перад вяселлем называлі зборнай?

ВІЦЦЁ ВЯНКА

Напярэдадні вяселля была зборная субота. Заручаная* клікала да сябе сяброўак, каб віць вянок. Пасярод хаты

ставілі стол, а вакол яго садзіліся дзяўчаты ды рабілі вянок са стужак, каляровай паперы і, безумоўна, з руты, мяты і іншых кветак. Калі была зіма, то вянок рабілі са штучных кветак. Пры гэтым дзяўчаты спявалі песні, у якіх апявалі дзеянні з вянком: «Пачынаем вянок віці», «Падай, мама, іголку», «Ужо ж мы звілі вяночак». Песні, што выконвалі на «вяночках», былі журботныя, бо перадавалі настрой маладой і яе бацькоў. Запрошаны на гэты вечар музыка акампанаваў дзяўчатам, а пасля заканчэння[c] абраду іграў для моладзі танцы.

Калі толькі вянок быў звіты, яго прымяралі на маладую, а тая ў вянку кланялася і цалавалася з бацькамі, сяброўкамі і ўсімі прысутнымі. Пасля дзяўчаты прымяралі на сябе вянок, скранапі з месца стол, ламалі іголкі, выкідвалі за дзверы абрус, якім быў пакрыты стол, — тым самым выказвалі жаданне хутчэй выйсці замуж *(Паводле А. Лакоткі, С. Барыса)*.

Выпішыце з тэксту словазлучэнні, словы ў якіх звязаны з дапамогай прыназоўнікаў, размеркаваўшы іх у дзве групы — словазлучэнні з невытворнымі і вытворнымі прыназоўнікамі.

Знайдзіце ў тэксце слова, якое ў адным сказе з'яўляецца прыназоўнікам, у другім — прыслоўем.

Дайце характарыстыку злучнікам з тэксту (пры неабходнасці карыстайцеся табліцай).

Разрады злучнікаў

<table>
<tr><td colspan="3">Паводле саставу</td></tr>
<tr><td colspan="2">Простыя</td><td>Састаўныя</td></tr>
<tr><td colspan="2">і, а, але, ды, бо, ці, каб, пакуль, хоць, як і інш.</td><td>так што, таму што, як толькі, для таго каб, пасля таго як, у той час як</td></tr>
<tr><td colspan="3">Паводле ўжывання</td></tr>
<tr><td>Адзіночныя</td><td>Паўторныя</td><td>Парныя</td></tr>
<tr><td>а, але, бо, як і інш.</td><td>і — і, ці — ці, ні — ні, або — або, то — то, ці то — ці то і інш.</td><td>не толькі — але (і), калі — то (тады, дык), хоць (хоць і) — але (аднак, ды, усё ж)</td></tr>
</table>

Паводле значэння	
Злучальныя	Падпарадкавальныя
1) спалучальныя: *і, ды = і, і — і, ні — ні, як — так і*; 2) супраціўныя: *а, але, ды = але, затое, аднак*; 3) размеркавальныя: *ці, ці — ці, або — або, то — то*; 4) далучальныя: *ды і, дый, нават, прытым, прычым*	1) часавыя: *калі, як, ледзь, пакуль, толькі, як толькі*; 2) прычынныя: *бо, што, таму што, паколькі*; 3) мэтавыя: *каб, для таго каб, з тым каб, абы*; 4) умоўныя: *калі б, каб, як, абы, раз, як бы*; 5) уступальныя: *хоць (бы), хай, няхай, нягледзячы на тое што*; 6) параўнальныя: *як, нібы, бы, чым, што*; 7) тлумачальныя: *што, ці, як, каб*

349. Спішыце тэкст, устаўляючы замест кропак неабходныя па сэнсе невытворныя і вытворныя прыназоўнікі. Абазначце склоны самастойных часцін мовы, пры якіх яны ўжыты.

ВЯСЕЛЬНЫ ПОЕЗД

Апавядаюць, што даўней прыкладна ... кіламетр ... вёскі Дзярэчын Зэльвенскага раёна ... дарогі стаяла сем камянёў. Шэсць ... іх нібыта знаходзіліся ... адной групе, сёмы ляжаў асобна, збоку. З'яўленне тут валуноў тлумачаць так.

Вяртаўся аднойчы ... мясцовай бажніцы вясельны поезд ... некалькіх вазкоў. Маладыя глядзелі адзін ... аднаго і нікога не заўважалі. Шаферы і шаферкі таксама весела балбаталі ... сабой і не звярнулі ўвагі ... панурага старога, які параўняўся ... імі. А ... яго хадзілі чуткі як ... злога чараўніка. Убачыўшы, што яго ніхто не вітае ... старым звычаі, ён пачаў клясці вяселле. І нечакана коні і фурманкі праваліліся ... зямлю, людзі змоўклі і скамянелі[сл]. А чараўнік пайшоў сваёй дарогай.

... камянях лёгка было пазнаць маладых і іх дружыну. ... маладой нават можна было разгледзець вясельны ўбор. ... валун, які стаяў асобна, казалі, што гэта скамянелы[сл] музыка. Ён ехаў, як прынята, трохі ззаду. Так і застыў ... скрыпкай ... руках *(Паводле Э. Ляўкова)*.

● Якія легенды пра камяні-пярэваратні вы ведаеце? Дакажыце на канкрэтным прыкладзе, што «ў іх аснове звычайна ляжыць уяўленне пра парушэнне нейкай забароны і ператварэнне за гэтую правіну ў камень» (Э. Ляўкоў). Можаце выкарыстаць кнігу Э. Ляўкова «Маўклівыя сведкі мінуўшчыны» (1992).

● З якім значэннем ужыты ў тэксце назоўнік *поезд*? Растлумачце значэнні слоў *шафер, шаферка*.

● Знайдзіце ў тэксце прыклады пераходу прыметнікаў у назоўнікі. Зрабіце марфалагічны разбор прыназоўніка і злучніка з тэксту.

350. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак.

Найбольш устойлівае значэнне рэшата ў духоўнай культуры славян заснавана на яго прыпадабненні да неба. Беларусы меркавалі, што дождж прасейваецца праз хмары, як мука праз сіта. **Калі сіта (хмара) парвецца, дождж лье як з вядра.** У сувязі з гэтым праліванне вады праз рэшата мела на мэце выклікаць дождж, а перавернутае сіта спрыяла заканчэнню дажджу.

На кірмашах Масквы ў XVI—XVII стагоддзях можна было пабачыць варажбіта, які насыпаў у рэшата рознакаляровае зерне. Па тым, як яно размяшчалася, прадказвалася будучыня. **У імкненні зарабіць як мага болей грошай гэтыя падманшчыкі абяцалі слухачам бязбеднае жыццё або нечаканае багацце.** Такія шарлатаны і іх варажба дасціпна былі названы «цудамі ў рэшаце».

Літаральны сэнс фразеалагізма «насіць ваду рэшатам» — займацца пустой справай. Цікава, што нашэнне вады ў рэшаце з мэтаю патушыць пажар не выглядае недарэчнасцю. **Існуе старажытнае павер’е, паводле якога гэта цудоўная магчымасць давалася як узнагарода за цнатлівасць*.** Падобны матыў ёсць і ў беларускіх казках, дзе нашэнне вады ў рэшаце ўдаецца толькі бязвінным. У старажытнасці палякі прадказвалі перамогу, калі налітую ў

рэшата ваду паспявалі данесці да воінаў раней, чым яна выльецца. Той жа знак служыў для апраўдання абвінавачаных *(Паводле Т. Валодзінай)*.

Выпішыце з тэксту складаныя сказы. Падкрэсліце падпарадкавальныя злучнікі адной лініяй, злучальныя словы — дзвюма. Словы якіх часцін мовы выконваюць ролю злучальных слоў?

Знайдзіце ў тэксце прыклады розных відаў злучальных злучнікаў. Запішыце па адным сказе з кожным відам злучальных злучнікаў, укажыце, якія сінтаксічныя адзінкі яны звязваюць.

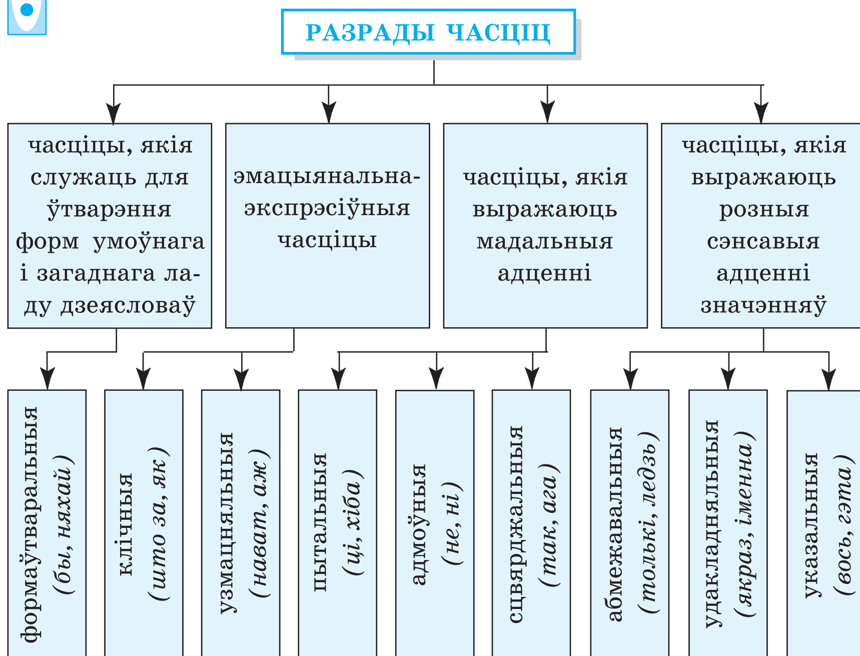
Растлумачце адсутнасць коскі перад словам *як* у выдзеленых сказах.

● Па магчымасці дапоўніце тэкст прыкладамі беларускіх прыкмет і павер'яў, звязаных з выкарыстаннем рэшата, загадак, прыказак, фразеалагізмаў з кампанентамі *рэшата, сіта*.

§ 45. Часціца, выклічнік: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля

351. На аснове схемы падрыхтуйце паведамленне пра разрады часціц.

352. Прачытайце тэкст. Пра якую забарону, звязаную з хрысціянскай мараллю, ідзе ў ім гаворка?

Якраз за дзень да Уводзін Прасвятое Багародзіцы, свята, якое прыпадае на 21 лістапада, у вёсцы Цельшына паўстала пытанне аб тым, калі святкаваць гэта свята: сёння ці заўтра?

Старая Аўгеня прыйшла да свае суседкі Югасі пазычыць падсітак прасеяць мукі. Прыйшла якраз у той час, калі трэба ўжо тушыць у хаце агонь. Аўгеня адразу ж звярнула ўвагу на тое, што ў хаце суседкі былі ўсе адзнакі свята: прасніцы вынесены вон, а сама Югася падбівала цеста на аладкі[сн].

— Што ж гэта ў вас як бы свята?

— Ага, а хіба ж не свята? — прамовіла Югася і зірнула на суседку.

— Як свята? Ах, божачка мілы! А я ж думала, што заўтра! — ускінула рукамі Аўгеня. — Лукаш мой даўно пайшоў у клуню малаціць грэчку!.. І сама я ўсю раніцу прала!.. А-а, як жа я думала, што свята заўтра?! Ах, матачкі мае родныя!

Аўгеня борздзенька павярнулася і ледзь не бягом вымелася з хаты, нават падсітак забылася пазычыць *(Паводле Я. Коласа)*.

Выпішыце з тэксту часціцы, якія:

а) надаюць словам, словазлучэнням і сказам дадатковыя сэнсавыя адценні (указальныя, удакладняльныя, абмежавальныя);

б) надаюць выказванню розныя мадальныя адценні (сцвярджэнне, адмаўленне, пытанне);

в) выражаюць эмацыянальную ацэнку выказвання, узмацняюць яго змест.

Знайдзіце ў тэксце выклічнікі. Якую стылістычную функцыю яны выконваюць? Чаму, на вашу думку, сказы, у якіх выкарыстаны выклічнікі, клічныя па інтанацыі? Прывядзіце з тэксту прыклады ўжывання слоў самастойных часцін мовы ў ролі выклічнікаў.

353. Дапоўніце выказванне аб выклічніку як часціне мовы.

Выклічнік — гэта часціна мовы, якая выражае, але не называе ... . Выклічнік не адносіцца ні да ... . Паводле паходжання выклічнікі бываюць ... . Выклічнікі не змяняюцца, не з’яўляюцца ... .

§ 46. Правапіс прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц, выклічнікаў

1. Пішуцца а с о б н а:

прыназоўнікі: *ад* *лесу*, ***са*** *школы*, ***у*** *хаце*, ***каля*** *ракі*, ***на*** *печы*, ***перад*** *вёскай*, ***для*** *ўсіх*, ***вакол*** *дарогі*;

словы ў састаўных **злучніках: *таму што, так што, хіба што, як толькі, як быццам, перш чым, гэта значыць, то так***; а таксама ў словазлучэннях, якія ўжываюцца ў функцыі пабочных слоў: ***можа быць, так кажучы, такім чынам*** і пад.;

часціцы *бы (б), жа (ж)*: *прыйшоў* ***бы***, *прыйшла* ***б***, *казаў* ***жа***, *чаму* ***ж***, *хто* ***ж бы***, *як* ***жа ж***; ***што*** ў такіх спалучэннях, як *пакуль што, амаль што, толькі што, сама што, хіба што* і пад.

2. Пішуцца р а з а м:

прыназоўнікі, якія ўтварыліся ў выніку зліцця прыназоўніка з назоўнікам: *замест, наконт, накшталт, звыш*;

прыслоўі, якія ўжываюцца ў якасці прыназоўнікаў і якія з'яўляюцца вынікам зліцця склонавых форм назоўнікаў з прыназоўнікамі: *зверху, напярэдадзе, насуперак, насустрач, уперад, уперадзе, услед (услед за цягніком)*;

злучнікі, якія з'яўляюцца вынікам зліцця прыназоўніка з займеннікам ці словамі ***колькі, столькі***: *затое, прычым, прытым, паколькі, пастолькі* (у адрозненне ад спалучэнняў прыназоўнікаў з адпаведнымі займеннікамі ці неазначальна-колькаснымі словамі): *паволі рабіў, **затое** грунтоўна — за што ўзяў, **за тое** і аддаў*; злучнікі *ажно, альбо (або), нібы, нібыта, каб* і інш.

3. П р а з з л у ч о к пішуцца:

складаныя прыназоўнікі *з-за, з-пад, з-над, з-паміж, з-па-над, па-за*;

часціца *такі* ў словах *усё-такі, зусім-такі, так-такі, зноў-такі*, а таксама ў тых выпадках, калі яна стаіць пасля дзеяслова: *прыйшоў-такі сам*. (Ва ўсіх астатніх выпадках часціца *такі* пішацца асобна: *Ён такі надумаўся прыйсці. Ён усё ж такі думае прыехаць*);

часціца *то* з дзеясловамі і займеннікамі: *сказаць-то ён сказаў; ён-то прыехаў, яны-то пабачылі*.

354. Запішыце спалучэнні разам, праз злучок ці асобна.

Паказалася *(з)*за хмар сонца, прыйшлі *(у)*след за намі, усё *(ж)*такі прыехаў, спытаў *(на)*конт тавару, толькі*(што)* аб'явілі, з'еў*(бы)* чаго*(небудзь)*, зноў*(такі)* пасварыліся, як*(жа)* нам быць, *(па)*над лесам, *(на)*вошта хвалявацца, зайсці*(то)* ён зайшоў, *(як)*быццам чакаў, чаму*(ж)* не весяліцца.

355. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс слоў.

1. Не на людзях*(жа)* слёзы пускаць Міколк.., яму*(ж)* трына..цаць год, ён*(жа)* мужчына *(М. Лынькоў)*. 2. Надзя гаварыла так, ні*(бы)* ён, Васіль, быў яе братам ці якім*(?)*небудзь блі..кім ч..лавекам *(І. Навуменка)*. 3. Калі*(сь)* была тут смалярня *(Я. Колас)*. 4. Міколка бачыў ужо з*(?)*за плот.. старую грушу на сваім двары *(М. Лынькоў)*. 5. Ён не здолеў*(бы)* ра..тлумачыць ні с..бе сам..му, ні каму іншаму, што з ім здарылася такое — ні*(?)*быта яго маланкай апаліла *(А. Васілевіч)*.

§ 47. Ужыванне часціц *не* і *ні*

356. Абапіраючыся на схему, складзіце паведамленне пра ўжыванне часціц ***не*** і ***ні***.

Часціца ***не***	Часціца ***ні***
1) ***не*** — адмаўленне: *не быў*; 2) ***не*** + ***не*** — сцвярджэнне: *не мог не быць* = *быў*; 3) ***не*** — сцвярджэнне ў сказах пытальна-клічнага тыпу: *Дзе ён толькі не быў!* (Быў шмат дзе.)	1) ***ні*** — адмаўленне: *ні слова*; 2) ***ні*** — узмацненне адмаўлення: *не чуў ні слова*; 3) ***ні*** — узмацненне сцвярджэння ў складаным сказе: *Дзе ён ні быў, усюды чуў добрыя словы*; 4) ***ні*** — у фразеалагізмах тыпу *ні жывы ні мёртвы*

357. Запішыце сказы, ужываючы часціцы ***не*** або ***ні***.

1. Воўк н.. пастух, а свіння н.. агародніца. 2. Запас бяды н.. чыніць. 3. Людзі н.. могуць існаваць без мовы. 4. Н.. будзе дажджу — н.. будзе н.. хлеба, н.. ягад, н.. грыбоў. 5. Сушыць н.. работа, а турбота. 6. Іван мне н.. сват н.. брат. 7. Як н.. кажы, чужая дурнота ўсё ж лепш, чым свая. 8. Нават ворагі н.. маглі н.. дзівіцца мужнасці абаронцаў Брэсцкай крэпасці. 9. Спяшайся н.. спяшайся, а работы хопіць на доўгія гады. 10. Лёс Ефрасінні н.. адно дзесяцігоддзе прыцягвае ўвагу гісторыкаў і мастакоў. 11. Я жыву ў свеце, які́м бы ён н.. быў. 12. Куды б н.. завяла цябе далёкая дарога, н.. забывай бацькоўскага парога. 13. Якімі толькі прысмакамі н.. частавала нас гаспадыня!

358. Падрыхтуйце вуснае паведамленне на аснове прыведзенага ніжэй матэрыялу.

Не што іншае, як ...
Не хто іншы, як ...

пішуцца, калі:

1) сказ перадае **сцвярджэнне**: *На літаратурны вечар запрошаны* ***не хто іншы, як*** *галоўны рэдактар часопіса*;

2) ёсць злучнік ***як***;

3) можна замяніць спалучэнне часціцамі ***толькі, менавіта, іменна***: *Гледачоў цікавіла* ***не што іншае, як*** *вынік спартыўнай барацьбы.*

Нішто іншае не ...
Ніхто іншы не ...

пішуцца, калі:

1) сказ перадае **адмаўленне**: ***Ніхто іншы не*** *будзе выступаць з дакладам на літаратурным вечары*;

2) няма злучніка ***як***;

3) нельга замяніць спалучэнне часціцамі ***толькі, менавіта, іменна***: ***Нішта іншае не*** *цікавіла гледачоў, захопленых спартыўнай барацьбой.*

359. Запішыце сказы, выбіраючы з дужак ***не*** або ***ні***.

1. *(Не/ні)*што іншае не хвалявала Маню так, як заўтрашняя сустрэча з сынам. 2. *(Не/ні)*хто іншы не мог зразумець яго хваляванні, турботы. 3. Дабрацца да сваіх байцу перашкодзіла *(не/ні)*што іншае, як параненая нага. 4. *(Не/ні)*што іншае не магло супакоіць маці. 5. Гэта было *(не/ні)*што іншае, як вывернутае з карэннем дрэва.

§ 48. Правапіс *не (ня), ні* з рознымі часцінамі мовы

Не (ня) пішацца р а з а м:

1) калі слова не ўжываецца без ***не***: *няўмека, нянавісць; непахісны, няспынны; няўхільна, нездаровіцца, ненавідзець, непакоячыся*;

2) у словах з прыстаўкай ***неда-***, якія маюць значэнне непаўнаты: *недабачыць, недавыканаць, недаробка, недаацэнка*;

3) калі ***не*** ўтварае новыя словы з супрацьлеглым значэннем, якія звычайна можна замяніць сінонімамі без прыстаўкі ***не- (ня-)***: *праўда — няпраўда (хлусня); вялікі — невялікі (малы); высока — невысока (нізка)*;

4) з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх няма залежных слоў: *нязжатае жыта, незапісаныя словы, ненамаляваная карціна*;

5) у неазначальных займенніках і прыслоўях: *нехта, нешта, нейкі, недзе, некалі, неяк*.

Часціца ***не*** пішацца а с о б н а:

1) з рознымі часцінамі мовы, калі ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне: *не праўда, а хлусня*; *не шырокая, а хутчэй вузкая рэчка*;

2) з дзеясловамі, дзеепрыслоўямі, кароткімі дзеепрыметнікамі: *не пісаў, не думаў; не думаючы, не напісаўшы; сачыненне не напісана*;

3) з поўнымі дзеепрыметнікамі пры наяўнасці залежных слоў або супрацьпастаўлення: *не закончаны аўтарам твор, вельмі не акрэсленая думка; не закончаная, а толькі пачатая праца*.

360. Прачытайце выразна. Сфармулюйце тэму і асноўную думку верша. Што перадае загаловак (тэму ці асноўную думку)?

РОДНАЕ СЛОВА

Пры суседзях у вёсцы нялоўка
«Невучоным» сябе паказаць,
І пільнуецца хлопец, каб слоўка
Так, як кажуць яны, не сказаць.
Мовы ён не забыўся, вядома,
Гэтых простых і сціплых людзей.
Толькі ён ужо год, як не дома,
І на дом не ўскладае надзей.
Маці песню маломи спявала
Пра духмяны ў бары чабарок...
Песня сыну нялюбаю стала,
Як пакінуў бацькоўскі парог.
Ад калыскі знаёмыя рэчы
Ён па-іншаму[сл] ў хаце заве.
Маці туліць хусцінкаю плечы:
«Што ж, і пэўна... не ў вёсцы жыве».
Ёй не ў крыўду сынкова пагарда...
Друг высокаабучаны мой!
Сёння матчынай мовы, а заўтра
Засаромішся маці самой?

Н. Гілевіч.

Растлумачце правапіс слоў з ***не (ня)***.

361. Сфармулюйце правіла напісання ***не*** са словамі, абапіраючыся на прыведзеныя прыклады.

1) Не шырокі, а хутчэй вузкі заліў; не праўда, а самая сапраўдная хлусня;

2) не думаў; не маючы; работа не зроблена;

3) не напісаныя нікім радкі; яшчэ не засеянае поле;

4) недаацанілі працаўніка;

5) не даследавалі мясцовасць.

362. Прачытайце, раскрываючы дужкі. Растлумачце напісанне ***не (ня)***, ***ні*** з назоўнікамі, дзеясловамі, займеннікамі.

Чалавек можа сказаць, што ён *(н..)*любіць мора — і яму *(н..)*павераць. Чалавек можа сказаць, што ён *(н..)*любіць светлай-светлай поўні над садам — і з яго таксама пасмяюцца. А я веру, калі такое здараецца...

*(Н..)*хта можа *(н..)*паверыць мне, але я і сам *(н..)*люблю адной з самых прыгожых з'яў[ф] на зямлі. *(Н..)*люблю лістоты каштанаў.

Прыгажэйшай за яе няма на зямлі. Замілаванне такое, што сэрца разрываецца ад гэтай прыгажосці. І адначасова тугі, ад *(н..)*зваротнасці ўспамінаў, ад спозненых шкадаванняў, ад *(н..)*папраўнасці... ад *(н..)*навісці.

І няхай з гэтай прычыны *(н..)*хто *(н..)*лічыць мяне дурнем. Не, *(н..)*дурнем, а вар'ятам *(У. Караткевіч)*.

363. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс ***не (ня)*** з дзеепрыметнікамі і дзеепрыслоўямі.

1. Ён доўга сядзеў моўчкі, *(не)*гледзячы ў той бок, дзе ўсё яшчэ кружыла залатая мяцеліца *(А. Шашкоў)*. 2. Дзяўчына адказвае на пытанне, але ўсміхаецца загадкава, як быццам штосьці *(не)(да)*гаворваючы *(І. Навуменка)*. 3. Яшчэ больш *(не)*пакоячыся, ён разам з тым не пераставаў рабіць сваю работу *(К. Чорны)*. 4. Была вясна, і на градах, яшчэ *(не)*полатых, было пуставата *(М. Стральцоў)*. 5. *(Не)*вычышчанае возера густа зарасло трыснягом *(А. Жук)*. 6. *(Не)*чапаная тайга засталася недзе там, за далёкімі краямі *(Я. Сіпакоў)*. 7. І ўжо дарослым чалавекам ён неспакойна спаў у месячную ноч, калі вокны былі добра *(не)*завешаны *(А. Жук)*.

364. Выпішыце спачатку дзеясловы з прыстаўкай ***неда-***, а затым дзеясловы з прыстаўкай ***да-***, якія спалучаюцца з ***не*** і абазначаюць не даведзенае да канца дзеянне.

*(Не)(да)*выканаць, *(не)(да)*глядзець фільм, *(не)(да)*глядзець дзіця, *(не)(да)*чакацца аўтобуса, *(не)(да)*выканаць

план, *(не)(да)*ацэньваць небяспеку, *(не)(да)*лічваць працадні, *(не)(да)*скочыць да берага, *(не)(да)*сядзець да канца фільма.

Часціца ***ні*** пішацца са словамі асобна.

Прыстаўка ***ні-*** з'яўляецца часткай слова і пішацца р а з а м:

1) у адмоўных займенніках (калі пасля ***ні*** няма прыназоўніка) і ў адмоўных прыслоўях: *ніхто, нішто, ніякі, нічый* (а л е: *ні ў кога, ні ў якой*), *нідзе, ніколі, нікуды, нікольки*;

2) у словах, якія без ***ні*** не ўжываюцца: *нішчымніца, нікчэмны, нішчымны, ніякавата*.

365. Утварыце ад прапанаваных слоў новыя з прыстаўкамі ***не-*** і ***ні-***. Запішыце пары слоў з ***не-*** і ***ні-***, пастаўце націскі.

Хто, што, які, дзе, куды, калі, як, колькі.

Растлумачце, калі пішацца ***не-***, а калі — ***ні-***.

366. Прачытайце тэкст, вызначце тып маўлення. Словы якіх часцін мовы адыгрываюць галоўную тэкстаўтваральную ролю ў тэкстах гэтага тыпу?

Надзея Яноўская стаяла і слухала нас. Але гэта была не яна, гэта была ма́ра, лясны дух, казачная здань. Яна была ў сярэдневяковай[c] жаночай вопратцы: сукня, на якую пайшло пяцьдзясят локцяў залацістага аршанскага атласу, паверх яе другая, белая, з блакітнымі, адліваючымі срэбрам разводамі і шматлікімі разрэзамі на рукавах і падоле. Стан, сціснуты ў снуроўку, быў перавіты тонкім залацістым снурам, які падаў амаль да зямлі двума кутасамі. Валасы былі ўзяты ў сетку і ўпрыгожаны старажытным жаночым уборам, які трохі нагадваў караблік, зроблены са срэбных ніцей. З абодвух рагоў гэтага карабліка звісаў да зямлі тонкі белы вэлюм.

Гэта была каралеўна-лебедзь, уладарка бурштынавага палаца... *(У. Караткевіч)*.

Выпішыце з тэксту прыметнікі — назвы колераў разам з назоўнікамі, да якіх яны адносяцца, укажыце іх род, лік, склон.

Знайдзіце ў тэксце адносныя прыметнікі, запішыце іх, указаўшы словы, ад якіх яны ўтварыліся (у з о р: *лясны* ← *лес*).

Выпішыце з тэксту складаныя прыметнікі, зрабіце іх словаўтваральны разбор.

Знайдзіце ў тэксце лічэбнікі, укажыце іх разрады паводле значэння і будовы.

Які дзеепрыметнік, ужыты ў тэксце, не адпавядае сучасным літаратурным нормам?

● Даведайцеся, якой была велічыня меры даўжыні *локаць*, і выразіце ў метрах колькасць атласу, з якога была пашыта сукня Надзеі Яноўскай.

● Выкарыстоўваючы энцыклапедыю «Этнаграфія Беларусі» (1989) або энцыклапедычны даведнік «Народная культура Беларусі» (2002), падрыхтуйце апісанне беларускага нацыянальнага жаночага (мужчынскага) касцюма.

§ 49. Падагульненне і сістэматызацыя вывучанага

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Ахарактарызуйце вымаўленне зычных гукаў у розных становішчах (звонкі перад глухім, глухі перад звонкім, свісцячы перад шыпячым, шыпячы перад свісцячым, цвёрды перад мяккім і інш.). Прывядзіце прыклады.

2. Які стылістычны прыём называецца асанансам? алітарацыяй? З якой мэтай яны выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры?

3. Назавіце тыпы ўзнікнення новых лексічных значэнняў слоў. Прывядзіце прыклады.

4. Як адрозніць мнагазначныя словы ад амонімаў?

5. З якой мэтай аўтары тэкстаў карыстаюцца сінанімія?

6. Назавіце галоўную функцыю тропаў. Якія вы ведаеце тропы? На чым заснаваны стылістычны прыём антытэзы?

7. Ахарактарызуйце ролю марфем у слове.

8. Пералічыце асноўныя марфалагічныя (марфемныя) і немарфалагічныя (немарфемныя) спосабы словаўтварэння.

9. Ахарактарызуйце лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў.

10. Якія назоўнікі маюць форму толькі адзіночнага ці толькі множнага ліку?

11. Як вызначыць род іншамоўных нескланяльных назоўнікаў? нескланяльных і скланяльных абрэвіятур?

12. Якія якасныя прыметнікі не ўтвараюць форм ступеней параўнання? утвараюць толькі складаныя формы ступеней параўнання?

13. Як адрозніць вышэйшую ступень параўнання прыслоўяў ад вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў?

14. Пералічыце разрады займеннікаў, прывядзіце прыклады.

15. Назавіце асабовыя і асобыя формы дзеяслова. Укажыце граматычныя прыметы дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя.

16. Пералічыце разрады злучнікаў паводле саставу, ужывання, значэння.

17. Ахарактарызуйце адрозненні ва ўжыванні часціц ***не*** і ***ні***.

367. Прачытайце тэкст. Спішыце яго, падзяляючы на абзацы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі.

СЯЎБА

Сяўба з*(?)*яўлялася бадай што найважнейшай часткай народнага кал..ндара, вакол якой склаўся комплекс традыцыйных аграрных ведаў, назіра..яў, прыкмет, прымавак, прыказак, абрадавых дзея..яў, верава..яў. У дзень сяўбы ў с..лянскай хаце па*(д/т)*трымліваўся ўзорны парадак. Хата і ніва ва ўяўле..і с..ляніна ўспрымаліся як двуадзіная іпастась, па аналогіі і пасевы павінны быць чыстыя. Той жа ідэ.. быў па..парадкаваны і рытуальны звычай мыцца перад сяўбой і апранаць чыстае адзе..е. А*(д/т)*кры..ё сяўбы — засеўкі — праводзілі а*(д/т)*борным насе..ем, якое змешвалі з зернем, выбраным з зажыннага снапа, *(з/с)*жатага мінулым летам, ці в..нка, *(з/с)*вітага пасля заканчэ..я жніва — дажынак. Пасля зас..вання некалькіх загонаў с..ляні-

на чакаў с*(?)*вяточны стол, да якога запрашалі памочнікаў, сваякоў, суседзяў. Лічылася, чым больш шчодры пачастунак з нагоды засевак, тым багацейшы будзе ўраджай. Сейбіт часам працаваў у пол.. з с..керай за поясам, «каб хлеб урадзіўся такім, што яго пры*(?)*шлося б *(з/с)*сякаць с..керай». Вядомы прымхі, што лён вырас*(?)*це высокі, калі яго пасее самы высокі чалавек у вёсцы; лён будзе доўгі і валакністы, калі яго пасее дз..ўчына з ра*(з/с)*плеценымі косамі. Падобныя павер*(?)*і выступалі ў большай ступені як сюжэтная аснова абрад.., які набліжаўся да тэатралізаванага відовішча *(Паводле В. Цітова)*.

● Назавіце вядомыя вам прыказкі, прымаўкі, народныя прыкметы, звязаныя з сяўбой. Якія рысы характару беларусаў знайшлі ў іх адбітак? (Пры неабходнасці выкарыстайце кнігу «Пераначуеш — больш пачуеш: прыказкі і прымаўкі для дарослых і школьнікаў, для разумных і шкоднікаў», 2002.)

Выпішыце з тэксту прыметнікі, ужытыя ў форме ступеней параўнання, укажыце іх форму (простая/складаная) і ступень параўнання (вышэйшая/найвышэйшая).

Падкрэсліце прыметнікі, якія выконваюць у сказах функцыю выказніка (уваходзяць у склад выказніка).

Выпішыце з тэксту па адным якасным і адносным прыметніку, выканайце іх марфалагічны разбор.

Знайдзіце ў тэксце роднасныя словы да слова *сяўба*, зрабіце іх марфемны разбор. Праверце правільнасць выканання задання па «Школьным марфемным слоўніку беларускай мовы» Бардовіча А. М., Мормыш Л. С., Шакуна Л. М. (2006).

368. Прачытайце тэкст, устаўляючы замест шматкроп'яў словы — назвы нацыянальных сімвалаў Беларусі. Якія творы цытуюцца ў тэксце? Назавіце іх аўтараў.

НАШЫ СІМВАЛЫ

Нашы сімвалы — гэта Сафійскі сабор у Полацку, Наваградак, слынная рака Нёман, якая пачынаецца з нашых чыстых крыніц, блакітных азёр, шапаткіх дажджоў, з нашай расы́. А яшчэ сімвалам Беларусі з'яўляецца наша гістарычная рака ..., вядомая спакон веку. Мы, няўдзячныя,

пазбавілі яе сонца, травы, ветру. Мы загналі яе ў трубы. А гэту раку-вязня помняць стагоддзі, на ёй ваявалі, за яе паміралі нашы продкі. Памятаеце: «На ... снапы сцелюць галовамі».

Сярод жывёл сімвалам Беларусі, вядома ж, з'яўляецца магутны цар беларускіх лясоў, гаспадар Белавежскай пушчы, яго вялікасць ... .

Сярод птушак сімвал Беларусі — наш ... . «Зямля пад белымі крыламі» — гэта пад яго крыламі. Гэтыя птушкі любяць нашы дрэвы і хаты — і на тых, і на другіх бацяны ладзяць свае гнёзды. Мы верым: яны ратуюць нашы хаты ад маланак і перуноў.

З раслін беларускім сімвалам стаў ... . Сінявокі, як і мы, беларусы, як і нашы азёры. Памятаеце: «Тчэ, забыўшыся, рука заміж персідскага ўзора цвяток радзімы ...».

А міфалагічным сімвалам Беларусі была ёсць і застаецца *(на)*заўсёды ... . сн Ужо тысячаго..дзямі мы пераконваем с..бе што адзін раз на год у ноч на *(К/к)*упалле гэта *(н..)*вельмі самавітая расліна зацв..тае прыгожаю і агністаю кветкаю якая асв..тляе ўвесь л..сны гушчар. Лічылася што той хто а*(д/т)*шукае і сарве тую кветку зробіцца празарліўцам ён пачне разумець гаворку дрэў травы птушак зв..роў і з..мля яму тады а*(д/т)*крые ўсе свае скарбы *(Паводле Я. Сіпакова)*.

Спішыце апошні абзац тэксту, апускаючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары і ставячы неабходныя знакі прыпынку.

Падкрэсліце займеннікі, укажыце іх разрады. Займеннікі якіх разрадаў пераважаюць у тэксце? Чым гэта тлумачыцца?

● Назавіце вядомыя вам беларускія нацыянальныя сімвалы. Пракаменціруйце наступнае выказванне: «Толькі чалавек, які авалодаў культурнымі каштоўнасцямі нацыі, узнагароджваецца здольнасцю карыстацца сімваламі, веданне якіх вызначае ўзровень авалодання культурай» (В. Маслава).

Кароткі тлумачальны слоўнік

Абша́р, *-у*. Неабсяжная прастора, адлегласць; участак вялікіх прастораў.

Айва́, *-ы*. Паўднёвае дрэва сямейства ружакветных з цвёрдымі духмянымі пладамі, якія па форме нагадваюць яблыкі, а таксама плод гэтага дрэва.

Аксю́маран, *-а*. Стылістычны прыём наўмыснага спалучэння слоў процілеглага зместу, у выніку чаго ўзнікае новы сэнсавы змест *(гаючы боль)*.

Альтруі́зм, *-у*. Бескарыслівыя клопаты аб іншых.

Арбітра́ж, *-у*. 1. Вырашэнне спрэчак не судовага характару арбітрамі (суддзямі, пасрэднікамі), трацейскім судом (звязаным з разборам канфлікту трэцяй, незацікаўленай, стараной). 2. Орган па вырашэнні гаспадарчых спрэчак.

Астро́г, *-а*. 1. У старажытнасці: горад, абнесены частаколам. 2. *(уст.)* Тое, што і турма.

Байка́р, *-а*. Апавядальнік, расказчык; здатны на выдумкі чалавек.

Брукава́нка, -і. Дарога, выкладзеная каменем.

Вало́ка, *-і (гіст.)*. Былая мера зямлі (каля 20 дзесяцін, прыблізна 21 га).

Вы́спа, *-ы*. Невялікі востраў, часцей пясчаны.

Гу́капіс, *-у (спец.)*. Сукупнасць прыёмаў для ўзмацнення гукавой выразнасці мастацкага маўлення.

До́гма, *-ы*. Палажэнне, якое прымаецца за бясспрэчную ісціну, нязменную пры любых акалічнасцях.

Дука́т, *-а (гіст.)*. Даўнейшая сярэбраная, затым залатая манета, якая чаканілася ў многіх краінах Еўропы.

Зару́чаны, *-ая*. Дзеепрым. ад **заручы́ць** — справіць абрад аб'яўлення каго-небудзь жаніхом і нявестай **(зару́чыны)**.

Іпаста́сь: у іпаста́сі к а г о, у знач. прыназ. з Р. скл. *(іран.)* — у якасці, у ролі.

Касіне́ры, *-аў; адз.* **касіне́р**, *-а*. Польскія сяляне-апалчэнцы ў паўстанні 1794 г., узброеныя косамі.

Ксціць *(разм.)*. Хрысціць.

Лексіко́граф, *-а*. Спецыяліст у галіне лексікаграфіі — тэорыі і практыкі ўкладання слоўнікаў; укладальнік слоўнікаў.

Лот, *-а*. Руская мера вагі, роўная 12,8 г, якая існавала да ўвядзення метрычнай сістэмы.

Мігры́раваць *(спец.)*. Перасяляцца, перамяшчацца.

Не́руш, *-ы*. Штосьці некранутае; некранутая паверхня чаго-небудзь.

Несамаві́ты. 1. Непрывабны з выгляду; непрыгожы. 2. Не зусім добры; дрэнны.

Нівелі́раваць. 1. *(спец.)* Вызначаць вышыню пунктаў зямной паверхні над узроўнем мора або адносна пэўнай вышыні. 2. *перан. (кніжн.)* Згладжваць розніцу паміж чым-небудзь, кім-небудзь.

Перыфра́за, *-ы (кніжн.)*. Выраз, які з'яўляецца апісальнай перадачай сэнсу другога выразу ці слова, напрыклад «цар звяроў» замест «леў».

Плёс, *-а*. Шырокі ціхі ўчастак ракі паміж перакатамі або астравамі.

Расшало́паць *(разм.)*. З цяжкасцю зразумець.

Сакра́льны. Які мае адносіны да рэлігійнага культу.

Свіце́цца. 1. Быць бачным, праглядацца праз што-небудзь. 2. Будучы рэдкім, не густым, прапускаць праз сябе святло. 3. *перан.* Пра твар, вочы, знешні выгляд чалавека: адлюстроўваць якія-небудзь пачуцці.

Стэрэаты́п, *-а*. 1. *(спец.)* Копія друкарскага набору, нанесеная на металічную, гумавую або пластмасавую пласцінку; ужываецца для шматтыражных і паўторных выданняў. 2. *перан. (кніжн.)* Нязменны, агульнапрыняты ўзор чаго-небудзь, стандарт, шаблон.

Тапо́нім, *-а (спец.)*. Уласная назва якога-небудзь геаграфічнага аб'екта (населенага пункта, ракі, возера і інш.).

Факсі́міле, нескл. Дакладнае ўзнаўленне рукапісу, дакумента, подпісу.

Фальва́рак, *-рка*. 1. Панская гаспадарка з комплексам будынкаў у феадальнай Польшчы і Вялікім Княстве Літоўскім. 2. *(уст.)* Невялікая сядзіба пана, хутар.

Фенало́гія, *-і*. Раздзел біялогіі, які вывучае сезонныя з'явы ў жывой прыродзе, тэрміны іх надыходу і прычыны, што вызначаюць гэтыя тэрміны // прым. **феналагі́чны**.

Цераззе́рніца, *-ы (спец.)*. Няпоўная завязь зерня ў каласах хлебных злакаў у выніку няпоўнага апылення.

Цнатлі́вы. 1. Які не страціў нявіннасці. 2. Які зберагае, захоўвае высокую мараль і чысціню чалавечых адносін // наз. **цнатлі́васць.**

Цытадэ́ль, *і*. 1. Гарадская крэпасць. 2. *перан.* Цвярдыня, апора.

Чэ́рава, *-а*. Разм. Бруха, жывот.

Шу́рка, *-і (гіст.)*. Мера дроў, роўная 2 м^3.

Шу́рхнуць. Зак. трыванне ад **шу́рхаць** — утвараць глухі, лёгкі гук; шапацець.

Шэ́лег, *-а (гіст.)*. Даўняя манета вартасцю ў паўгроша.

Спіс выкарыстанай літаратуры

Ababурка, М. Культура беларускай мовы / М. Абабурка. — Мінск : Вышэйшая школа, 1994.

Беларуская мова : Энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. — Мінск : БелЭн, 1994.

Беларуская літаратура. Хрэстаматыя / склад. У. В. Адамчык, М. В. Адамчык. — Мінск : Сучасны літаратар, 2004.

Брыль, Я. Збор твораў : у 5 т. / Я. Брыль. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1979—1981.

Быкаў, В. Збор твораў : у 4 т. / В. Быкаў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980—1982.

Васілевіч, А. Выбраныя творы : у 3 т. / А. Васілевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1982—1983.

Вольскі, В. Ф. Выбраныя творы : у 2 т. / В. Ф. Вольскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1977.

Вітка, В. Выбраныя творы : у 2 т. / В. Вітка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1973.

Вітка, В. Урокі : артыкулы, выступленні, нататкі / В. Вітка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.

Гілевіч, Н. Выбраныя творы : у 2 т. / Н. Гілевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

Караткевіч, У. Збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1987—1994.

Кірэенка, К. Збор твораў : у 3 т. / К. Кірэенка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1986—1988.

Колас, Я. Збор твораў : у 12 т. / Я. Колас. — Мінск : Дзярж. выд. БССР, 1972—1978.

Лепешаў, І. Я. Моўныя самацветы / І. Я. Лепешаў. — Мінск : Народная асвета, 1985.

Мальдзіс, А. І. Таямніцы старажытных сховішчаў. Да гісторыі беларускай літаратуры XVII—XIX стагоддзяў / А. І. Мальдзіс. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1974.

Мележ, І. П. Людзі на балоце : раман з «Палескай хронікі» / І. П. Мележ. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2002.

Пальчэўскі, А. Выбраныя творы : у 2 т. / А. Пальчэўскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.

Сіпакоў, Я. Выбраныя творы : у 2 т. / Я. Сіпакоў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1997.

Супрун, А. Е. Лекции по теории речевой деятельности / А. Е. Супрун. — Минск : Бел. Фонд Сороса, 1996.

Ягоўдзік, У. Выбранае : у 2 кн. / У. Ягоўдзік. — Мінск : М. Р. Ягоўдзік, 2005.

ЗМЕСТ

Беларуская мова : вучэб. дапам. для 10-га кл. устаноў
Б43 агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / Г. М. Валочка [і інш.]. — 2-е выд., перапрац. і дап. — Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2016. — 240 с.
ISBN 978-985-559-579-4.

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)
ББК 81.2Беи-922

(Назва і нумар установы агульнай сярэдняй адукацыі)

Навучальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Вучэбнае выданне

Валочка Ганна Міхайлаўна, **Васюковіч** Людміла Сяргееўна,
Зелянко Вольга Уладзіміраўна, **Саўко** Уладзімір Паўлавіч

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Вучэбны дапаможнік для 10 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

2-е выданне, перапрацаванае і дапоўненае

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*
Рэдактар *Л. Ф. Леўкіна*
Вокладка мастакоў *Ю. М. Галавейка, Л. М. Рудакоўскай*
Мастацкі рэдактар *Л. М. Рудакоўская*
Камп'ютарная вёрстка *А. М. Кісялёва*
Карэктары *К. В. Шобік, Д. Р. Лосік*

Падпісана ў друк 23.12.2015. Фармат 60×90/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 15,0. Ул.-выд. арк. 12,0.
Тыраж 123 550 экз. Заказ 1443

Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай
рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка
друкаваных выданняў № 1/263 ад 02.04.2014.
Вул. Караля, 16, 220004, г. Мінск

ААТ «Паліграфкамбінат імя Якуба Коласа».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013.
Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск